

୪

ଖାତେଦ-ମଂହିତା ।

— ♫ . ♫ —

ଶ୍ରୀମତୀ-ମହାନ୍ତିଷ୍ଠାବକଃ । ୨ ଫାଶୀର ମୁକ୍ତି । ୨୩୮୦୨୫ ମସିବାର
ଚତୁର୍ଥୀହିଁଥାଇଁ । ମନ୍ତ୍ରମାଟ୍ଟମୋ ବୌ ବ.ଗ୍ରୀ ।

ପଞ୍ଚାଶୀ-ମୂଲ୍ୟ ।

— ♫ . ♫ —

ଏହି ପୁତ୍ରର ଅଧୋଦଶ-ମଂହିତ ଖାତେ, ଭାବାଙ୍ଗେର ନିତ୍ୟକର୍ମ ମନ୍ତ୍ରା-ବଳାର ଅନୁକ୍ରତ ଉଠିଯା
ଆଛେ । ବାଧୀର ମନ୍ତ୍ରାର ପୁତ୍ରର ମନ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ରଗଣିତ ପ୍ରୟୁକ୍ତି ଯେ । ସାମବେଦୀର ଓ ସମ୍ବର୍ଣ୍ଣିର
ମନ୍ତ୍ରାର କେବଳ ପଥମ ଉତ୍ସନ୍ନିର (“ଉତ୍ସ ତ୍ୟାଂ ଆତମେଦ୍ସଂ” ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ତ୍ରର) ପ୍ରୋଗ୍ରାମ ଆଛେ ।

କିନ୍ତୁ କି ପରିତାପେର ବିଷୟ, ଏହି ନିତ୍ୟ-ବ୍ୟବତାର୍ଥୀ ମନ୍ତ୍ର-କରେକଟିର ଓ ଅର୍ଦ୍ଦ-ବିକୃତି ପରିଵୃତ୍ତ ହୁଏ ।
କାହାର ଉତ୍ସେଷ ମନ୍ତ୍ର-କରେକଟି ପ୍ରୟୁକ୍ତ, ତୀର୍ଥର ସଜ୍ଜପ କି ପରାରେ ପରିବର୍ତ୍ତି କରିଯାଇଛେ,—ମନ୍ତ୍ରର
ବ୍ୟାଧୀର ଡାକ୍ତର ତାଙ୍କ ଲଟ୍ଟାଟ ମନ୍ତ୍ର-ବିରୋଧ ହଟିବା ପାଇଁ । ଶ୍ରୀମତୀ ମାରଣାର୍ଥୀ ଏହି ପୁତ୍ରର ମନ୍ତ୍ର
କରେକଟିର ଧେତନ ଅର୍ଦ୍ଦ ପକାଶ କରିବା ଗିଯାଇଛେ, ତାହାରେ ଆହେଲିକାର ଉପର ଆହେଲିକା
ଆର୍ଜ୍ୟା ଉପର୍ଦ୍ଦିତ ହୁଏ । ମନ୍ତ୍ର କରେକଟି ଶୂର୍ଯ୍ୟ ଦେଖିବା ବିଷୟକ । ତାହାର ବ୍ୟାଧୀର, ମେଟ ଦେଖିବା
କଥନ ଓ ପରମାଣୁକାରପେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଉଠିଯାଇଛେ, କଥନ ବା ମେ ବ୍ୟାଧୀ ଉଠିତେ ହୁଏ ଦାଦିବିର୍ବିଶ୍ଵାସ
ମୁଣ୍ଡିବାନ ପ୍ରକାଶକ କରିବା କରିବା ଯାଇତେ ପାରେ, କଥନ ବା ମେଇ ଦେଖିବା ପରିମୁଦ୍ରାବାନ ରୋତିର୍ବୀର
ଶୂର୍ଯ୍ୟ-କଟେଟ ମିଳାର୍ତ୍ତିତ ଉଠିଯା ପାରେନ । କଥନ୍ତିଃ, ମନ୍ତ୍ରର ପର ମନ୍ତ୍ରର ବ୍ୟାଧୀର, ଅର୍ଦ୍ଦ-ମନ୍ତ୍ରର
ପୋର୍କାପୋର୍କା-ରଙ୍ଗାର କୋଥାଓ କୋନିଓ ପାରାନ ନାହିଁ । ଧେନ ବିଜିତ ବିପରୀତ ତାବାଗର ମନ୍ତ୍ର-
କରେକଟି, ଅନ୍ତୁ-ଜାନ ଅଜଜନ କର୍ତ୍ତକ ଗାଧିତ ବା ଉଚ୍ଚାରିତ ହିସାହିଲ,—ମନ୍ତ୍ରର ଅଚିନ୍ତ୍ୟ
ବ୍ୟାଧୀ-ମନ୍ତ୍ର ଦେଖିଲେ ଡାକ୍ତର ଆପଣେ ଆପଣାର ଆପଣାର ଆପଣାର ଆପଣାର ଆପଣାର ଆପଣାର

ଅନ୍ତରେ ଆଚିନ୍ତିତ ବ୍ୟାଧୀର ହିସାହିଲ ଏହି ମନ୍ତ୍ରଗଣି ବେ ଅନ୍ତୁ-ଜାନ ଅଜଜନର ଉତ୍କି,
ଶୂର୍ଯ୍ୟା ପରାପ କରିବାର ପକେ, ତୁର୍ବ ମନ୍ତ୍ରର ବାଧୀର ଓ ପରିଚିତ ଅର୍ଦ୍ଦର ପରିତିର୍କାତ କରିବିଲେ । ଏହି ମନ୍ତ୍ରର
ବ୍ୟାଧୀର ପକାଶ,—ଶୂର୍ଯ୍ୟ ଗତିଲୀଳ । ଶୂର୍ଯ୍ୟ ‘କରାଣି’ ପାଇ ଆହେ । ତାହା
ହିସାହିଲ ତାହାର ଓ ବ୍ୟାଧୀକାରଗମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଯାଇଛେ,—ଶୂର୍ଯ୍ୟ କ୍ରିତ ଗତିକେ ପରମ କରେନ;
ଏହିକି, ଏ ପକେ ମୁତିର ପରାପ ପରାପ ଉତ୍ସ କରିବା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରା ହିସାହିଲ,—ଶୂର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଦ୍ଦ
ମିଳିବେ ୧୨୦୨ ବୋଲନ ପଥ ପରିଦ୍ରଶ୍ୟ କରେନ । ଶୂର୍ଯ୍ୟ ଗତିଲୀଳ, ଶୂର୍ଯ୍ୟର ଉତ୍ସର୍କରେ ଶୂର୍ଯ୍ୟ
କୁଣ୍ଡିତହେଲ—ଏହି ମନ୍ତ୍ର, ଅଜ ମନ୍ତ୍ରରେହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ, ଦାହାରା ଦେଖିବେ ମେ ଉଠିବେ ଦେଖିବେ,

ଅନୁଭବାଳୀ ତୀର୍ଥରେ ଉଚ୍ଛିଟ ମିଳ ହିତେ ପାରେ । କିନ୍ତୁ ମହେର ଅନ୍ତର ଅର୍ଥ ଏଇ ଅଗ୍ରହୀ ମାନ୍ୟରେ ତାଙ୍କେଟ ମେ ତାବ ବେ ମା ପାଞ୍ଜାର ଦାନ୍ତ ତାହା ନାହେ । ଅପିଚ, ଆମାଦିଲେର ବାଧ୍ୟାର ମହେର ମେଟ ବିଶ୍ୱଚ ଲକ୍ଷ୍ୟର ଅକଟିତ ଦେଖିବେଳେ ।

ଏଇକଥିପ, ଦୂର୍ଧ୍ୱାଦେବ ବଲିତେ ସେ ପଶ୍ଚିମାର୍ଦ୍ଦୀ କୋଣରେ ଆଶୀର୍ବଦୀ ବା ପୁରୁଷରେ ଥୁବାଇଦେଇଁ, — ଅଚଳିତ ବାଧ୍ୟାଦିତେ ତାଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ ପରମାନ୍ତର ରଥ ଆହେ, ହରିତ ନାମକ ନାଟଟ ଆଖେ ତାଙ୍କୁର ଦେ ରଥ ବଚନ କରେ, ସବୋଜିତ ମେହି ଅର୍ଥ-ମକଳ ହାତା । ତିନ ବରମୁହେ ଗମନ କରେଲେ; — ଅଟେ ଓ ନମ୍ବର ଆକର ଅଚଳିତ ଅର୍ଥେ ଏଇକଥିପ ତାବ ଅକାଶମାନ୍ ଆହେ । ଦୂର୍ଧ୍ୱ ରୋଗମାନ କରେଲ, ଅକ୍ରମାନ କରେଲ, ଅନୁରିକ ଲୋକେ ଗତାଗତି କରିଯା ଥାକେଲ, — ତୀର୍ଥାର ସବକୁ ଏଇକଥିପ ଆମ ବିଦିଶ ଉତ୍ତିଷ୍ଠିତ ବାଧ୍ୟାରୁତେ ଦେଖିବେ ପାଇ । ଏକ ପକ୍ଷେ ଏହି ଭାବ; ଅପକ୍ଷେ, ମାନ୍ୟରେ ତାଙ୍କେଟ ଆବାର ହୁଇ ଏକଟି ମହେର ଅମଳେ ତୀର୍ଥାକେ ପରମାନ୍ତର ବଲିଯା ଅଧ୍ୟାତ କରା ହିସାବାହେ । କମତି; ଅଚଳିତ ବାଧ୍ୟାଦିତେ ଦୂର୍ଧ୍ୱକରେକଟିର ଅର୍ଥେର ସାମଗ୍ରୀ କୋଣାଓ ମୃଷ୍ଟ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଆମରା ସେ ମୃଷ୍ଟିତେ ଦେଖିବେହି—ମେ ମୃଷ୍ଟିତେ ଦେଖିଲେ, ମକଳ ମୃଷ୍ଟ ଏକ ଅତିର ମୟକ-ମୃଷ୍ଟେ ଅଧିକ ରହିବାହେ—ଦେଖିବେ ପାଓଯା ଥାବ । ବେଳମହେର ଇହାହି ବିଶିଷ୍ଟତା—ଇହାହି ବୈଚିଜ୍ଞାନିକ ଆମାଦିଲେର କୃତ ଏକଟି ମହେର ବାଧ୍ୟା ଓ ବିଶବାର୍ଷ ଆଲୋଚନା କରିଯା ଦେଖୁନ; କି କ୍ଷାମ୍ଯ ମଧ୍ୟ କ୍ରି କ୍ରି ବିକାଶମାନ୍ ରହିବାହେ, ଆପନିହି ବୁଝିବେ ପାରା ଥାଇବେ ।

ପକ୍ଷାଶ୍ୟ-ସୂର୍ଯ୍ୟନୁକ୍ରମଣିକା ।

(ମାର୍ଗାଚାର୍ଯ୍ୟାବୃତ୍ତା)

ଉତ୍ତର୍ୟମିତି ଆମୋଦନର୍କଃ ମନ୍ତ୍ରମ: ଦୃଢ଼ଂ ଅଶ୍ଵଭାର୍ତ୍ତଃ ଦୂର୍ଧ୍ୱାଦେବଭାର୍ତ୍ତଃ । ଆମେ ନବ ଗାରଙ୍ଗ୍ୟ ପ୍ରିଟାକ୍ଷତ୍ୟାହୁଷ୍ଟୁତ ହିତ୍ୟାଭ୍ୟଃ । ତଥାଚାନୁଜ୍ଞାଭାର୍ତ୍ତଃ । ଉତ୍ତ୍ରଭାର୍ତ୍ତଃ ମନ୍ତ୍ରୋନ୍ମ ନବାଜ୍ଞା ଗାରଙ୍ଗ୍ୟ ଇତି । ଆଖିନଶ୍ଵରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ କ୍ରତ୍ୟାବୁହତ୍ୟାମିତ୍ୟାବରୋ ନବର୍କଃ ଶଂମନୀରାଃ । ସଂହିତେଷାଖିନାମେତି ଥିଲେ ଦୂର୍ଧ୍ୱଭାର୍ତ୍ତଃ । ଦୂର୍ଧ୍ୱୋ ନୋ ଦିବଃ ଉତ୍ତ୍ର ଭାର୍ତ୍ତଃ ଆତବେଦମମିତି ନବ । ଆଏ ତାହା ଇତି ।
ତତ ଅଧିମୟତମାହ ।

ପକ୍ଷାଶ୍ୟ-ସୂର୍ଯ୍ୟନୁକ୍ରମଣିକାର ବାଞ୍ଚାନୁବାଦ ।

ମନ୍ତ୍ରମହେର (ନବ ଅମୁଗ୍ନାକେର) ‘ଉତ୍ତ୍ରଭାର୍ତ୍ତ’ ଇତାହି ଅମୋଦଶୀ ଥକ ଆହେ । ଏହି ମକଳ ଆକରେ କବି ପଥ୍ୟ ଦୈତ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୂର୍ଧ୍ୱା । ଏଥିର ନରଟୀ ରୀକରେ ହଳ ପାରାଜୀ, ଅଧିଶିଷ୍ଟ ଚାରିଟିର ହଳ ଅଗ୍ରହୀ । ଏ ବିଦେଶ ଏହିକିମ ଅମୁଗ୍ନାତ ଆହେ; — “ଉତ୍ତ୍ର ଭାର୍ତ୍ତଃ ମନ୍ତ୍ରୋନ୍ମ ନବାଜ୍ଞା ଗାରଙ୍ଗ୍ୟ ଇତି” । ଆଖିନଶ୍ଵରେ ଦୂର୍ଧ୍ୱ-ପକ୍ଷକି ଝରୁତେ ‘ଉତ୍ତ୍ର ଭାର୍ତ୍ତ’ ଇତାହି ନରଟୀ ଥକ ଉଚକରିପୂର୍ବ ନାମିତ୍ୟାବୁହତ୍ୟାମିତ୍ୟାବରୋ’ ଇତାହି ଥିଲେ ଏଇକଥି ଦୂର୍ଧ୍ୱଭାର୍ତ୍ତ ଆହେ; ସବା,— “ଦୂର୍ଧ୍ୱୋ ନୋ ଦିବ ଉତ୍ତ୍ରଭାର୍ତ୍ତ ଆତବେଦମାନ୍ତ ନବ ।” (ଅ’ ୬, ୧) ଇତି । ତାହାରିହେ ଏହି ଅଧିମୟ ଥକ କଥିତ ହିସେବେ

ଅଧିମନ୍ତ୍ରମତ ମନୋପଦ୍ୟକେ ପଞ୍ଚଶିଲ-ମୃତ୍ୟୁ । ଅଥବା ଖର୍ଷି । ମାନୁଦେହ ଅଛିଲୁ ଉଠିବଳଃ ।
ଶୂର୍ଯ୍ୟୋ ଦେବତା । ଆଦିନନ୍ଦଜୀ ମୌର୍ଯ୍ୟୋ ଜାଣି ବିନିରୋଧଃ ।

ଅଥବା ଥାକ୍ ।

(ପ୍ରଥମଃ ଘତଗଃ । ପଞ୍ଚଶିଲ-ମୃତ୍ୟୁ । ଅଧିମା ଖର୍ଷି ।)

ଉଠୁ ତ୍ୟାଂ ଜ୍ଞାତବୈଦମ୍ ଦେବଃ ବହସି କେତ୍ରଃ ।

ଦୂଶେ ବିଶ୍ଵାୟ ଶୂର୍ଯ୍ୟଃ ॥ ୧ ॥

ପଦ-ବିଜ୍ଞେଷଣଃ ।

ଉଠୁ ଉଃ ଇତି । ତ୍ୟାଂ ଜ୍ଞାତବୈଦମ୍ । ଦେବଃ । ବହସି । କେତ୍ରଃ ।

ଦୂଶେ । ବିଶ୍ଵାୟ । ଶୂର୍ଯ୍ୟଃ ॥ ୧ ॥

• • •

ମର୍ମାମୁମାରିଲୀ-ବ୍ୟାଖ୍ୟା ।

'କେତ୍ରଃ' (ଅଜାପକଃ, ଜ୍ଞାନରଥଃ) 'ବିଶ୍ଵାୟ' (ମର୍ମିଷ୍ଟେ ଦେବତାବାର) 'ଦୂଶେ' (ଝୁଲୁଃ)
'ତ୍ୟାଂ' (ପ୍ରସିଦ୍ଧଃ) 'ଜ୍ଞାତବୈଦମ୍' (ମର୍ମିଜ୍ଞ, ଧନପତିଃ) 'ଦେବଃ' (ଶୋତମାନଃ) 'ଶୂର୍ଯ୍ୟଃ'
(ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ଵରପଃ ବ୍ରଙ୍ଗ, ପରମାତ୍ମାନଃ) 'ଉତ୍ସହସି' (ଉକ୍ତଃ ବହସି, ମାଧ୍ୟମ ମହାତ୍ମରେ
ଅକାଶପତି) । ଜ୍ଞାନମାହାଯୋନ ମାଧ୍ୟମେ ଭଗବତସ୍ଵରୂପଃ ଅମୁତ୍ୟଃ କୁର୍ମିତେ । (୧୩—୫୦୨—୧୩) ।

ସହଜୁବାଦ ।

ଜ୍ଞାନରଥମୂଳ, ମମମୁ ଦେବତାବେର ମର୍ମନ ନିର୍ମିତ, ଦେଇ ଅଗିନ,
ମର୍ମିଜ୍ଞ (ଅଥବା ଧନପତି) ଶୋତମାନ, ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ଵରପ ପରବ୍ରଙ୍ଗଃ
(ପରମାତ୍ମାକେ) ମାଧ୍ୟମର ମହାତ୍ମାର ପଦେ ଅକାଶିତ କରିଯା ଥାକେ ।
(ତ୍ରୟାଂ ଏହି ଯେ, ଜ୍ଞାନମାହାଯୋନ ମାଧ୍ୟମ ଭଗବାନେର ସ୍ଵରପ ଅମୁତ୍ୟ
କରିତେ ମହିର୍ଷ ହେବେ) ॥ (୧୩—୫୦୨—୧୩) ॥

ଶାଖା-ଭାଗୀ ।

କେତେ ଅଜ୍ଞାପକଃ ସୂର୍ଯ୍ୟାଖାଃ । ସହ ଶୁର୍ବାରଶୁର୍ବାଃ ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ସର୍ବତ ପ୍ରେରକରାଦିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ ସହିତ । ଉର୍କୁଂ ସହିତ । ଉଃ ଇତି ପାଦପୂରଣଃ । ତାଙ୍କମେ ସକାରଲୋପଃ । ଡକ୍ଷ । ଯିତାକରେଷମର୍ଦ୍ଦକାଃ କଷ୍ମୀରିଷିତି । କିମର୍ଦ୍ଦ । ବିଶ୍ୱାବ ଦିବ୍ସିର ଭୁଗନାର ମୂଳେ ଉଠୁଂ । ସଥା ମର୍କେ ଜଳାଃ ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ପଞ୍ଚତି ଶୁଦ୍ଧୋର୍କଂ ସହିତାର୍ଥଃ । କୌଦୃଶଃ ସୂର୍ଯ୍ୟଃ । ତାଃ ପ୍ରେମକ ଆତବେଦମ । ଆତମାଃ ଆଗିନାଃ ଯେତିତାର୍ଥ ଆତପଞ୍ଜଃ ଆତଧନଃ ବା । ଦେବ । ଶୋତମାମ । ଅତ ନିକୁତ୍ତଃ । ଉତ୍ସହିତ ତଃ ଆତବେଦମ ଦ୍ୱୟବ୍ୟାଃ କେତେବୋ ରଖିବୋ ବା ମର୍କେହାଂ ଭୂତମାଃ ମର୍କରନାର ସୂର୍ଯ୍ୟଃ । ନି ୧୨୧୫ । ଇତି ॥

ଆତବେଦମ । ଆତାନି ବେତୌତି ଆତବେଦାଃ । ଗତିକାରକରୋତ୍ତମି ପୂର୍ବପଦପ୍ରକଳ୍ପି-
ଦର୍ଶନ ଚେତ୍ୟଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପଦପ୍ରକଳ୍ପିଦର୍ଶନ ୫ । ମୂଳେ । ମୂଳେ ବିଶେ ଚେତି ଭୂମରେ ନିପାତିତଃ ।
ସୂର୍ଯ୍ୟ । ବାଜମୁହୁର୍ମ୍ୟତାଦିନା ସ୍ଵ ଥେବଳ ଇତାର୍ଥାଂ କାପି କରାଗମନିଷିତୋ ନିପାତିତଃ ।
ଅତଃ ପ୍ରତ୍ୟାରତ ପିରାଦମୁହୁର୍ମ୍ୟତେ ଧାତୁର୍ମର୍ମାଣାତ୍ମତ୍ସଂ ॥ (୧୨—୧୦୯—୧୫) ॥

ପ୍ରଥମ (୫୮୬) ଝାକେର ବିଶିଦ୍ଧାର୍ଥ ।

—ମୋଟ—

ଭାଷ୍ଟାମୁନୀରେ ଏହି ଘନ୍ତେର ଅର୍ଥ ହୁ,—‘ଅଜ୍ଞାପକ ସୂର୍ଯ୍ୟାଖଗଣ ଅଥବା ସୂର୍ଯ୍ୟ-
କିରଣମୁହ, ମକଳେନ (ସ୍ଵ ସ୍ଵ କର୍ମେ) ପ୍ରେରକ ଆଦିତ୍ୟଦେବକେ ଉର୍କୁଦେଶେ
ବହନ କରିଯା ଥାକେ । କି ଜଣ୍ମ ବହନ କରିଯା ଥାକେ ? ନା—ମମତ ଭୂଷନେର

ଶାଖା-ଭାଗୀର ଦଶାମୁଖାଦ ।

ଅଜ୍ଞାପକ ସୂର୍ଯ୍ୟର ଅଖମ୍ବୁଦ୍ଧ ଅଥବା ପ୍ରମାଣ ରଞ୍ଜିମୁହ ମର୍କପ୍ରେରକ ସୂର୍ଯ୍ୟକେ ଉର୍କୁ ବହନ କରିଯା
ଥାକେ । (‘ଉ’ ଇହା ପାଦପୂରଣାର୍ଥକ । ନିମ୍ନ—ଛୁ ‘ର’-କାରେନ ଲୋପ ହିଁଯାଇ । ଏ ବିଷକ୍ତ
ଉର୍କୁ ଆହେ,—‘ଯିତାକରେଷମର୍ଦ୍ଦକାଃ କର୍ମୀ ମ ଦିତ୍ୟ । ୧ । ୧ । ଶୁଦ୍ଧ ବନ୍ଦ କରେ ? ବିଶ୍ୱ ଜନମୁହେତୁ
ନର୍ମନେର ଅନ୍ତ । ସାହାତେ ଜନମନ୍ତ୍ର କୁଣ୍ଡଳ ଦେ । ନାୟ, ମେହ ଭାବେ ସୂର୍ଯ୍ୟକେ ଉର୍କୁ କରିନ,
କରିଯା ଥାକେ । ସୂର୍ଯ୍ୟ କି ଅକାଦ । ପାନ୍ତର, ନାନା ନାନାବସରେ ଆତିଥିତଃ ଅଥବା ଆତଧନ,
ଏବଂ ଦୌଷିଯାନ । ଏହିହିନ ନିରକ୍ଷେ ବାନ୍ଧାନ । ନାନାମୁହ ଅଥବା ପ୍ରମାଣ ମର୍କଭୂତେର
ମର୍କରନାର ମେହ ଆତବେଦା ସୂର୍ଯ୍ୟକେ ଉର୍କୁ ବନ୍ଦ କରିବା ଥାକେ ।) (ନି ୧୨୧୫) ।

ଆତବେଦମ । ଆତ ଅର୍ଥାଂ ଆଗିମୁହକେ ଆବେଳ—ଏହି ଥାକେ ‘ଆତବେଦା’ ପରି ହର ।
‘ଗତିକାରକରୋତ୍ତମି ପୂର୍ବପଦପ୍ରକଳ୍ପିଦର୍ଶନ’ ଏହି ନିମ୍ନମୁହରେ ‘ଆତନ’ ଅନ୍ତର ଓ ପୂର୍ବପଦପ୍ରକଳ୍ପି
ଅକୁତିଦ୍ସର୍ବ ହିଁଯାଇ । ମୂଳେ । ନାନା । ଏହି ନିମ୍ନମୁହରେ ଭୂମରେ ନିପାତନ-ମିଳ
କୁଣ୍ଡଳ । ‘ବାଜମୁହ୍ୟ’ ଇତାଦି କୁଳେନ ଥାବା ପ୍ରେରଣାର୍ଥକ ‘ସ୍ଵ’ ଧାତୁର ଉତ୍ସର ‘କାପ’ ଅନ୍ତର
କରିଯା କରାଗମେର ମହିତ ନିପାତନ ମିଳ ହିଁଯାଇ । ଏହି ହେତୁ ଆଗିମୁହ-ବିଷକ୍ତ ଧାତୁରର
ମହିତ ଆଦିଦର ଉପାକ୍ଷ ହିଁଯାଇ । (୧୨—୧୦୯—୧୫) ॥

• •

ଦର୍ଶନ ନିରିତ୍ତ (ଅର୍ଥାଏ ସକଳ ଲୋକଙ୍କ ସାହାତେ ମୂର୍ଯ୍ୟଦେଵକେ ଦେଖିବେ ପାଇଁ, ମେହି ଜୟ) । ମୂର୍ଯ୍ୟଦେବ କିଳୁପ ? ନା—ପ୍ରମିଳ, ଆଣିମୁହୁର୍ମ ବିଜ୍ଞାତା ବା ଜାତ ପଞ୍ଜ ଅଧିବା ଜାତଧନ ।' ଏହିକାରଣ ଏହି ଅର୍ଥକେବେ ଆବାର ଆଖୁନିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାରଗଣ ନାନା ବର୍ଣ୍ଣିତ କରିଯା ରଖିଯାଛେ । *

ଆମରା କିନ୍ତୁ ଏ ମନ୍ତ୍ରଟିର ପଦ୍ମେ ଅଣ୍ଟ ଏକ ଉତ୍ତାନ୍ତ ଉଚ୍ଚ ଭାବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଲେହି । 'କେତେଃ' ପଦ୍ମେ ଅର୍ଥ, ଭାଷ୍ୟକାରେର ମତେ, ପ୍ରଜ୍ଞାପକ ମୂର୍ଯ୍ୟାଖ । ଭାଷ୍ୟକାର 'ସୂର୍ଯ୍ୟର ବୋଟକ' ଅର୍ଥ (ଧାର୍ମଦେଵ ଅନେକ ସ୍ଥାନେ) ଗ୍ରହଣ କରେନ । ଏଥାନେ ଅଷ୍ଟ ଅଧିବା ରଶ୍ମି ଦୁଇ ଅର୍ଥରେ ଆମନନ କରିଯାଛେ । ଆମରା ଏହି ପଦ୍ମେ ଅର୍ଥ ବରାବରଇ 'ପ୍ରଜ୍ଞାପକ ଜ୍ଞାନରଶ୍ମିନୟୁହ' ବଲିଯା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଯା ଆମିଯାଛି । ଏହଲେ ପ୍ରଜ୍ଞାପକ ଶକ୍ତି ଜ୍ଞାନକିରଣେରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଶୋଭକ । 'ମୃଶେ ବିଦ୍ୱାଯ' ପଦ୍ମେ ମାର୍ଯ୍ୟା ଗନ୍ତୁ ଶକ୍ତି କରିଯାଛେ,—'ମନ୍ଦ ଭୁବନେର ଦର୍ଶନ-ନିରିତ୍ତ' କିନ୍ତୁ ଭୁବନେର ମନ୍ଦରାଜାର ନିରିତ୍ତ ? କୋନଙ୍କ ବିଶିଷ୍ଟ ଭାବ ଉତ୍ତାନ୍ତ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ନାହିଁ କି ? ଆମରା ବଲି, ମେ ଜ୍ଞାବ—ମନ୍ଦରାଜା ଦେବଭାବେର ଦର୍ଶନ ଜୟ । ଜ୍ଞାନ-ମାହାତ୍ୟେଇ ଦେବଭାବ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ,—ଜ୍ଞାନଇ ମାନୁଷକେ ଦେବଭେବ ଅଧିକାରୀ କରେ । "ମୃଶେ ବିଦ୍ୱାଯ" ପଦ୍ମଦୟେ ଏହି ତରୁଇ ପ୍ରକଟିତ । ମନ୍ଦରାଜ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ପଦଶୁଳିର ଭାଷ୍ୟାମୁଦାରୀର ଅର୍ଥରେ ଆମରା ଗ୍ରହଣ କରି । କେବଳ, 'ମୂର୍ଯ୍ୟ' ଶବ୍ଦେର ଅର୍ଥ ଆମରା 'ଜ୍ୟୋତିଃଶକ୍ତିପ ପରବ୍ରକ୍ଷ ବା ପରମାଜ୍ଞା' ପ୍ରତିବାକ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଯାଛି ।

ଏଥାନେ ନାନା ଆପନ୍ତିର କଥା ଉଠିଲେ ପାରେ । ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାରଗଣ ବଲିଲେ ପାରେନ,—'ମୂର୍ଯ୍ୟ' ପଦ୍ମେ ଯେ ପରମାଜ୍ଞାକେ ବୁଝାଯା—ଏ ଅମାଣ କୋଥାଓ ନାହିଁ । ମେହି ଧାରଣା ଲାଇଯାଇ ବେଦେର ବ୍ୟାଖ୍ୟାଦି ଚଲିଯା ଥାକେ ; ଇତରାଂ ଏ ପ୍ରଦର୍ଶନ ବିତରକ ଅପରିହାର୍ୟ । ଅତରେ, ଏଥାନେ ହୁଇ ଏକଟି ଅମାଣେର ଉତ୍ୟେଥ କରିଲେହି । ଅଥବା ପ୍ରାଣ—ମାର୍ଯ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟ । 'ମୂର୍ଯ୍ୟ' ପଦ୍ମେ ଯେ ପରବ୍ରକ୍ଷକେ ବା

* ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାରଗଣ, ଏ ମନ୍ତ୍ରଟିର ଥେବପ ଅର୍ଥ ପରିଅବ୍ହ କରିଯାଛେ, ତାହାର ସଧ୍ୟ ହିନ୍ତେ ଆମରା ନିରେ ହଇଟି ଅର୍ଥ ପରାମ କରିଲାମ । ସଥା—“ଅଥବପ ବ୍ୟାଖ୍ୟକଳ ଜହମାତେର ପ୍ରସ୍ତକାରୀ ଦୂର୍ଯ୍ୟ ନାହେ ଅମିତ ମେହି ଅଧିବେତାକେ ନିର୍ବତ୍ତ ଉର୍ବେ ବହମ କରିଲେହେ । ତାହାତେହି ଏହି ବ୍ୟାଖ୍ୟାଚାର ମୃତ ହିନ୍ତେହେ ।” (୨) “ଥେବପେ ଭୁବନ ମକଳ ଲୋକ ଦେଖିବେ ମର୍ଦ୍ଦ ହୁଏ, ଦୂର୍ଯ୍ୟକ ରଶ୍ମି ବା ବୋଟକ-ମୁହୁର୍ମ ଆଣିମକଳେର ବିଜ୍ଞାତା ହୋଇଯାନ୍ ମେହି ଅମିତ ଦୂର୍ଯ୍ୟକେ ମେହି ଅହିରେ ଉର୍ବେ ବହମ କରିଲେହେ ଅର୍ଥାଏ ଲାଇଲେହେ ।”

ପୁରମାଜ୍ଞାକେ ବୁଝାଇତେ ପାରେ, ତୀହାର ଭାଷ୍ୟରେ, ହୟ ତୋ ବା ତୀହାର ଅଳକିଙ୍ଗ ଭାବେଇ, ମେ ଓହ ଅକାଶ ହଇଯା ପଡ଼ିଯାଛେ । ଏହି ଅର୍ଥର ମନ୍ତ୍ରେ ସଦିଓ ତିନି ମେ ଜ୍ଞାବ ପରିପତ୍ର କରେନ ମାହି, କିନ୍ତୁ ଚତୁର୍ଥ ମନ୍ତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାଯ ମେ ଭାବ ଶ୍ଵାସତଃ ପରିବାଢ଼ । ମେଥାନେ ତିନି ଲିଖିଯାଛେ,—“ହେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ! ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାଦି-
ତାର ମର୍ବିଷ ପ୍ରେରକ ପରମାଜ୍ଞନ” ଇତ୍ୟାଦି । ଏଇରୂପ ମନ୍ତ୍ର ଥାକେବୁ
ବ୍ୟାଖ୍ୟାତେବେ ବୁଝା ଯାଏ, ତିନି ସୂର୍ଯ୍ୟକେ ପରମାଜ୍ଞା-ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣ କରିଯା
ଗିଯାଛେ । ଫଳତଃ, ତୀହାର ବର୍ଣ୍ଣାଯ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ପଦେ ଏକ ପକ୍ଷେ ଯେମନ ଦୃଷ୍ଟିମାନ୍ତ୍ର
ଅକାଶ ପାଇଯାଛେ; ଅଗ୍ରପକ୍ଷେ ତେବେନି ଆବାର, ଏହି ପଦେ ଦୃଷ୍ଟିର ଅଗୋଚର
ଧ୍ୟାନ-ଧ୍ୟାରଥାର ବିଷୟିତ୍ତ ବା ତାହାର ଅତୀତ ପରମାଜ୍ଞାକେ ବା ପରବ୍ରାନ୍ତକେବେ
ତୋତନା କରିଯାଛେ । ସାଯନେର ଦୁଇ ରୂପ ଗତ ବଲିଯା ଏବଂ ତୀହାର ଶୈଖୋତ୍ତମ୍ଯ
ମତେ ଆମାଦିଗେର ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ-ହେତୁ, ଆମାଦିଗେର ବ୍ୟାଖ୍ୟାଯ କେହ ବା ଉତ୍ସାହୀନ
ଅକାଶ କରିବେ ପାରେ । ହୁତରାଂ ଏ ପକ୍ଷେ ସାଯନେରର ଅବଲମ୍ବନ-ହାନୀଯ
ନିଷଟ୍ଟ-ନିର୍ମଳ ହଇତେ ସଦି କିଛୁ ପ୍ରମାଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହିଁ, ତାହା ଅବଶ୍ୟକ
ଉପେକ୍ଷଣୀୟ ହଇତେ ପାରିବେ ନା ।

ଆମରା ଦେଖିତେ ପାଇ, ‘ସୂର୍ଯ୍ୟ’ ପଦେର ଅଭିଧାକେ ‘ନିଷଟ୍ଟ’-ଶାନ୍ତି
ତିନଟି ପଦ ବାବହନ ହଇଯାଛେ । ସ୍ଥା ;—

(୧) “ମୁର୍ଦ୍ଦ୍ୟ : ନିଷଟ୍ଟ,” (୨) “ମୁଖତେର୍ବା” (୩) “ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣତେର୍ବା ।”

ବୀହାତ ହିଁତ, ବୀହା ହିଁତେ ଉଂଗଳି, ବୀହାତେ ଗତି ବା ଶର,—ତିନିଇ ମୁର୍ଦ୍ଦ୍ୟ ।

ଏ ପକ୍ଷେ ସୂର୍ଯ୍ୟ-ପଦେ ମେହି ଶହୁର୍ମହିତିଲଙ୍କ-କାରଣ ଭଗବାନକେଇ କେ
ବୁଝାଇତେହେ, ତାହା ବଲାଇ ବାହଳ୍ୟ । ଅପିଚ, ଏହି ଉପଲକ୍ଷେ ଆଲୋଚ୍ଯ
ମସ୍ତ୍ରୀଇ (“ଉତୁ ଭାବ ଜୀବନେମସଂ” ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ତ୍ରୀଇ) ନିଷଟ୍ଟ ପ୍ରମାଣ-ସର୍କର
ଅର୍ଥ କରିଯାଛେ; ଏବଂ ଏହି ମନ୍ତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା-ପ୍ରମାଣେ ମେଥାନେ ଶୈଖେରଙ୍କ
ଏକ ପ୍ରମାଣ ଉଚ୍ଛ୍ଵାସ ହଇଯାଛେ । ମେ ପ୍ରମାଣ ; ସ୍ଥା,—

“ଚିତ୍ରଂ ଦେବାନାମୁଦ୍ଗଦ୍ଵାରିକଂ ଚକ୍ରପର୍ମିତ୍ରଶ ବରଗନ୍ଧାପିତଃ ॥

ଆପ୍ର. ତୀହାପୃଥିବୀ ଅନୁରିକଂ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆଜ୍ଞା ଭଗତଶ୍ଵରଶଚ ।”

ଏହି ମନ୍ତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାତେ—ସାଯନେର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସଦିଓ ଦୃଷ୍ଟିମାନ୍ତ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟର ଅଭି

ଅର୍ଥାନିତ ବହେ; କିନ୍ତୁ ତାହାର ମେଇ ବ୍ୟାଗ୍ର୍ୟ'ର ମୁପେଇ ତମେର ବିଶ୍ଵତ ଉତ୍ସୁକ ହିଁଲ୍ଲା ପଡ଼ିଯ'ଛେ । ଏହି ମନ୍ଦ୍ରେବ ବ୍ୟାଗ୍ର୍ୟାଯ ତିନି ଲିଖିଯାଇଛେ,—

“ଶ୍ରୀମତ୍ ତମଙ୍ଗାନ୍ତର ମନ୍ତ୍ରୀ ଦୂର୍ବ୍ଲାଷ୍ଟଗାସତ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରିତ ପ୍ରୋକ୍ଷଃ ପରମାଜ୍ଞା ଜଗତେ
ଜମନ୍ତ ତମ୍ଭୟଃ ସାମନ୍ତ ଆଜ୍ଞା ସକ୍ରାନ୍ତତଃ । ମ ହି ମନ୍ତ୍ର ସାମନ୍ତମାନନ୍ତ
କାର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ।”

ଇହାତେ କୋନ୍ ବନ୍ଦୁର ଥତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ପଡ଼େ, ମହଜେଇ ବୁଝା ଯାଏ ନା କି ? ଧିନି ବିଶ୍ଵକଳାଶ୍ରେ ଆଜ୍ଞାକୁପେ ବିଦ୍ୟମାନ, ତିନିଇ ମୂର୍ଯ୍ୟ । ତିନି ମକଳେରଇ
ଉପତ୍ତିର କାରଣ, ତିନି ମକଳେରଇ ରକ୍ତକ ହାନୀଯ, ତିନି ମକଳେରଇ
ଶୟ-ହାନ । ବ୍ରାହ୍ମଣେ ଏ ବିଷୟ ଏହିରୂପ ପ୍ରଗ୍ଯାତ ଆଛେ; ଯଥ,—
“ସ ଏମ ମୂର୍ଯ୍ୟ ଆଜ୍ଞା ଜଗଂତ୍ସ୍ମୁମଶେଚତି ଏତଦିତୈବୋପକ୍ଷଃ ।” ଏହିକୁପଇ ବୁଝା
ଯାଏ, ‘ମୂର୍ଯ୍ୟ’ ବଲିତେ ଏଥାନେ କୋନ୍ ବନ୍ଦୁର ଥତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆନିଥିଛେ । ଅବଶ୍ୟ
ବିଭିନ୍ନ ଶ୍ରେ ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିତେ ମୂର୍ଯ୍ୟ-ମନ୍ଦ୍ରକେ ବିଭିନ୍ନ ଅତ ଅଧିକ ଓ ଅଚଲିତ
ହିଁଲେ, ତାହାତେ ମନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଆମାଦିଗେର ପରିଗ୍ରହୀତ ଅର୍ଧ ଶାକ୍ର-
ମଞ୍ଚତ ଓ ଭାବ-ମଞ୍ଚତ ଏବଂ ଉତ୍ସତ-ଶ୍ରେର ମାଦକେର ପରିଗ୍ରହୀତ ।

ଏହି ମନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦ୍ରକେ ଆର ଏକଟି ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିତେ ପାରେ । “ଉଚ୍ଚ ତ୍ୟାଂ
ଜୀତବେଦମଂ” ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ତ୍ରଟୀ ସାମବେଦେର ଆଗ୍ରେ-ଗର୍ଭେର ଅଧ୍ୟେ ଆଛେ ।
ତମାନୁମାରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ,—ଆଗ୍ରେ ପାର୍ବେର ଅଧ୍ୟେ ମୂର୍ଯ୍ୟାଜ୍ଞକ ମନ୍ତ୍ର କିର୍ତ୍ତିପେ
ମୁମ୍ଭତ ହିଁତେ ପାରେ ? ଉତ୍ତିଲେ ମାଧ୍ୟ ବାଲଯାଇନ,—‘ଛତ୍ରିଗୋ ଗଚ୍ଛନ୍ତି’
ଏହି ଶ୍ରାଵନୁମାରେ ଏଥାନେ ମୂର୍ଯ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରଓ ତ ତୋର ବଲିଯା ଗଣ୍ୟ ; ଅର୍ଥାଂ—
‘ଛତ୍ରିଗ୍ରଥ ଗମନ କରିତେଛେ’ ବଲିଲେ, ତମଧ୍ୟାନ୍ତିତ କାହାର ଓ ଯଦି ଛତ୍ର ନା
ଥାକେ, ମେଣ ମେଣ ଛତ୍ରିକୁପେ ଧର୍ଯ୍ୟ ହୁଁ, ତତ୍ତ୍ଵା ; ଏବଂ ‘ପ୍ରାଣଭୂତ
ଉପଦ୍ୟାତି’ ଏହିଲେ ଅଗ୍ନ୍ୟାଧାନ ଶବ୍ଦକ୍ଷେତ୍ର ଇଷ୍ଟଦେଶେପାଦାନ ବିଧିତେ ପ୍ରଥମ ଗନ୍ଧେ
ପ୍ରାଣ ଶବ୍ଦେର ପ୍ରଥମ ଥାକାଯ, ଜୈନିନିର ‘ସମ୍ବଦ୍ୟ’ ମୁଦ୍ରାନୁମାରେ ଯେମନ୍ତ
ତମଧ୍ୟମୁକ୍ତ ଅଗର ମନ୍ତ୍ରଓ ‘ଖାଣଦ୍ର’ ଶବ୍ଦେର ଲକ୍ଷ୍ୟ, ଇହାଓ ମେଇରୂପ ।
ଇହାତେ କଟ୍ଟିଲାଗା ହାରା ଏହି ମନ୍ଦ୍ରେ ଆଗ୍ରେଯହ ମର୍ଯ୍ୟାତ ହିଁଗାଇଛେ ।

କିନ୍ତୁ ଆମାଦେବ ମତେ ଏରୂପ କଟ୍ଟିଲାଗା କରିବାର ଅବଶ୍ୟକ କରେ
ନା । ଏ ଅନ୍ତ ଯଜୁର୍ବେଦେଓ ଏକାଧିକ ଗେତ୍ରେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ଦେଖି ! ତାହାତେ ଉ
ଦ୍ୱାରା ମୂର୍ଯ୍ୟାନ୍ତ ମୂର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥ ଏହଣ କରା ବ୍ୟାପ ନା । ପରବର୍ତ୍ତେର ମୂର୍ଯ୍ୟରୂପ
ବ୍ୟବ୍ଲୁଭିତେ ଜୋତିର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିବାକ୍ତି । ତାହି ତିନି ପୂର୍ଣ୍ଣବର୍ଜ ରୂପେ

ପରିକଳ୍ପିତ ହନ । ଏ ପକ୍ଷେ ଯତ୍ତାହିତ ବିଶେଷଣ-ପଦ-କମ୍ଲେକ୍ସନ୍‌ରୁ ବେଶ ସାର୍ଥକତା ପ୍ରତିପଦ ହୁଏ । ତାହାତେ ଆମୋଚ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରେର ତାରାର୍ଥ ହୁଏ ଏହି ଯେ,—‘ଗାଧକ ସମ୍ବନ୍ଧ ଜୀବନାତେ ସମ୍ବନ୍ଧ ହନ, ତଥନ ତିନି ମେହି ଜୀବ-ମାହାମ୍ୟ ପରାତ୍ମକର ପୂର୍ଣ୍ଣଜ୍ୟୋତିଃ ଶିରହିତ ମହାରା-ପଙ୍କେ ଦେଖିତେ ପାନ; ଏବଂ ମେହି ପରାତ୍ମକର ପୂର୍ଣ୍ଣଜ୍ୟୋତିଃ ପ୍ରଭାବେ ତୀରାର ମନ୍ତ୍ର ଦେବଭାବ ସ୍ଵତଃଇ ଅଧିଗତ ହଇଯା ଥାକେ ।’ ଯେଦିକ ଦିଯାଇ ବିଚାର କରନ, ଆମରା ମନେ କରି, ମନ୍ତ୍ର ଏହି ତ୍ରୈଇ ବିବ୍ରତ କରିଥେଛେ । (୧ୟ—୫୦ସୁ—୨୯) ।

— • —
ବିତୀରୀ ଖକ ।

(ପ୍ରଥମ ମନ୍ତ୍ରଃ । ପକ୍ଷାଶ୍ରମ-ମୁତ୍ତଃ । ବିତୀରୀ ଖକ ।)

ଅପ | ତେ | ତାୟବୋ | ସଥା | ନକ୍ଷତ୍ରା | ସତ୍ୟତ୍କୁତ୍ତିଃ ।

|
ସୂର୍ଯ୍ୟ | ବିଶୁଚକ୍ଷମେ ॥ ୨ ॥

* . *

ପଦ-ବିଶେଷଣ ।

ଅପ | ତେ | ତାୟବୋ | ସଥା | ନକ୍ଷତ୍ରା | ସତ୍ୱି | ସତ୍ୟତ୍ତିଃ ।

|
ସୂର୍ଯ୍ୟ | ବିଶୁଚକ୍ଷମେ ॥ ୨ ॥

* . *

ଶର୍ମାଚୁମ୍ବାରିଣୀ-ବ୍ୟାଧା ।

‘ସତ୍ୱି’ (ରାତ୍ରିତିଃ ମତ, କୁର୍ମ୍ୟୋଦୟରେ ତାତ୍ତ୍ଵାପଗମେ ଇତି ତାବଃ) ‘ନକ୍ଷତ୍ରା’ (ନକ୍ଷତ୍ରିଣି) ‘ଶବ୍ଦ’ (ସଞ୍ଚାପଣ) ‘ଅଗ୍ରବତ୍ତି’ (ଅଗ୍ର ଗଛତି, ଅତ୍ୱା ତ୍ୱରିତି), ‘ବିଶୁଚକ୍ଷମେ’ (ମର୍ମଜୁଝିଃ) ‘ସୂର୍ଯ୍ୟ’ (ଜୀବଶୂନ୍ୟ ଉଦୟରେ ଇତି ଥାବଃ) ‘ତେ’ (ଅମିତାଃ, ଅଜାନତାମଧ୍ୟାପତା ଅମର୍ତ୍ତି-ଅଭୂତିରଥାଃ) ‘ତାୟବୋ’ (ମତ୍ୟ, ମହାବାପହାରକା ରିପୁଶବ୍ଦଃ) ଅଗଗବତ୍ତି ଇତି ଶ୍ରେଷ୍ଠା ଆମୋଦ୍ୟେନ ଅଜାନତା ଦୂରୀ ତ୍ୱରିତି ଇତି ତାବଃ । (୧ୟ—୫୦୩—୨୯) ।

* . *

ସାହୁବ୍ୟାଦ ।

ସୁର୍ଯ୍ୟମଧ୍ୟେ ଯାତ୍ରି ଅପଗତ ହିତେ ନକ୍ଷତ୍ରକଳ ଯେମନ ଅନୁଷ୍ଠାନିକ ହସ୍ତ,
ସର୍ବଜ୍ଞାନୀୟ ଜ୍ଞାନସୁର୍ଯ୍ୟର ଉଦୟରେ ଅଜ୍ଞାନତା-ମଧ୍ୟଗତ ଅମ୍ବଲ୍ଲଭି-ପ୍ରଭୃତିଙ୍କପ
ଅମିକ ମଧ୍ୟଗମ (ରିପୁଣ୍ଡରଗମ) ଉତ୍ସପ ଅପର୍ହତ ହିଁଯା ଥାକେ । (ତାବ
ଏହି ସେ, ଜ୍ଞାନୋଦୟେ ଅଜ୍ଞାନତା ଦୂରୀଭୂତ ହସ୍ତ) ॥ (୧ୟ—୧୦୮—୨୫) ।

. . .

ସାହୁବ୍ୟାଦ-ତାତ୍ତ୍ଵ ।

ତୋ ତାରବୋ ସଥା । ଅମିକାନ୍ତକରା ଇହ ନକ୍ଷତ୍ରାଣି ଦେବଗୃହକପାଶି । ଦେବଗୃହ ଦୈ
ନକ୍ଷତ୍ରାନୀୟ ଅତ୍ୱାତ୍ମାବିରାମ । ସଥା । ଇହ ଲୋକେ କର୍ମାହୁଠାର ସେ ସର୍ଗେ ଆଶ୍ରୁ ସତି ତେ ନକ୍ଷତ୍ରପଶେ
ଦୃଶ୍ୟକେ । ତଥା ଚ ଆରତେ । ସେ ସା ଇହ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଲୋକ ନକ୍ଷତ୍ରରେ ନକ୍ଷତ୍ରମିତି ।
ସଥା ତେବେ ଶୁଭତିମାଂ ବ୍ୟୋଗୀଣି ନକ୍ଷତ୍ରମାଟୁଚାହେ । ଶୁଭତାଂ ସା ଏତାନି ବ୍ୟୋଗୀଣି ସିଦ୍ଧାନ୍ତା-
ଶୀତାନ୍ତାବିରାମ । ସାହୁବ୍ୟାଦ । ନକ୍ଷତ୍ରାଣି ନକ୍ଷତ୍ରଗ୍ରହିକର୍ମଶୋନେମାନି କର୍ମାନୀୟ ଚ ବ୍ୟୋଗୀଣି
ନି ୦ ତା ୨୦ । ଇତି । ତଥାବିଧାନି ନକ୍ଷତ୍ରାଣିକୁ ବ୍ୟୋଗୀଣି ମହାପରକ୍ଷି । ଅପଗର୍ଜନି ।
ବିଶ୍ୱତ ସର୍ବଜ୍ଞ ପ୍ରକାଶକ ହସ୍ତାର ଦୂର୍ଯ୍ୟଗମନଂ ଦୃଷ୍ଟି ଶେଷ । ଉତ୍ସବା ନକ୍ଷତ୍ରାଣି
ଚ ବ୍ୟୋଗୀଣି । ମହ ଦୂର୍ଯ୍ୟ ଆଗମିଷ୍ଟାନୀୟ ଭୋତ୍ତା ପରିପାତ ଇତ୍ୟଃ ॥ ତାଯୁରିତି ପେନନାମ ।
ତାଯୁରିତି ଇତି ତରାମନ୍ତୁଗାଠାତ । ଅକ୍ଷୁରିତି ରାତ୍ରିନାମ । ଶର୍ଵର୍ଣ୍ଣାକୁ ରିତି ତତ ପାଠାତ ॥

ସଥା । ସଥେତି ପାହାନ୍ତି ଇତି ସର୍ବାହୁମାତ୍ରବିରାମ । ନକ୍ଷତ୍ରା । ନକ୍ଷ ଗଢ଼େ । ଅମିନକିରାଜିବିକ୍ରି-
ପତିତ୍ୟୋହତରିତାବନ୍ଧନପତ୍ୟାବଃ । ନିର୍ବାଦାହାଦାଶ୍ଵର । ନତାଣ୍ନପାଦିତ୍ୟବ୍ୟବେତ୍ତେ ସେବୁକ୍ତ । ନ

ସାହୁବ୍ୟାଦେବ-ସାହୁବ୍ୟାଦ ।

“ତୋ ତାରବୋ ସଥା” ଅର୍ଥାତ ଅମିକ ଉତ୍ସରେ ଭାବର ନକ୍ଷତ୍ରମୁହ ଦେବଗୃହକପ ।
ଅତ୍ୱାତ୍ମର ଉତ୍ସ ହିଁରାହେ—“ଦେବଗୃହାବୈ ନକ୍ଷତ୍ରାନି” ; ଅଥବା, ଇହଲୋକେ କର୍ମାହୁଠାନ କରିବା
ସାହୁରା ସର୍ଗ ଆଶ୍ରୁ ହସ୍ତ, ଭାବାରୀ ନକ୍ଷତ୍ରପଶେ ଦୃଷ୍ଟି ହର । ଅଭିତେ ଆରି ଆଛେ—“ଦୋ ସା ଇହ ସମ୍ବନ୍ଧେ-“
ଦୂର୍ଯ୍ୟ ଲୋକ ନକ୍ଷତ୍ରରେ ଭାବାନାନାଂ ନକ୍ଷତ୍ର ବଂ” ଇତି ; ଅଥବା, ମେହି ଶୁଭତିଗମରେ ବ୍ୟୋଗୀଣିମହ ନକ୍ଷତ୍ର
. ବଲିବା କରିତ ହର । ସାହା ନକ୍ଷତ୍ର ବଲିବା କରିତ ହର, ଭାବା ଶୁଭତିଗମରେହି ବ୍ୟୋଗୀଣି । ସାହ
ରାତ୍ରିକାହେଲ,—“ନକ୍ଷତ୍ରାଣି ନକ୍ଷତ୍ରଗ୍ରହିକର୍ମଶୀ ନେମାନି କର୍ମାନୀୟ ଚ ବ୍ୟୋଗୀଣି ।” (ନି ୦ ତା ୨୦) ।
ଅଧିକ ନକ୍ଷତ୍ରମ ସର୍ବମୋହକ ପ୍ରକାଶକ ଦୂର୍ଯ୍ୟର ଆଗମନ ଦେଖିବା ରାତ୍ରିର ମହିତ ଅପଗତ ହସ୍ତ
ଆଶୀର୍ବାଦ ପରିବେଳ କରେ । ଉତ୍ସର ନକ୍ଷତ୍ରକଳ, ଦୂର୍ଯ୍ୟ ଆଗମନ କରିବେଳ—ଏହି ତତ-ପ୍ରୟୁକ୍ତ ରାତ୍ରିର ମହିତ
ଅଭିର୍ଭିତ ହର । ‘ଭାତ୍ୟ’ ହେବା ତେବ ବାବ । ଭାବାମନ୍ତୁହ ସଥେ ‘ଭାତ୍ୟ ଭାତ୍ୟ’ ଏହିକଥ ପାଠ ଆଛେ ।
‘ଭାତ୍ୟ-ଭାତ୍ୟ’ ଏହି ରାତ୍ରିର ବାବ । ରାତ୍ରିମାତ୍ରଥେ ‘ଶର୍ଵର୍ଣ୍ଣା ଅକ୍ଷୁ’ ଏହିକଥ ପାଠ ଆଛେ ।

ସଥା । ‘ସଥେତିପାହାନ୍ତ’ ଏହି ନିର୍ବାଦାହାଦରେ ମର୍ମାବାବେଳ-ଭାବ ହିଁରାହେ । ନକ୍ଷତ୍ରା । ପଥାର୍କ
'ଭାତ୍ୟ' ବାତ୍ୟ-ହିତେ ନିର୍ମାତା । ‘ଅମିନକିରାଜିବିକ୍ରିପାତିତ୍ୟୋହତନ’ ଏହି ନିର୍ବାଦାହାଦରେ ‘ଅରନ’ ପ୍ରତ୍ୟେ
, ହୁଇରାହେ । ‘ନିର୍ବ’-ହେତୁ ଆଦିଶର ଉତ୍ସାତ ହିଁରାହେ । ‘ନତାଣ୍ନପାଦ’ ଏହି ହାଲେ ବୁଝିତେ କ୍ରମି

কর্মত নক্ষত্র টিকি বা মগজ়। কৌতুহল: কর্তৃতের্থ নক্ষত্রমিতি নিপাত্যাত ইতি। শেষভাসি-
ন্ত্রণাম'ও খের্সাঁঃ য ম টুণ্ড গতৌ। ইথে বর্ণিত যথাদেশঃ। হুর'র বিষচকলে। বিষঃ
চক্ষে থক লখো ও বিষচকলাঃ। চক্ষেন্তইগ়। শিক্ষেন সার্বিদ্যাতুকস্তুৎ
খাঙ্গ দখাত্তাঁঃ। উভয় ষষ্ঠীর্থে চতুর্থী বজ্ঞানেতি চতুর্থী॥ (১৩—৫০৪—২৬)॥

• • •

ব্রিতীয় (৫৮৭) খকের বিশদার্থ।

এই খকের শব্দগত অর্থ-সম্বন্ধে বিশেষ কোনও অভিজ্ঞ নাই।
তবে প্রচলিত অর্থে উপমাটি যাহার উদ্দেশ্যে যে তাবে প্রযুক্ত হইয়াছে
দেখিতে পাই, মন্ত্র র্থ অনুশীলনে তাহার বিপরীত ভাব প্রাপ্ত হওয়া যায়।
এই খকের একটা প্রচলিত বঙ্গানুবাদ উন্নত করিতেছি। তাহাতেই
আমাদিগের বক্তব্য বোধগম্য হইবে। যথা,—

“বে প্রকার প্রমিক্ষ চোতসকল সর্বপ্রকাশক সূর্যদেবের আগমন দেখিবা পলায়ন
করে, উজ্জ্বল রাত্রির নক্ষত্রসকল সূর্যোর আগমনে প্রস্থান করে অর্থাৎ অনুশুল্ক হয়।”

আমরা মনে করি, এগানে উদ্দেশ্য-বিধেয় যথাযথ পরিব্যক্ত হয় নাই।
'প্রমিক্ষ' চোরের পলায়নের সহিত নক্ষত্রের অনুশুল্ক হওন—এবং বিধিপ্রয়োগের মার্থকতা দেখ, যায় না।

এ পক্ষে, মন্ত্র স্তরগত 'তো' (তে) পদের মাঝ পরিগ্রহণ করিলেই
ভাবার্থ পরিস্ফুট হয়। “তে তায়ব。” বলতে কাহাদিগকে বুঝাইয়া
থাকে ? মেই প্রমিক্ষ দস্য বাগরা ? পূর্বাপর সঙ্গতির প্রতি লক্ষ্য
রাখিতে গেলে, অন্তর্বৎ সন্তুষ্যপূর্ণাত্মক অজ্ঞানতা বা অনুভূতি-
প্রভৃতির দ্রুতগণের বিময়ই মান আসে। উহাদিগের অপেক্ষা প্রমিক্ষ

উক্ত হইয়াছে। কর্মকৃত তয় না বা কৌণ কর না—এই বাক্যে নক্ষত্র পদ হয়। ‘কৌতুহল-
কর্তৃতের্থ’ নক্ষত্র এই নিষ্পমানুসারে নিপাত ন 'ত' প্রতার হইয়াছে। 'শেষভাসিবহুলঃ' এই
নিষ্পমানুসারে 'শ'র লোপ হইয়া উ র্থাত র্থাত নিষ্পত্তি। 'ইশো
বন' আদেশ হইয়াছে। স্মৃতাঁ খচকলে। বিষকে একাশ করেন—এই বাক্যে 'বিষচকলঃ'
পদ ও। 'চক্ষেন্তইগ় শিক্ষেত' নিষ্পমানুসারে 'অস্তম' প্রতার হইয়াছে। শিষ্য-বেতু সার্ব-
ধাতুকস্তুত্যুক্ত 'খাঙ্গ আদেশ তর নাই। সুরার ও বিষচকলে এই উভয় স্থানেই 'চতুর্থী
বক্তব্যা' এই নিষ্পমানুসারে চতুর্থী হইয়াছে। (১৩—৫০৪—২৬)॥

দম্ভয়ই বা আর কে আছে? অতএব, এখানে সন্তাবাপহারক দম্ভ্যর বিষয়ই প্রথ্যাত আছে। তাহাদিগকে লক্ষ্য করিয়াই ঈ ‘ত্যে’ পদ ব্যবহৃত হইয়াছে।

এক্ষণে উপমার সার্থকতা অনুধাবন করিয়া দেখুন। অঙ্ককার রাত্রিতে নক্ষত্র দীপ্তি পায়। রাত্রি শেষ হইলে, সূর্যোদয় হইলে, আর তাহাদিগকে দেখিতে পাওয়া যায় না। মেইরূপ, হৃদয় যতক্ষণ অজ্ঞানতা-রূপ অঙ্ককারে আছম থাকে, ততক্ষণ অসম্ভৃতি প্রভৃতি-রূপ দম্ভ্যগণ (রিপুংক্রগণ) প্রবল হইয়া উঠে। নৈশ অঙ্ককারে নক্ষত্র যেমন বিশেষ বিশেষ রিপুরও মেইরূপ চাকচিক্য অনুভূত হয়,—উপযোগিতার বিষয়ে ভাস্তি আসে। কিন্তু যেই জ্ঞানোদয় হয়, যখনই জ্ঞান-সূর্য হৃদয়ে আলোক বিতরণ করেন, তখনই মে সকল দস্ত্র অন্তরিত হয়,—পলায়ন করে। এ মন্ত্রে এই নিত্য-মত্য তত্ত্বই প্রকটিত আছে।

রাত্রির সহিত নক্ষত্রের অপগমনের উপমায় আর একটু ভাব প্রাপ্ত হওয়া যায়। সূর্যোদয়ে নক্ষত্র সূর্যের জোড়ত্বে আচম্ভ হইয়া পড়ে; সে আর তখন আপন দীপ্তি প্রকাশ করিতে সমর্থ হয় না। অঙ্ককারের সঙ্গে সঙ্গে মেও অদৃশ্য হইয়া পড়ে। এখানে নক্ষত্রগণ যে একেবারে লয়প্রাপ্ত হয়, তাহাদিগের অস্তিত্ব যে আরো বিদ্যমান থাকে না, তাহা নহে। তাহারা মরে না; কিন্তু নিস্তেজ হইয়া থাকে। মনোবৃত্তি সম্বন্ধেও মেই ভাব গ্রহণ করা যায়। বৃত্তির একেবাবে ধৰ্ম হয় না,—একেবাবে তাহারা মরে না; অবসর পাইলে, আবার তাহারা জাগিয়া উঠিতে পারে। রাত্রির পর আবার রাত্রি আসিলে নক্ষত্রগণ যেমন আবার প্রকাশ পায়; অজ্ঞানতা-র পুনরভূদয়ে অসম্ভৃতিসমূহও মেইরূপ আবার জাগিয়া উঠিতে পারে। উপমায় এখানে মেই ভাবই প্রকাশ পাইয়াছে বুঝিতে হইবে।

‘মন্ত্রের উপদেশ এই যে,—‘সাৰধান! অজ্ঞানতা-রূপ রাত্রি যেন আৱ ন আসে। একেবাবে তাহাকে দূৰ কৰিয়া দেও। হৃদয়ে জ্ঞান-সূর্যকে চিৰপ্রতিষ্ঠিত রাখ। পদশ্বলন আৱ যেন ন হয়।’ আমুনা মনে কৰি, মন্ত্রের ইহাই মৰ্ম্মার্থ। (১ম—৫০সূ—২খা) ॥

তৃতীয়া খণ্ড।

(অধ্যং মঙ্গলঃ। পঞ্চাশত্ত্বকং। তৃতীয়া খণ্ড।)

অদৃশ্মস্ত কেতবো বি রশ্ময়ো জন্ম অমু।

ভাজন্তো অগ্নয়ো যথা ॥ ৩ ॥

পদ-বিশ্লেষণঃ।

অদৃশং। অশ্ব। কেতবঃ। বি। রশ্ময়ঃ। জন্ম। অমু।

ভাজন্তঃ। অগ্নয়ঃ। যথা ॥ ৩ ॥

* . *

মর্ণাঙ্গসারিণী-ব্যাখ্যা ।

‘যথা’ (যেন প্রকারেণ) ‘ভাজন্তঃ’ (দীপ্যামানাঃ) ‘অগ্নয়ঃ’ (অগ্নিপিধানয়ঃ) সর্বাম্
প্রকাশস্তি ইতি শেষঃ ; ‘অশ্ব’ (জ্ঞানাধারস্ত, পরমাত্মানঃ) ‘কেতবঃ’ (প্রজ্ঞাপকঃ) ‘রশ্ময়ঃ’
(দীপ্তিরঃ, বিভূতয়ঃ) ‘জন্ম’ (সর্বান् লোকান्) ‘অমু’ (অহুক্রমেণ, উদ্দিষ্ট) ‘বি-অদৃশং’
(বিশেষেণ প্রকাশস্তি, অজ্ঞানাক্রমারাং উত্তরস্তি) । অদৃশ্ম অগ্নিশিখা যথা অক্রকারং মাপস্তি,
তত্ত্ব পরমাত্মানো বিভূতয়ো মহুষ্যানাং অজ্ঞানতাং রিদুরস্তি । ইতি ভাবঃ । (১ম—৫০সূ—৩৩) ॥

অধ্যবা,

‘ভাজন্তঃ’ (দীপ্যামানাঃ) ‘অগ্নয়ঃ’ (বহুয়ঃ) ‘যথা’ তথা ‘অশ্ব’ (সর্বাঙ্গব্যাপি পরম-
পুরুষস্ত) ‘কেতবঃ’ (প্রজ্ঞাপকঃ) ‘রশ্ময়ঃ’ (দীপ্তিরো বিভূতয় ইতি যাৎ) ‘জন্ম’
(অজ্ঞানেন বহুজীবান) ‘অমু’ (অংশে ক্রমে ইত্যার্থ) ‘বি-অদৃশং’ (বিশেষেণ প্রকাশস্তে) ;
যথা ‘জন্ম’ (উৎপত্তিজীবান মহদাদীন) ‘অমু’ (ক্রমেণ) ‘বাদৃশং’ (অক্রাশস্তি) ।
অধ্যবা, ‘অগ্নয়ঃ’ (বহুয়ঃ) ‘যথা’ (যেন প্রকারেণ উৎপন্ন আশ্রিতান্ত তৃপ্তিক্রমিবহান
হিনস্তি প্রক প্রকাশস্তে অশ্বানি চ প্রাকাশস্তি তথা) ‘রশ্ময়ঃ’ (তগবহিভূতঃ তত্ত্বানাং
বা) ‘জন্মামু’ (জীবভূময়ে উৎপন্ন তত্ত্বানি কামক্রোধাদীনি নিহত্য প্রয়ং প্রকাশস্তে
পরমাত্মানমপি অক্রাশস্তি চ) । তত্ত্বানোদয়ে জীবানামজ্ঞানাগগমান শৈতানবৎসাক্ষাৎ-
কারণে মৃত্যুরিতি ভাবঃ । (১ম—৫০সূ—৩৩) ॥

* . *

ବଜ୍ରାହୁବାଦ ।

ଦୀପାମାନ୍ ଅଗ୍ନି-ଶିଖାସମୁହ ସେମନ ପଦାର୍ଥମକଳକେ ପ୍ରକାଶ କରେ,
ମେଇରୂପ ସେଇ ଜ୍ଞାନାଧାର ପରମାତ୍ମାର ପ୍ରଜ୍ଞାପକ ରଶ୍ମିସମୁହ ସକଳ-ଶୋକକେ
ଅଛୁତ୍ରମେ ପ୍ରକାଶ କରେ (ଅଜ୍ଞାନାଙ୍କକାର ହିତେ ଉତ୍ତରଣ କରେ) ।
(ଭାବ ଏହି ଯେ,—ପ୍ରଦୌଷ୍ଟ ଅଗ୍ନିଶିଖା ସେମନ ଅନ୍ଧକାର ନାଶ କରେ,
ପରମାତ୍ମାର ବିଭୂତିସମୁହ ମେଇରୂପ ମନୁଷ୍ୟଦିଗେର ଅଜ୍ଞାନତା ଦୂର
କରିଯା ଥାକେ ।) ॥ (୧ମ—୫୦ସୂ—୩୩) ॥

ଦୀପିଶ୍ରୀଲ ଅଗ୍ନିର ନ୍ୟାୟ ଏହି ପରମାତ୍ମାର ପ୍ରଜ୍ଞାପକ ବିଭୂତି-ମକଳ ଅଜ୍ଞାନ-
ଅୟୁଷ୍ମ ସଂମାରେ ବନ୍ଦ ଜୀବଗଣେର ହୃଦୟେ ବିଶେମକୁଟେ ପ୍ରକାଶ ପାଇୟା ଥାକେ ;
ଅଥବା ଉତ୍ୱପତ୍ରଶୀଳ ମହାଦିତ୍ତମୟହକେ କ୍ରମେ ପ୍ରକାଶ କରିଯା ଥାକେ ।
ଅଥବା, ଅଗ୍ନି ଯେକୁପ ଉତ୍ୱପତ୍ର ହଇୟା ଆଶ୍ରମିତ୍ତିତ ତୃଣକାର୍ତ୍ତାଦିମୟହ ବିନଷ୍ଟ
କରିଯା ସ୍ଵୟଂ ପ୍ରକାଶ ପାଯ ଓ ଅପରାପର ବନ୍ତମକଳକେ ପ୍ରକାଶ କରେ, ତୁର୍ଦ୍ରପ
ତଗବିଭୂତି ଅଥବା ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନ ଜୀବହୃଦୟେ ଉତ୍ୱପତ୍ର ହଇୟା ତତ୍ତ୍ଵତ କାର୍ଯ୍ୟ-
କ୍ରୋଧାଦି ରିପୁଗଣକେ ସମ୍ମଳେ ଧ୍ୱନି କରିଯା ସ୍ଵୟଂ ପ୍ରକାଶ ପାଯ ଏବଂ ପର-
ମାତ୍ରାକେ ପ୍ରକାଶ କରିଯା ଦେଇ । (ଇହାର ଭାବ ଏହି ଯେ,—ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନେର ଉଦୟ
ହଇଲେ ଜୀବମକଳେର ଅଜ୍ଞାନ ଦୂରୀଭୂତ ହଇୟା ପରମୈଶ୍ୟଶାଲୀ ପରବ୍ରକ୍ଷ-
ମାଙ୍କାରକାର ଭାରା ମୁକ୍ତି ହଇୟା ଥାକେ ।) ॥ (୧ମ—୫୦ସୂ—୩ ॥) ॥

• • •

ଶାୟଣ-ଭାଷ୍ୟ ।

ଅନ୍ତ ଶୂର୍ଯ୍ୟ କେତେବେଳେ ପ୍ରଜ୍ଞାପକ ରଶ୍ମି ଯା ଦୌପ୍ରୟୋ ଜନନୟ ବାନ୍ଧୁଙ୍କ । ଜାତାନ୍ ସର୍ବାନୟ-
କ୍ରମେ ପ୍ରେସ୍ତେ । ସର୍ବଂ ଅଗ୍ର ପ୍ରକାଶରଷ୍ଟୀଠର୍ଯ୍ୟ । ତତ୍ତ୍ଵ ଦୃଷ୍ଟିତଃ । ଭାବକ୍ଷେତ୍ର ଦୀପାମାନ୍
ଅପ୍ରରୋ ସଥା । ଅପ୍ରର ଇବ ॥

ଅନ୍ତଃଶୁଙ୍କ । ଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରେସ୍ତେ । ବର୍ତ୍ତମାନେ ଲୁଙ୍କ । ଇହିତୋବେତି ଚେତ୍ତାଦେଶ । କ୍ରତିତାହୃଦୟେ

ଶାୟଣଭାଷ୍ୟର ବଜ୍ରାହୁବାଦ ।

ଏହି ଶୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରଜ୍ଞାପକ ରଶ୍ମିସମୁହ ଜାତପାନ୍ତିମୟକେ କ୍ରମଃ ଦର୍ଶନ କରିଯା ଥାକେ ;
ଅର୍ଦ୍ଧ, ମର୍ଦ୍ଦ ଅଗ୍ର ପ୍ରକାଶିତ କରେ । ଏହ ବିଦ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟି—ଦୀପାମାନ୍ ଅଗ୍ନି ଯେମନ ଶୋକ-
ମୟହକେ ପ୍ରକାଶ କରେ, ମେଇରୂପ ।

ଅନ୍ତଃଶୁଙ୍କ । ପ୍ରେସ୍ତେର୍କ ଦୃଶ୍ୟ ଧାତ ତଟିତେ ନିଶ୍ଚିନ୍ନ । ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳେ ‘ଶୁଙ୍କ’ ବିଜତି
ଦୈର୍ଘ୍ୟରେ । ‘ଇହିତୋବେତି’ ନିରମାହୁତ୍ୟାରେ ‘ଚେତ୍ତା’ ଆବେଶ ହେବାହେ । ‘କୁଟ୍ଟ’ ଏହି ଅନୁଭୂତି-ହେତୁ

ବହୁଂ ଛନ୍ଦୀତି କ୍ରଡାଗମଃ । ଅତ ଏବ ବହୁଂଚନାମୃଶୋହିଞ୍ଜ ଶୁଣ ଇତି ଶୁଣାତାକ ଇତ୍ୟାଜ୍ଞ । ତିଙ୍ଗୋ ତିଙ୍ଗୋ ଭବତ୍ତୀତ ପ୍ରଥମପ୍ରକରଣହଚନତୋଷମପୁରୁଷୈକ ସଚନାଦେଶଃ । ପ୍ରଥମ- ପୁରୁଷାଶ୍ଚ ଏବ ଶାଖାଶ୍ଚରେ ଆରତେ । ଅନୁପ୍ରକ୍ଷଣ କେତେ କେତି । ଜନାନିତାଙ୍ଗ ନଷ୍ଟାଶ୍ଚ ସଂହିତାଯାଂ ରହିବାଦି ପୂର୍ବିନ୍ତ । ଭ୍ରାତ୍ସତଃ । ଶପଃ ପିତ୍ତାଦଶମାତ୍ରବସ । ଶତ୍ରୁଷ୍ଟ ଲମ୍ବାରିଧାତ୍ରକ- ଶରେ ଧାତୁର୍ବସ ଏବ ଶିଷ୍ଯାତ୍ମ ॥ (୧—୫୦୩—୩୩) ॥

* * *

ତୃତୀୟ (୫୮୮) ଝାକେର ବିଶଦାର୍ଥ ।

ଏଇ ଝାକେର ସେ ଅର୍ଥ ମାଧ୍ୟାରଣତଃ ପ୍ରଚାରିତ ଆଛେ, ସାଯଣ-ଭାଷ୍ୟେ ତାହାର ଭାବ ଅଧିଗତ ହଇବେ । ମନ୍ତ୍ରେ ଦୁଇଟି ପ୍ରଚଲିତ ବଙ୍ଗାମୁବାଦ ନିମ୍ନେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହଇଲେ; ତାହାତେ କି ଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହଣ୍ଡା ସାଯ, ବୁଦ୍ଧିଯା ଦେଖୁନ ।

ମନ୍ତ୍ରେ ପ୍ରଚଲିତ ଦୁଇଟି ବଙ୍ଗାମୁବାଦ; ସଥା,—

(୧) “ଦୌପାମାନ ଆଶ୍ଵର ଶାର ମୂର୍ଦ୍ଧେର ପଞ୍ଜାପକ ରଶ୍ମିମୂଳ ସକଳ ଲୋକକେ ଏକ ଏକ କରିଯା ଦେଖିବେ ।”

(୨) “ପ୍ରଦାପ ଅ ପତମୁଚେର ଶାର ମୂର୍ଦ୍ଧାଦେଶେର ରଶ୍ମିମକଳ ଅଗ୍ରକ୍ରମେ ମୂର୍ଦ୍ଧାର ବନ୍ଧ ପ୍ରକାଶ କଲେ ।”

ଆମରା ବିଭିନ୍ନ ଦିକ ହଇଲେ ବିଭିନ୍ନ ଭାବେ ଶର୍ମାର୍ଥ ନିକାଶଣେ ଚେଷ୍ଟା ପାଇଯାଛି । ଆର, ତାହାର ସକଳ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତେଇ ଏକଇ ଭାବ ପରିଷ୍କାର ହଇଯାଛେ ଏବଂ ତଦ୍ଵାରା ପୂର୍ବାପର ମନ୍ତ୍ରମୂହେର ଭାବ-ଜ୍ଞାନ ଅଟୁଟ ଆଛେ । ଆମରା ବଲି, ପୂର୍ବ-ମନ୍ତ୍ରମୂହାରେ ‘ଅନ୍ତ’ ପଦେ ‘ଜାନାଦାର ପରମାତ୍ମାକେ’ ଲଙ୍ଘଟ କରିବେଛେ । ତାହାର ଅଜ୍ଞାପକ ରଶ୍ମିମୂଳ ବା ବିଭୂତିମୂଳ ବଲିତେ, ଦେବଭାବ-ନିବହକେ (ମନ୍ତ୍ରଭାବାଦିକେ) ବୁଝାଇବେଛେ । ଦେବଭାବେ ବା ମନ୍ତ୍ର-

---

‘ବହୁଂ ଛନ୍ଦୁ’ ଶ୍ରଦ୍ଧାମୁର୍ଦ୍ଧାରେ ‘କୁଟ୍’ ଆଗମ ହଇଗାଛେ । ‘ଅତ ଏବ ବହୁଂଚନାମୃଶୋହିଞ୍ଜ ଶୁଣ’ ଏହି ନିଯମାମୁର୍ଦ୍ଧାରେ ଶୁଣର ଅଭାବ ଚିତ୍ରାବେ । ‘ତିଙ୍ଗୋ ତିଙ୍ଗୋ ଭବତ୍ତ’ ଏହି ନିଯମାମୁର୍ଦ୍ଧାରେ ବହୁଚନ କ୍ଷାନେ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷର ଏକବଚନାଦେଶ ହଇଗାଛେ । ପ୍ରଥମପ୍ରକରଣାଶ୍ଚି ବାଧାଶ୍ଚରେ ଶ୍ରୀ ଆଛେ । ‘ଅନୁପ୍ରକ୍ଷଣ କେତେ’ ଇତ୍ୟାଦି ପୂର୍ବକଳ । ଅନାନ୍ । ଏହି ପଦେର ମକାରେ ମଂଚତା- ବିଷରେ ‘କୁର୍ବ’ ଓ ‘ବସ’ ଶାଖାତି ପୁରେର ଶାର ମାଧ୍ୟ । ଭ୍ରାତ୍ସତଃ । ‘ଶପେର’ ପିବ-କେତୁ ଅନୁମାନ ହଇଗାଛେ । ‘ଶୃତ’ ଅତ୍ୟାରେ ‘ଲମ୍ବାରିଧାତ୍ରକର୍ମଶରେ ଧାତୁର୍ବସ ଏବ ଶିଷ୍ୱାତ୍ମ’ ଏହି ନିଯମାମୁର୍ଦ୍ଧାରେ ଧାତୁର୍ବସକେ ଅବଲିଷ୍ଟ ଥାକେ ॥ (୧—୫୦୩—୩୩) ॥

* * *

ভাবের উদয়ে অজ্ঞানতা দূর হয়, জ্ঞানবয়ের সঙ্কান পাওয়া যায়। এক-পক্ষে উপমায় এখানে মেই তত্ত্বই পরিব্যক্ত। মন্ত্র তগবশ্মহিমা-প্রকাশক নিত্যসত্ত্ব-তত্ত্ব-প্রথ্যাপক।

পক্ষান্তরে আবার অন্তরূপ অর্থের বিষয় বিচার করিয়া দেখুন;—
ভাষ্যানুরূপ উপমান উপবেষ্ট ভাব প্রযোগ না করিয়া খাকে যদি বহুল
কিরণসমূহকে উপমান-রূপে প্রযোগ করা যায়, তাহা হইলে উক্ত
অর্থে উপমান-উপবেষ্ট-ভাবটী স্মসংজ্ঞত হয়। সাধারণতঃ উপমান-উপবেষ্ট-
ভাবে উপমানের সাধর্ম্য যাহা উপবেষ্টে বিস্তুতান্ব, তাহাই বুঝাইবার নিষিদ্ধ
উপমান-উপবেষ্ট-ভাবে প্রযোগ করা হয়। এক্ষণে যদি বলা যায়—
প্রকাশকত্ব-রূপ ধর্ম উভয়ে আছে বলিয়াই এইরূপ উপমান-উপবেষ্ট-ভাব
প্রদর্শিত হইয়াছে, তাহা সঙ্গত বলিয়া মনে হয় না; কারণ, তাহা হইলে
সূর্যের সহিতই বহুল উপমান-উপবেষ্ট-ভাবটি সঙ্গত হয়। এক্ষণে
আমরা কি ভাবে উপমান-উপবেষ্ট-সাধর্ম্য রক্ষা করিতে প্রয়াস করিয়াছি,
তাহাই দেখাইতেছি। প্রদীপ্ত অংগ যেরূপ আক্ষয়স্থিত তৃণদারু প্রভৃতিকে
দন্ত করিয়া স্বয়ং প্রকাশ পায় এবং অন্য বস্তুকে প্রকাশ করে; উক্তপ
ধাৰকস্থিত ‘কেতবঃ রশ্যঃ’ পদ প্রতিপাদ্য তগবশ্মিভূতি অথবা তত্ত্বজ্ঞান-রূপ
উপবেষ্ট জীব-হস্তয়ে উদ্বৃত্তি হইয়া মুক্তিপথের প্রধান বিস্তুতরূপ কাঁচাদি
রিপুসমূহকে বিনষ্ট করিয়া স্বয়ং প্রকাশ পায় ও পবত্রক্ষের সাক্ষাংকার
জন্মাইয়া দেয়। ইহা দ্বারা উপমানের ধর্ম যে উপবেষ্টে বিস্তুতান আছে,
তাহা স্পষ্টতই প্রতীত হইতেছে। অতএব, জ্ঞানী তত্ত্বজ্ঞান লাভ করিয়া
এবং ভক্ত ভক্তিরমের প্রতিদান-স্বরূপ তগবদ্ধমুগ্রহে তগবশ্মিভূতি লাভ
করিয়া দুর্জ্জয় কামাদি শক্রগণকে জয় করিয়া অত্যজ্ঞ সংসার-বাসনা ও
স্তু-পুত্র প্রভৃতির মায়াকে পরিত্যাগ করিয়া তগবৎ-সামৌপ-লাভে
পরমানন্দ উপভোগ করিয়া থাকেন।

আমাদিগের মৰ্ম্মানুসারণী ব্যাখ্যায় ‘যদু’ ও ‘অধুনা’ অভিধায়ে যে
যে অর্থ গ্রহণ করা হইয়াছে, সেই সমস্ত অর্থ দ্বারাই অপরে খুক্তিত
‘অন্ত’ পদের অন্য অর্থ করিয়া পুরিশেষে আমাদিগের প্রদর্শিত অর্থই
প্রকাশ করিয়া গিয়াছেন। আমরা কিন্তু উক্ত স্থলবিশেষে অন্তর্ভুক্ত
গ্রহণ করিয়াও তাহাতেও আমাদিগের প্রতিপাদ্য অর্থকেই বোধ

କରିଲେଛେ, ଇହାଇ ପ୍ରତିପନ୍ନ କରିଯାଛି । ‘ଜନାନ୍ ଅନୁ ବ୍ୟଦୃଶ୍ରଂ’ ଏହି ଅଂশେ, ‘ସର୍ବଜଗଂକେ ପ୍ରକାଶ କରିଲେଛେ’,—ଭାଷ୍ୟକାର ଏହି ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପନ୍ନ କରିଯାଇଛନ । ଇହାତେ ‘ଅନୁ’ ଶବ୍ଦେର କୋନଙ୍କ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ପାଇ ନାହିଁ । ଏ ପକ୍ଷେ ଆମରା ବଲିଲେ ଚାଇ ଯେ,—ସତ୍ତରଜ୍ଞମ ଏହି ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମକ ଜଡ଼ ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷେର ଏବଂ ଚିଚହ୍ନତି-ମଂସର୍ଗେ ଗୁଣକ୍ଷୋଭ-ବନ୍ଧତଃ ମହତ୍ତ୍ଵେର ବା ବୁଦ୍ଧିତ୍ବେର ପ୍ରକାଶ ହୁଏ ଏବଂ କ୍ରମେ ଉତ୍ତର ମହତ୍ତ୍ଵ ହଇଲେ ଅହଙ୍କାର-ତତ୍ତ୍ଵ ଓ ତାହା ହଇଲେ ପଞ୍ଚ-ତତ୍ତ୍ଵାତ୍ମାଦୀ ଯେ ପ୍ରକାଶ ପାଇ,—ଏହି କ୍ରମବିକାଶରେ ଖାକେର ‘ଅନୁ’ ପଦ ଦ୍ୱାରା ବୁଝା ଯାଇଲେଛେ ।

‘ଅଧ୍ୟା’ କଲେ ଆମରା ଯେ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରିଯାଛି, ତାହାତେ ପୂର୍ବାର୍ଥରେ ଏକଟୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଯା ପ୍ରକାଶ କରା ହଇଯାଛେ । ମେଇ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଏହି ;—ପୂର୍ବେ ‘ଭାଜନ୍ତଃ’ ପଦ ‘ଅଗ୍ନଃ’ ପଦେର ବିଶେଷଣ ଛିଲ ; ଶେଷୋର୍ତ୍ତ ଅର୍ଥେ—‘କେତେଃ’ ପଦଟି ବିଶେଷ୍ୟ, ଉହାର ଅର୍ଥ—ଶତ୍ରୁ ଅର୍ଥାଂ କାମକ୍ରୋଧାଦି ; ‘ଭାଜନ୍ତଃ’ ପଦଟି ଉହାର ବିଶେଷଣ, ଅର୍ଥ—ଦୀପଶିଳ ଅର୍ଥାଂ ପ୍ରେଣ । ଏଥାମେ ଦ୍ଵିତୀୟାର୍ଥେ ଅର୍ଥମାତ୍ର ପ୍ରୟୋଗ କରା ଆଛେ, ମନେ କରିଲେ ହଇବେ । ଏ ତତ୍ତ୍ଵମୁସାରେ ‘ନିହତ୍ୟ’ ଏହି ଉତ୍ସ କ୍ରିୟାର ଇହା କର୍ମ । ଏ ପକ୍ଷେ ଅସ୍ତ୍ର କରା ଯାଇ,—“ଅଗ୍ନଃ ସଥ ଅଶ୍ଵ (ପରମାତ୍ମନଃ) ରଶ୍ୟଃ ତଥା ଜନାନ୍ ଅନୁ ଭାଜନ୍ତଃ କେତେଃ ‘ନିହତ୍ୟ’ ବ୍ୟଦୃଶ୍ରଂ ।” ଭାବ ପୂର୍ବେଇ ପ୍ରକାଶ କରିଯାଛି । ଅର୍ଥମ ପକ୍ଷେ, ଅଶ୍ଵ ଓ ଜାନ ସ୍ଵର୍ଗ ପ୍ରକାଶ ହଇଯା ଥାକେ,—ଏହି ଅର୍ଥ କରା ହଇଯାଛେ । ଆବାର, ଅଶ୍ଵ ପ୍ରକାଶକତ ଧର୍ମର ଉହାତେ ଆଛେ ବଲିଯା, ପରିଶେଷେ ପରମାତ୍ମାର ପ୍ରକାଶକ ବଲିଯା ଉହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରା ହଇଯାଛେ । ଦ୍ଵିତୀୟ ଅର୍ଥ ତଗବଦ୍ଵିଭୂତିରେ ବିଶେଷକ ବଲିଯା ବୌଧ ହଇଲେଓ ଉହା ଦ୍ୱାରା ତଗବାନରେ ବିଶେଷିତ ହଇଯାଛେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଥାକେର ଦ୍ୱାରା ଏହି ଦ୍ଵିତୀୟ ଅର୍ଥରେ ସ୍ପଷ୍ଟିକୃତ ହୁଏ । ଅତଏବ, ସାରାର୍ଥ ଇହାଇ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହଇଲେଛେ ଯେ, ତଗବାନେର କୃପାଯ ତତ୍ତ୍ଵଜାନ ବା ଭକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ତଗବଦ୍ଵିଭୂତି ଲାଭ କରିଯା, ଜୀବ ଅନାଯାସେ ଧ୍ୟାନଗର ହଇଲେ ଉତ୍ତର୍ଣ୍ଣ ହଇଲେ ପାରିବେ । ଇହା ଦ୍ୱାରା ଦେଖା ଯାଇ, ସଦିଓ ଆମରା ବିଭିନ୍ନକୁପେ ଅର୍ଥ କରିଯାଛି, କିନ୍ତୁ ମକଳ ଦିକେଇ ଆମାଦିଗେର ପ୍ରତିପାନ୍ତ ବିଷୟକେଇ ଯେ ବୁଝାଇଲେଛେ, ତାହାକେ କୋନିଇ ମନ୍ଦେହ ନାହିଁ । (୧୩—୫୦୮—୩୩) ।

ଚତୁର୍ଥସୂର୍ଯ୍ୟକୁର୍ମପିକା ।

ଚାତୁର୍ଥସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଶୁନାସୀର୍ଯ୍ୟ ପରଶ୍ୱାନ୍ତି ମୌର୍ୟ ଏକକପାଳ । ତତ୍ତ୍ଵ ତରଣିରିତୋଷାହୁବାକା ।
ତଥା ଚ ଦୃତିତଃ । ତରଣିରିଖଦର୍ଶତପିତ୍ରଙ୍ଗ ଦେବାନାମୁଦ୍ଗାଦନୀକରିତ ସାଜ୍ୟାହୁବାକା ।
ଆ ୨୨୦ । ଇତି ॥ ତଥାତିରୂପିତିନାମ୍ବୋକାହେ କୃଷ୍ଣପକେ ମୌର୍ୟିଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।
ତତ୍ତ୍ଵାମପୋଷାହୁବାକା । ଅତିରୂପିନେତି ଥଣ୍ଡେ ଦୃତିତଃ । ନବୋ ନବୋ ତଥତି ଆରମ୍ଭାନଷ୍ଟରଣିରିଖ-
ଦର୍ଶତଃ । ଆ ୨୧୮ । ଇତି ॥ ତାମେତାଂ ଶୁଦ୍ଧେ ଚତୁର୍ଥସୂର୍ଯ୍ୟଚମାହ ॥

ଚତୁର୍ଥୀ ଶକ ।

(ପ୍ରଥମ ମନୁଷ୍ୟ । ପଞ୍ଚାଶ୍ରେ-ସୂର୍ଯ୍ୟ । ଚତୁର୍ଥୀ ଶକ ।)

ତରଣିରିଖଦର୍ଶତୋ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଠଦ୍ୱାସି ସୂର୍ୟ ।

ବିଶ୍ଵମା ଭାସି ରୋଚନ ॥ ୪ ॥

ପନ୍ଦ-ବିଶ୍ଵସନ ।

ତରଣଃ । ବିଶ୍ଵଦର୍ଶତଃ । ଜ୍ୟୋତିଃହକୃତ । ଅସି । ସୂର୍ୟ

ବିଶ୍ଵ । ଆ । ଭାସି । ରୋଚନ ॥ ୪ ॥

ସୂର୍ୟକୁର୍ମପିକାର ସଙ୍ଗାହୁବାଦ ।

ଚାତୁର୍ଥସୂର୍ୟ ବ୍ରତେ ଶୁନାସୀର୍ଯ୍ୟ ନାମକ ପରେ ଶ୍ରୀ-ସହକି ଏକକପାଳ ବିହିତ ଆହେ । ‘ତରଣି’
ଶ୍ରୀଭିତ ଥକ ତାହାର ଅହୁବାକ୍ୟ । ଦୃତିତ ଆହେ—“ତରଣିରିଖଦର୍ଶତପିତ୍ରଙ୍ଗ ଦେବାନାମୁଦ୍ଗାଦନୀକମ୍”
ଇତ୍ୟାଦି ସାଜ୍ୟାହୁବାକ୍ୟ (ଆ ୨୨୦) ॥ ମେଇକ୍ଲଗ ‘ଅତିରୂପି’ ନାମକ ଏକାହେ କୃଷ୍ଣପକେ
ମୌର୍ୟ-ସହକୀୟ ସାଗ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଉଦ୍‌ଦିଶ୍ୟଓ ଏଇକ୍ଲଗ ଅଜୁବାକ୍ୟ ଆହେ । ‘ଅତିରୂପିନା’ ଇତ୍ୟାଦି
ଥଣ୍ଡେ ଦୃତିତ ଆହେ,—“ନବୋ ନବୋ ତଥତି ଆରମ୍ଭାନଷ୍ଟରଣିରିଖଦର୍ଶତଃ ।” (ଆ ୨୧୮)
ଇତି । ମେଇ ଶୁଦ୍ଧେ ଏହି ଚତୁର୍ଥୀ ଶକ କରିତ ହିତେହେ ।

• • •

অর্পণালুকারণী-ব্যাখ্যা।

‘সূর্য’ (সর্বাস্তর্যামিত্যো সর্বস্ত প্রেরক পরমাত্মন) হং ‘তরণিং’ (ভগবাগরাহুরকর্তা) ‘বিশদর্শতঃ’ (বিশেষাঃ সর্বেযাঃ যুক্তুণাঃ দর্শনীয়ঃ; ‘আপ্তা বা অরে শ্রোতৃযো দ্বন্দ্বেয়া নিরধারিতব্যঃ সাক্ষাত্কর্তৃব্যাচ্ছিত্বাদৰে দ্বযুক্তত্বঃ’ ইত্যাদি আতঃ) ‘জ্যোতিষ্কৃৎ’ (জ্যোতিষ্কানাঃ কর্তা প্রতিষ্ঠাতা বা) ‘বিশ্ব’ (সর্বং দৃশ্যমাতঃ বস্ত) ‘রোচনং’ (বৈপ্যমানং বধা তথা) ‘আ ভাসি’ (সম্যক প্রকাশরসি)। হে পরমাত্মন! করেব অত্ত জগতঃ অষ্টা অকাশক উক্তারকর্তা চেতি তাবঃ। (১ম শ্ল—৪ঞ্চ)।

• • •

বজ্রালুবাদ।

হে সূর্য (সর্বাস্তর্যামিত্যো-হেতু সকলের প্রেরণকর্তা পরমাত্মা)। তুমি এই ভবসাগরে একমাত্র উক্তারকর্তা, মুক্তিলিঙ্গু জীবগণের দর্শনযোগ্য, জ্যোতিষ্কগণের সুষ্ঠিকর্তা; তুমিই দৃশ্যমান, সকল পদাৰ্থকে অকাশ করিতেছ। (ভাব এই যে,—‘হে পরমাত্মন! তুমিই এই জগতের অস্তা, অকাশক ও উক্তারকর্তা।’)। ১ম—৫ম—৪ঞ্চ)।

• • •

সায়ণত্যাগঃ।

তে সূর্য হং তরণিষ্ঠরিত। অঙ্গেন গন্তব্যকান্ত মহত্তোহস্মনো গম্ভাসি। তথা চ অর্প্যাতে। যোজনানাঃ সত্যে হে বে শতে হে চ যোজনে। একেম নিমিষাদৈনেন ক্রমযাপ নসোহস্ত ত টিতি। যুক্ত। উপসকলাং রোগান্তারিতাসি। আবোগাং ভাস্তুদৃচ্ছেদিতি স্বরণাঃ। তথা বিশদর্শতঃ। বিশ্বঃ সন্তোঃ প্রাণিভিদৰ্শনীয়ঃ। আদিত্যবর্ণনস্ত চঙ্গালাদিদৰ্শনজনিতি পাপনির্হণতেতুত্বাঃ। তথা চাপত্তস্তঃ। দর্শনে জ্যোতিষাং দর্শনীয়তি। যুক্ত বিশ্বং সকলং তৃতজাতঃ দর্শতঃ দ্রষ্টব্যং অকাশং যেন স তথোক্তঃ। তথা জ্যোতিষ্কৃৎ। জ্যোতিষঃ প্রকাশস্ত কর্তা। সর্বস্ত বস্তনঃ

সায়ণত্যাগের বজ্রালুবাদ।

হে সূর্য! আপনি তরণি, (প্রথমক্ষেত্র) অর্ধাং অঙ্গে গমনে অসমর্দ—একপ ইহৎ পথে আপনি গম্ভ। স্মৃততে আছে—‘দই হাজার হই পশ হই যোজন পরিপূর্ণ পথ এক নিমিষাদৈ আপনি অভিজ্ঞ করেন।’ অতএব, আপনাকে নথিবার। পক্ষান্তরে আপনি উপসকগণের রোগ হইতে আণকর্তা। ‘ভাস্তু চইতে আবোগা ইচ্ছা করিবে’—এইকপ স্মৃতি আছে। আরও, আপনি বিশ্ব প্রাণিসমূহের দর্শনীয়। আর্দ্ধতা-দর্শন অস্ত চাঙ্গালাদি-দর্শন অন্ত পাপ-নাশ-তেতুতা কর্থিত আছে। আপন্তু বলিবাছেন যে, চঙ্গাল দর্শন করিলে জ্যোতিষ সূর্যামূর্তি দর্শন করিবে। অথবা, বিশ্ব তৃতসমূহ অকাশস্ত হয় যৎকর্তৃক—এই বাক্যে ‘বিশদর্শতঃ’ গুরু হয়। আপনি সমস্ত দ্বন্দ্বের প্রকাশক, অথবা রাত্রিকালে চাঙ্গালির প্রকাশরিতা। রাত্রিতে

अकाशरितेतर्थः । यदा चक्रादीनां रात्रो अकाशरिता । रात्रो अव्ययेषु चक्रादिविषेषु सूर्य-किरणाः प्रतिक्लिताः संस्तुष्टकाय निवारयति यथा द्वाराद्वर्पणोपरिनिपत्तिः सूर्यारथम् गृहार्क्षणतः तदो निवारयति तदनितर्थः । यस्मादेव उत्साहितः वाप्तं रोचनं रोचमान-मृत्युरिक्षमासमज्ञातासि । अकाशरसि । यदा हे सूर्या अस्तर्यामित्या सर्वत्र प्रेषक परमात्मन् तत्रणिः संसाराक्षेत्रारकोहसि । यस्मादेव विश्वरूपः । विद्येः सर्वैर्युमुक्तिदर्शतो जटियाः साक्षात्कर्त्तव्य इतार्थः । अधिष्ठानमाकांक्षारै यावोपितं निवर्तते । ज्योतिष्ठः । ज्योतिषिः सूर्यादेः कर्ता । तथा यामारते । चक्रमा मनसो जातशक्तेः सूर्या अजारतेति । ईदृशतः चिङ्गपत्रा विश्वः सर्वं दृश्याज्ञातः रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा तदति तथा भासि । अकाशरसि । तैतत्त्वात्रणे हि सर्वं अगद्यते । तथा चारारते । तदेव तात्त्वमहत्ताति सर्वं तत्त्वं भासा सर्वमिदं विभातीति ॥

तत्रणिः । तृ प्रयनतरणग्रोः । अस्माद्बुर्त्तावित्तणार्थादिर्णस्थृधमामाश्वित्तोऽनिवित्त-निप्रतारः । अत्यारात्रादात्तत्वः । ज्योतिष्ठः । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्ठः । किप्-चेति किप् । नितां समासेहस्त्रप्रपदमस्त्रेति विसर्जनीयस्त यत्त । भासि । भादीप्तो । अस्तर्तावित्तणार्थाल्लट्यादित्ताच्छपोलुक । (१५—५०८—४६) ॥

जलमय चक्रविषे सूर्याकिरण अतिक्लित हইয়া अक्षकার নিবারণ করিয়া থাকে । যেখন দ্বারাহিত দর্পণে নিপত্তি সূর্যারশি গৃহমধ্যের অক্ষকার নিবারণ করে, সেইকপ । যেহেতু আপনি এইকল, সেই হেতুই বিশ্বে বাপ্ত, রোচমান, অস্তরিক্ষকে সম্যকক্রপে অকাশিত করেন । অথবা, হে সূর্য ! আপনার অস্তর্যামিতা-প্রযুক্ত পরমাত্মাক্রপ আপনি সর্বলোককে সংসার-সাগর হইতে দ্রাঘ করিয়া থাকেন । যে হেতু আপনি সমস্ত মুমুক্ষুগণের দ্রষ্টব্য অর্থাৎ সাক্ষাত্কার বিষয়ীভূত, আপনার সাক্ষাত্কার-লাভেই লোক মুক্তিলাভ করে । জ্যোতিষ্ঠ ; জ্যোতিষ অর্থাৎ সূর্যাদিয়ার কর্তা । কথিত আছে যে, চক্রমা মন হইতে উৎপন্ন ও চক্র হইতে সূর্যের উৎপত্তি । এইকল যে, আপনি, চিকলপে বিশ্বহ সমস্ত দর্শনীয় বস্তুকে নিজে দীপ্যমান হইয়া প্রকাশিত করিয়া থাকেন । তৈত্তি সূর্যে সমস্ত অগৎ দেখিতে পার । কথিত আছে, আপনিই দীপ্যমান হইয়া সকলকে দীপ্তিশুক্ত করেন, আপনার দীপ্তি দ্বারাই অগৎ দীপ্তি হয় ।

তত্ত্বণিঃ । প্রযন ও তত্ত্বণার্থ ‘তृ’ ধাতু হইতে নিষ্পত্তি । ‘তृ’ ধাতুর অস্তর্তাবিত্তণার্থ-হেতু ‘অতিস্থৃধমাম্যশ্বিত্তোঽনিঃ’ এই নিষ্পত্তিসারে ‘অনিঃ’ অত্যার হইয়াছে । অত্যরের আদিষ্঵র উদ্বাস্ত হইয়াছে । জ্যোতিষ্ঠ । ‘জ্যোতিঃ করোতি’ এই বাকে । ‘জ্যোতিষ্ঠ’ পদ হইয়াছে । ‘কিপ् । ८’ এই নিষ্পত্তিসারে কিপ্ অত্যার হইয়াছে । ‘নিতাং সমাসেহস্ত্রপ্রপদস্ত’ এই নিষ্পত্তিসারে বিসর্জনীয়ের ‘ব্য’ হইয়াছে । ভাসি । দীপ্তার্থ ‘ভা’ ধাতু হইতে নিষ্পত্তি । অস্তর্তাবিত্তণার্থ-হেতু লটু বিতক্তিতে অদাদিষ্ব-হেতু ‘শণের’ লোপ হইয়াছে ॥ ४ ॥

* * *

চতুর্থ (৫৮১) খাকের বিশদার্থ ।

এই খাকের সকল পদই আজ্ঞানের অনুকূল । কিন্তু রুচি-বৈচিত্র্যে ভিন্নভাবে পরিণত । ভাষাকার অনুকূল পদ প্রয়োগ করিয়াছেন ; কিন্তু লক্ষ্য রাখিতে পারেন নাই । তিনি মন্ত্রার্থে লিখিয়াছেন,—‘হে সূর্য অং তরণিস্তরিতা’ ; তুমি খুব বেগশালী ; যে পথে অপরে যাইতে পারে না, তুমি মেখানে যাইতে পার ।

সূর্যের বেগগামিত্ব যে সন্তুষ্ট নহে, এখানে তাহা তিনি লক্ষ্য করিতে পারেন নাই । ধোঁগোলিক দৃষ্টান্তে—সূর্য জড় ও স্থির, পৃথিবী গতিশীল । উপনিষদ্চিত্তায় মকল বন্ধুই এক চেতনের স্পন্দনে স্পন্দিত । মে পক্ষে তরণি পদের লক্ষ্য—‘আজ্ঞা বা চেতন’ । কারণ, বেগগামিত্ব আজ্ঞারই সন্তুষ্টপূর ; তদ্ব্যতীত অপরে ইহা অসন্তুষ্ট । উপনিষদ্দৃষ্টান্তে পাওয়া যায়,—

“অপাণিপাদো জ্বনো গ্রহীতা পশ্চত্যচক্রঃ স শৃণোত্যকর্ণাঃ ।”

তাঁহার হাত নাই, কিন্তু সকল কর্মই যথানিয়মে সম্পূর্ণ করিতেছেন ; তাঁহার পা নাই, কিন্তু খুব বেগে অনন্তবিশে পরিভ্রমণ করিতেছেন ; তাঁহার চক্ষু : নাই, তাহা হইলেও তিনি বিশ্বদ্রষ্টা ; তাঁহার কর্ণ নাই, তবু কিন্তু তিনি সর্বশ্রেষ্ঠাতা ।

সূর্য বলিতে এখানে মেই আজ্ঞাকেই বুঝাইতেছে । আজ্ঞা ‘চেতন’ বা ‘অন্তর্যামী’ এবং ‘তরণি’ অর্থে ‘বেগগামী’—ইহা স্বীকার্ত করিলেই ভাষ্যকারের ভাবের মধ্যেও সামঞ্জস্য লক্ষ্য করা যাইবে । কিন্তু ভাষ্যকার তাহা লক্ষ্য করেন নাই ; এবং আজ্ঞাজ্যোতিঃ ভিন্ন যে জ্যোতিই নাই, ইহাও চিন্তা করেন নাই ।

‘ন তত্ত্ব সৃণো ভাতি ন চক্রতারকং নেমা বিছাতো ভাস্তি কুতোহরমণিঃ
তমেব ভাস্তুমন্ত্বভাতি সর্বং তস্ত ভাসা সর্বমিদং বিভাতি ।’

মেখানে সূর্য নাই, চক্র নাই, তারকা নাই, বিছুবুঁ নাই, অগ্নি নাই ; কেবল তাঁহার দীপ্তি । তাঁহার দীপ্তিতেই সকল দীপ্তি । আর তাঁহার বিভাস নিখিল জগৎ বিভাত ।

ଏ ଖାକ୍ ମେହି ଭୁମାରଇ ଲକ୍ଷ୍ୟହୁଳ । ଭାସ୍ୟକାର ବୋଧ ହୟ ତରଣି-ଶବ୍ଦେର ବେଗଗାମିତ୍ତ ଅର୍ଥ କରିଯା ଚିତ୍ତପ୍ରମତ୍ତା ଲାଭ କରିତେ ପାରେ ନାହିଁ ; ତାହିଁ ତିନି ‘ସଦ୍ଵା’ ବଲିଯା ପକ୍ଷାନ୍ତର ଅବଦ୍ୱାନ କରିଯାଛେ । କାରଣ, ପୂର୍ବ ଅର୍ଥେ ସଂଶୟ ନା ଆସିଲେ, କଥନଓ ଅର୍ଥାନ୍ତରେ ଅବକାଶ ହିଟେ ପାରେ ନା । ବୋଧ ହୟ, ଏହି ଜୟାଇ ତିନି ମନ୍ଦିହାନ ହିଇଯା ବଲିଥାଛେ,—‘ତରଣି ରୋଗନାଶକଃ’; ତାହାର ଶରୀରପରିଷ୍ଠା ହିଲେ ମୁହଁରୋଗ ବିନଟ ହୟ । ମେ ପକ୍ଷେ ଆର୍ଥନା ଏହି,—‘ହେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ! ତୋମାର ଉପାସକଦେର କଥନଓ ରୋଗ ଥାକେ ନା, ତୁମି ରୋଗ ହିତେ ତୋମାର ଭକ୍ତଦେର ପରିତ୍ରାଣ କର ।’

ଆମରା ଭାସ୍ୟକାରେର ଏହି ବିଭିନ୍ନାର୍ଥେରଇ ଅନୁମରଣ କରିଯାଛି । ତଥେ ତିନି ସାଧାରଣତଃ ଦୈହିକପୀଡ଼ାକେଇ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଯାଛେ ; ଆମରା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଆଧିରୋତ୍ତିକ ଓ ଆଧିଦୈବିକ ଏହି ତ୍ରିବିଧ ପୀଡ଼ାକେଇ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବେଛି ; ଯେହେତୁ, ମାନବ ପ୍ରତିନିଯିତ ତ୍ରିବିଧ ମନ୍ତ୍ରାପେ ସନ୍ତ୍ରପ୍ତ । ଏକଦିକେ ଜୟଜଗରି-ମୁତ୍ୱୟର ଭୌମଗ ଆକ୍ରମଣ, ଅପର ଦିକେ ସର୍ବଭାତି, ବାହ୍ୟରେ ଦାରୁଣ ଶକ୍ତା, ଆମାର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ର ବଜ୍ରପାତେର ତୀର ଶିହରଣ ।

ଅତ୍ୟବ, ତାପତ୍ରୟକୁଟ ଓ ସଂମୂର୍ଯ୍ୟକୁଣ୍ଡାଯ ପ୍ରତିମୁହୂର୍ତ୍ତେ ମନ୍ଦହାନ୍ ମାନ୍ବ-ହୃଦୟେ ଆତ୍ମବିକାଶେର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଚିରନିର୍ବେଦଳାଭେର ଜୟାଇ ଏ ଖାକ୍ ‘ଆଜ୍ଞାକେ’ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରନ୍ତଃ ଧ୍ୱନିତ ହିତେଛେ । ଥାକେର ମହୋଦ୍ୟ,—

ମର୍ବାନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମିନ୍ ମର୍ବପ୍ରେରକ ପରମାଯନ୍ !

ଥାକେ ଆର୍ଥନା କରା ହିୟାଛେ,—‘ହେ ଭଗନ୍ ! ତୁମି ଭବ୍ୟାଧିକର ହୁଣ୍ଟର ସଂମାର-ସାଗରେର ନିଷ୍ଠାରକ ! ତୁମି ପରମ ଜ୍ୟୋତିଃ ! ତୁମି ମର୍ବ-ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ! ତୋମା ହିତେଇ ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ପ୍ରପଞ୍ଚ ପୂର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ । ତୋମା ହିତେଇ ଏ ବିଶ୍ୱ ପ୍ରକାଶିତ । ତୁମି ହୃଦୟ-ଗଗନେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଜଡ଼-ଜଗତେର ଅନ୍ଧକାର ଯେମନ ସୂର୍ଯ୍ୟଦୌଷ୍ଟ୍ରିର ଭୟେ କୋନ୍ ଏକ ଅତଳସ୍ପର୍ଶୀ ପର୍ବତ-ଗହରେ ଲୁକାଇଯା ପଡ଼େ, ହେ ଜ୍ୟୋତିର୍ଜ୍ଞାର୍ତ୍ତେ, ତୋମାର ପରିବତ ପ୍ରଭାୟ ଆମାର ହୃଦୟେର ଅଜ୍ଞାନ-ଅନ୍ଧକାର ଚିର ଦିନେର ଜୟ ଦୂରୀଭୂତ ହିଟକ । ଆମି ଆଲୋକିତ ହଇ,—ଆମି ପବିତ୍ର ହଇ,—ଆମି ଯେନ ଆମାର ସଥାର୍ଥ ପଥେର ଅନୁମରଣ କରିତେ ସାମର୍ଥ୍ୟ ପାଇ । ଆଲୋକମୟ !—ଆଲୋକ ବିତରଣ କର ।’ (୧ୟ—୫୦ସୁ—୪୩) ।

ପକ୍ଷମୀ ଥାକୁ ।

(ଅଥମଂ ମନୁଷୁ । ପକ୍ଷମ୍ବନ୍ତ ଶୁଣୁ । ପକ୍ଷମୀ ଥକୁ ।)

ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ୍ । ଦେବାନାଂ ବିଶଃ । ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ୍ ଶୁଦ୍ଧେ ଦେଵି ମାନୁଷାନ୍ ।

ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ୍ । ବିଶଃ । ସ୍ଵଦ୍ଵଶେ ॥ ୫ ॥

• • •

ପଦ-ବିଶ୍ଲେଷଣଃ ।

ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ୍ । ଦେବାନାଂ । ବିଶଃ । ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ୍ । ଉହ । ଏଷ । ମାନୁଷାନ୍ ।

ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ୍ । ବିଶଃ । ସଃ । ଦୃଶେ ॥ ୫

• • *

ମର୍ଯ୍ୟାନୁଶୀଳି-ବ୍ୟାଖ୍ୟା ।

ତେ ପରମାତ୍ମାନ । ସଦି ତଃ 'ବିଶଃ' (ବିଶ୍ଵବାଗକୋହ୍ସ), ତ୍ଥାପି 'ଦେବାନାଂ' (ସହଭାବ-
ସମ୍ପର୍କାନାଂ) 'ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ୍' (ଅତି ଗଞ୍ଜନ) 'ଉଦେଵି' (ଉଦୟର ପ୍ରାପ୍ନୋସ, ଅକାଶମାନୋ ଭୟସି,
ସ୍ଵର୍ଗର ପ୍ରକାଶର୍ମସି) ; ତୁଥା 'ମାନୁଷାନ୍' (ମନୁଷ୍ୟ-ସମ୍ପର୍କାନାଂ ଅନାନ୍) 'ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ୍' (ଅତି ଗଞ୍ଜନ)
ଉଦେଵି; ତୁଥା 'ବିଶଃ' (ନିଖିଳ, ବିଶ୍ଵବ୍ୟାପ୍ତଃ) 'ସଃ' (ସର୍ଜୋକଃ, ସହଭାବ-ନିଲାଗଃ) 'ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ୍'
(ପତି ଗଞ୍ଜନ) 'ଦୃଶେ' (ଦର୍ଶନାର, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବେନ) ଉଦେଵି ଇତି ଶେଷଃ । ସଞ୍ଚପି ତଗବାନ୍
ବିଶ୍ଵବାଗକଞ୍ଚାପି ସହଭାବସାରିଦ୍ୟେ ମ ଅକ୍ଟିତୋ ଭୟତି ଇତି ଭୀଷଃ । (୧୨—୫୦୨—୫୫) ॥

• • *

ବନ୍ଦାନୁଶାସନ ।

ହେ ପରମାତ୍ମାନ ! ସଦି ଓ ଆପନି ବିଶ୍ଵବ୍ୟାପକ; ତ୍ଥାପି ସହଭାବ-ସମ୍ପର୍କେ
ଅତି ଗମନ କରିଯାଇ ଆପନି ସ୍ଵର୍ଗପ ଅକାଶ କରେନ, ମନୁଷ୍ୟ-ସମ୍ପର୍କ ଜନେନ,
ଅତି ଗମନ କରିଯାଇ ଆପନି ପ୍ରକାଶମାନ ହେଁନ, ଏବଂ ବିଶ୍ଵବାଗ୍ନ ସର୍ଗଲୋକେର
(ସହଭାବ-ନିଲାଯେର) ଅତି ଗମନ କରିଯା ମକଳେର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବେ ବିକାଶ-
ଆଶ୍ରମ ହେଁନ । (ଭାବ ଏହି ସେ,—ସଦି ଓ ତଗବାନ୍ ବିଶ୍ଵବ୍ୟାପକ, ତ୍ଥାପି ସହ-
ଭାବ-ମିଥ୍ୟେଇ ତିନି ଅକ୍ଟାଭୁତ ହଇଯା ଥାକେନ ।) ॥ (୧୨—୫୦୩—୬୫) ॥

• • *

ମାର୍ଗ-ଭାଷ୍ୟ ।

ହେ ଶ୍ରୀ ଏବାନାଂ ବିଶୋ ମକ୍ରାବକାଳ ଦେବାନ୍ । ସକତୋ ବୈ ଦେବାନାଂ ବିଶ ଈତି ଶ୍ରଦ୍ଧାନ୍ତରାଏ । ଭାଗ୍ୟକୁଂସଙ୍କାଳ ଦେବାନ୍ ପ୍ରତ୍ୟାଙ୍ଗୁଦେଵି । ତାନ୍ ଅଭିଗଜ୍ଜନ୍ମସରଂ ଅପ୍ରାବି । ତେବାମତିଭୁଖ୍ୟ ସଥା ଭର୍ତ୍ତ ତଥେତ୍ୟର୍ଥ । ତଥା ମାତ୍ରାବାନ୍ ମହୁଷ୍ଠାନ୍ ଅଭାଙ୍ଗୁଦେଵି । ତେହିପି ସଥାମତିଭୁଖ୍ୟମେବ ଶ୍ରୀ ଉଦେତୀତି ମଞ୍ଚସ୍ତେ । ତଥା ବିଶଃ ବାଣୀକ ସ୍ଵର୍ଗେ ଜୁଟ୍ଟି ଅଭାଙ୍ଗୁଦେଵି । ସଥା ସର୍ଲୋକବାସିନୋ ଅନାଃ ସମ୍ବାଦିଭୁଖ୍ୟନ ପଞ୍ଚକ୍ଷି ତଥୋଦେବୀତାର୍ଥ । ଅତରୁକ୍ତଂ ତ୍ଵତି । ଲୋକତ୍ୱବର୍ତ୍ତିନୋ ଅନାଃ ସର୍ବେହିପି ସମ୍ବାଦିଭୁଖ୍ୟନ ଶ୍ରୀଃ ପଞ୍ଚକ୍ଷି । ତଥା ଚାମାରତେ । ତଥାର୍ଥ ସର୍ବଂ ଏବ ମଞ୍ଚତେ ମାଃ ପ୍ରତ୍ୟାମଗାନିତି ॥

ଅଭାଙ୍ଗ । ପ୍ରତାଙ୍ଗତୀତି ପ୍ରତାଙ୍ଗ । ଅକୁ ଗତିପୂଜନରୋଃ । ବସିଗିତାଦିନା କିନ୍ । ଅନିଦିନ-ତାମିତି ନଳୋପଃ । ଉଗିବଚାମିତି କୁମ୍ । ହଳଙ୍ଗ୍ୟାଦିମଂଶୋଗାନ୍ତଲୋପୋ । ମଂଶୋଗାନ୍ତଲୋପକ୍ଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତପଥାଦୀର୍ଥନଳୋପରୋତାବାଃ । କିନ୍-ପ୍ରତାରଙ୍ଗ କୁରିତି କୁତ୍ଥ । ଅନିଗନ୍ତୋହଙ୍କତାବିଭା-ନିଗନ୍ତ ଇତି ପ୍ରଯୁଦ୍ମାସାଂ ପୂର୍ବପଦ ପ୍ରକ୍ରିଯାଭାବେ କୁତ୍ଥରପଦପ୍ରକ୍ରିଯାଭବ । ଏହି । ଇଣ୍ଠଗତୋ । ଶିପାମାଦିକାଙ୍କ୍ଷାପୋ ଲୁକ୍ । ଆଦେଶପ୍ରତ୍ୟାମରୋତ୍ତିତି ସଥଃ । ସ୍ଵଃ । ଅପୁର୍ବାଦର୍ତ୍ତର୍ମିଚ୍ । ଶୁଣେ

ମାର୍ଗ-ଭାଷ୍ୟର ବକ୍ରାନ୍ତାବାନ୍ ।

ହେ ଶ୍ରୀ ! ଆପନି ମକ୍ରାବକ ଦେବତାଗଣେର ଅଭିମୁଖେ ଉଦିତ ହଇଯା ଥାକେନ । ମେଇରପ ମହୁଷ୍ଠାଗଣେର ଅଭିମୁଖେ ଉଦିତ ହଇଯା ଥାକେନ । ଶ୍ରୀ ସାହାତେ ଆମାଦେର ଅଭିମୁଖେ ଉଦିତ ହଲ, ମହୁଷ୍ଠାଗଣ ମେଇରପ ମନେ କରିଯା ଥାକେ ଅର୍ଥାଂ ପ୍ରାର୍ଥନା କରେ । ମେଇରପ ବିଶବାଣୀ ପରଗଲୋକେର ଦର୍ଶନାର୍ଥ ଆପନି ଉଦିତ ହନ । ଶର୍ଗଲୋକବାସିଗଣ ସବ୍ରା ଅଭିମୁଖେ ସାହାତେ ଆଗମାକେ ଦେଖିତେ ପାର, ଆପନି ମେଇରପ ଉଦିତ ହଇଯା ଥାକେନ । ହେଉ ଉତ୍ତ ଆଛେ ଯେ, ଲୋକତ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ଅନ୍ୟମୁହୁ ମକଳେଟ ସବ୍ରା ଅଭିମୁଖେ ଶୁଣାକେ ଦେଖିତେ ପାଇଯା ଥାକେ । କଥିତ ଆଛେ,—ମେଇ ହେତୁ ମକଳେଟ ମନେ କରିଯା ଥାକେ ମେ, ଶୁଣ୍ୟ ଆମାକେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଯାଇ ପ୍ରତ୍ୟାମଗତ ହଇତେଛେ ।

ଅଭାଙ୍ଗ । ‘ପ୍ରତି ଅନ୍ତତି’ ଏଇବାକେ ‘ପ୍ରତ୍ୟାଙ୍ଗ’ ପଦଟି ହଇଯାଛେ । ଗତି ଓ ପୂର୍ବାର୍ଥ ‘ଅକୁ’ ଧାର୍ତ୍ତ ହଇତେ ନିଶ୍ଚର । ‘ବନ୍ଦିଗ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ନିରମାତୁମାରେ ‘କିନ୍’ ପ୍ରତାର ହଇଯାଛେ । ‘ଅନିରିତା’ ଏଇ ନିରମାତୁମାରେ ‘ନ’ କାରେର ଲୋପ ହଇଯାଛେ । ‘ଉଗିବଚାଂ’ ଏଇ ନିରମାତୁମାରେ ‘କୁମ୍’ ହଇଯାଛେ । ‘ହଳଙ୍ଗ୍ୟାଦିମଂଶୋଗାନ୍ତଲୋପୋ’ ଏଇ ନିରମାତୁମାରେ ମଂଶୋଗ ଓ ଅନ୍ତଲୋପ ହଇଯାଛେ । ମଂଶୋଗାନ୍ତଲୋପର ଅନିଷ୍ଟା-ହେତୁ ଉପଧାର ଦୀର୍ଘ ଓ ‘ନ’-କାରେର ଲୋପ ହବ ନାହିଁ । ‘କିନ୍’ ପ୍ରତାରେ ‘କୁଃ’ ଏଇ ନିରମାତୁମାରେ କୁତ୍ଥ ହଇଯାଛେ । ‘ଅନିଗନ୍ତୋହଙ୍କତି’ ଏଇ ନିରମାତୁମାରେ ‘ଅନିଗନ୍ତ’ ହେତୁ ପୂର୍ବପଦେର ପୂର୍ବପଦେର ପ୍ରକ୍ରିଯାଭାବ ହଇଲେ କୁତ୍ଥେର ଉତ୍ତରପଦେର ପ୍ରକ୍ରି-ସର୍ବ ହଇଯାଛେ । ଏବି । ଗତାର୍ବ କ ‘ଇନ୍’ ଧାର୍ତ୍ତ ହଇତେ ନିଶ୍ଚର । ତତ୍ତ୍ଵର ‘ଶିପ୍’ ପ୍ରତାର ଓ ଅକାରି-ଅୟୁକ୍ତ ‘ଶପେର’ ଲୁକ୍ ହଇଯାଛେ । ‘ଆଦେଶପ୍ରତ୍ୟାମରୋ’ ଏଇ ନିରମାତୁମାରେ ‘ବନ୍ଦ’ ହଇଯାଛେ । ସ୍ଵଃ । ମୁ-ପୂର୍ବକ ଅଭି ‘ବନ୍ଦ’ ଧାର୍ତ୍ତର ‘ବିଦ୍ରୁ’ ପ୍ରତାର ହଇଯାଛେ । ଶୁଣ-ବିଷୟେ ‘ମନ’ ଆଦେଶ

যণাদেশঃ। শঙ্খস্বৰী পরিতো চেতি পরিতৰঃ। মৃশে। মৃশিষ্য পেক্ষণ ইত্যাদৃশে বিষে
চেতি তুমৰ্থে নিপাতিতঃ॥ (১ম—৫০ষ্ট—৫৬)।

ইতি প্রথমস্তু চতুর্থ সপ্তমো বর্ণঃ॥ ১৪৭॥

পঞ্চম (৫১০) ঋকের বিশ্বার্থ।

—६०६—

অন্তর্বার্থ-নিষ্কাশনে ভাষ্যকার এক পথে অগ্রসর হইয়াছেন ; আমরা
আর এক পথে অগ্রসর হইলাম। তিনি ঈ পরিদৃশ্যমান সূর্যাকে লক্ষ্য
করিয়াছেন, এবং তাহারই সম্বন্ধে দেখাইয়া গিয়াছেন।

ভাষ্যানুসারী অর্থের মর্ম এই যে,—“হে সূর্য ! আপনি দেবগণের
মধ্যে মরুদেবগণের সম্মুখে উদয় হয়েন, আপনি মনুষ্যদিগের সম্মুখে উদয়
হয়েন এবং সমস্ত লোকবাসীদিগের গোচর হইবার নিমিত্ত তাহাদিগের
সম্মুখে উদয় হয়েন।” এট প্রকার অর্থে পরম পবিত্র বেদ-মন্ত্রে যে কি
সন্তান প্রাপ্ত হওয়া যায়, তাহা বোধগম্য হওয়া স্বকঠিন।

এই মন্ত্রের সর্বাপেক্ষা সমস্যামূলক পদ—‘বিশঃ’ এবং ‘বিশং স্বঃ’। ঈ
পদ-ত্রয়ের মর্ম হৃদয়ঙ্গম হইলেই, আমরা মনে করি, অন্তর্বার্থ বিশদ হইয়া
আসিবে। ঈ সকল পদের অর্থ-বিসয়ে সামাজিক সংশয় উপস্থিত হয়।
স্বতরাং তিনি ‘শ্রুত্যস্তরাং’ এইরূপ প্রমাণের অবতারণায় “দেবানাং বিশঃ”
পদস্থয়ের অর্থ কল্পনা করিয়া লইয়াছেন ; এবং ঈ তুই পদে যে মরুদেব-
গণকে বুঝাইতেছে, তাহাই নির্দ্ধারণ করিয়াছেন। কিন্তু আমরা ‘দেবানাং’
এবং ‘বিশঃ’ পদস্থয়ের পৃথক-রূপ সম্বন্ধ অঙ্গীকার করি। ‘বিশঃ’ পদের
‘ব্যাপকঃ’ অর্থ সকল অভিধানেই প্রাপ্ত হওয়া যায়। আমরা পূর্বেই
দেখাইয়াছি, এই সূক্তের অন্তর্গতিতে ‘সূর্য’ অভিধায়ে পরমাত্মার সম্মোধন
সূত্রিত হইয়াছে। পরমাত্মা (ভগবান्) যে বিশ ব্যাপিয়া বিশ্বামীন-

হইয়াছে। ‘শঙ্খস্বৰী পরিতে চ’ এই নিষ্মাহসারে পরিতৰ প্রাপ্তি হইয়াছে। মৃশে।
প্রেক্ষণার্থক ‘মৃশিষ্য’ ধাতু হইতে নিষ্পত্তি। ‘মৃশে বিষে চ’ এই নিষ্মাহসারে ‘তৃণ’ অর্থে
নিপাতিত সিঙ্গ হইয়াছে॥ (১ম—৫০ষ্ট—৫৬)॥

অথব অষ্টকের চতুর্থ অধ্যায়ের সপ্তম বর্ণ সমাপ্তঃ॥ ১৪৮॥

* * *

রহিয়াছেন, তিনি যে বিশ্বনাথ বিশ্বের বিশ্বব্যাপী; আমরা মনে করি, ‘বিশঃ’ পদে তাহার মেই ভাব দ্রোতনা করিতেছে। অতঃপর যথাপর্যাপ্ত অন্তর্ভুক্ত অনুসরণ করুন। প্রকৃত মর্য স্তুতি উপলক্ষ হইবে।

মন্ত্রে প্রথমতঃ বলা হইতেছে,—‘হে ভগবন्! তুমি ‘বিশঃ’ (বিশ্বব্যাপক) বটে; কিন্তু ‘দেবানাং’ (দেবগণের অর্থাং সত্ত্বভাবাপন্নের) ‘প্রত্যঙ্গ’ (প্রতি গমন করিয়া) ‘উদেৰি’ (উদয় হও অর্থাং আত্মপ্রকাশ কর); এবং ‘মানুষান্’ (মনুষ্যসম্পন্নের) ‘প্রত্যঙ্গ’ (প্রতি গমন করিয়া) ‘উদেশি’ (উদয় হও অর্থাং আত্মপ্রকাশ কর)।

তারপর, এইরূপে তাহার উদয়ের দ্঵িবিধ স্থান নির্দেশ করিয়া মন্ত্র উপসংহারে কহিলেন,—“বিশং স্বঃ প্রত্যঙ্গ দৃশে উদেশি।” এই অংশের “বিশং স্বঃ” পদস্থের মর্য অনুধাবন করিলেই সকল তথ্য অধিগত হইবে। ‘স্বঃ’ পদে স্বর্গলোক বুঝায়। সুতরাং প্রশ্ন উঠিতে পারে—“বিশং স্বঃ” আবার কি? ‘বিশং’ পদের প্রতিবাক্যে লিখিয়াছি—‘নিখিলং,’ ‘বিশ্বব্যাপ্তং’। এ বড় মনস্তাৱ কথা নহে কি? ‘স্বর্গ’ আবার ‘বিশ্বব্যাপ্ত’ কি? এই প্রশ্ন মনে উদ্দিত হইলেই স্বরূপ-তত্ত্ব উপলক্ষ হইতে পারে। সেই উপলক্ষেই ‘স্বঃ’ পদের প্রতিবাক্যে আমরা ‘সত্ত্বভাবনিলয়ং’ পদ প্রয়োগ করিয়াছি। দেই কি স্বর্গ নহে,—যাহা সত্ত্বভাবের নিবাস-স্থান? যেখানেই সত্ত্বভাব আছে, যেখানেই সত্ত্বের জোাতিঃ স্ফুরিত হইতেছে, যেখানেই সৎ ভিন্ন অসত্ত্বের অস্তিত্ব নাই,—সেই কি স্বর্গ নহে? সেই স্বর্গই বিশ্বব্যাপ্ত; সে স্বর্গ কথনও সৌম্যবন্ধ হইতে পারে না। তোমার হৃদয়কেও সেই স্বর্গ বলিয়া মনে করিতে পারি, আবার আমার হৃদয়কেও সেই স্বর্গ বলিয়া মনে করিতে পার,—যদি অসত্ত্বের সংশ্লিষ্ট পরিশৃঙ্খলা হইয়া তাহারা সত্ত্বভাবের আশ্রয়স্থান হইতে পারে! স্বর্গ আর কোথায়? ভগবান् আৱ কোথায় থাকেন? তিনি আৱ কোথায় স্বপ্নকাশ হন? সেই স্থান—সেই হৃদয়—সেই কি তাহার স্বর্গ নহে? সেই স্বর্গেই কি তিনি আত্মপ্রকাশ করিয়া চিৱজ্ঞাতিস্থান নহেন?

এই মন্ত্র সেই তত্ত্বই প্রকাশ করিতেছে। মন্ত্র—ভগব্যাহিতা-জ্ঞাপক। মন্ত্রের মর্য এই যে,—‘হে পরমাত্মা! শুন্দমত্তভাবমস্পন্দনেবগণের হৃদয়ে তুমি পূর্ণ-বিকশিত;—নির্মল দেব-হৃদয়েই তোমার

পৰিত্ব বিকাশ। শুধু তাহাই নহে ; যে সকল মানব মনুষ্যত্বের অধিকারী হইয়াছে, যাহারা শম-দশ প্রভৃতি সাধন-সম্পত্তির স্বার্থ হৃদয় নির্মল করতঃ যথার্থ মানবের লক্ষ্যস্থলে উপনীত, যাহাদের হৃদয়-দর্পণ কলুষিত-সংসার-আবর্জনা-পরিশূল্য হইয়া বিবেক-বারিতে প্রক্ষালিত হইয়াছে ; তুমি তাদৃশ মনুষ্য-হৃদয়েই উদ্বৃত্ত হও, তোমার পৰিত্ব প্রতা তাহাদেরই হৃদয়গগনকে আলোকিত করে। তুমি যে জীবপুঞ্জের হৃদয়ে অস্তনির্বিত শক্তিতে জ্ঞান-ক্রপে বিরাজমান, তাহা সাধারণ দৃষ্টির অগোচর। যেখন তিলে তৈল বিশ্রামান, কিন্তু বাহ্যদৃষ্টিতে তাহা অবোধ্য, অথচ পেষণে তাহা পরিষ্কার হওয়া যায় ; তজ্জপ, হে বিশ্বমুর্তি ! তুমি যে কোথায় আছ, তাহাও জানি না ; আবার কোথায় যে তুমি না আছ, তাহাও জানি না। প্রশান্ত হৃদয়ে আস্তরদৃষ্টিতে দেখিলে দেখি,—কেবল তুমি ! বিশ্বমুর্তি !—তোমা ছাড়া তো আর স্থান নাই। তুমি আছ অনলে, আছ অনিলে, আছ ভূখরে, আছ সলিলে, আছ তরুলতায়, আছ গুল্মে, আছ বিহগ-গীতিতে, আছ অযুর-কেকায়, আছ শ্যামল প্রান্তরে, আছ উষর-ক্ষেত্রে, আছ সাগর-তরঙ্গে, আছ নীলনত্ত্বলে।

সর্বত্র সকলের সম্মুখেই তুমি আছ বটে ; কিন্তু সর্বত্র সকলে তো তোমার দেখিতে পায় না ! এই ঋক্ত তাই অঙ্গুলি-নির্দেশে তোমাকে দেখাইয়া দিতেছে। তুমি বিশ্বাদার, তুমি বিশ্ববিভূতি, তুমি বিশ্বশক্তি। তাই এই ঋকের ধ্বনি—তোমাতে ! তোমাকে ঋক্ত তাহার নিষ্ঠ দিয়া প্রতিশ্রুতি করিতেছে ! কেবল তুমি ! ‘তুমি !’ সর্বত্র তোমারই বাস্ত্বত্ব ! তগবন্ন ! তুমি আছ সর্বত্র। তোমার বিশ্বমুর্তি প্রকট সর্বত্র ! কিন্তু কোথাও পূর্ণপ্রকাশ, আর কোথাও অপ্রকাশ। কিন্তু তোমার যে অপ্রকাশ, সে তো তোমার দোষ নহে। সে দোষ যে বস্ত্র ! বস্ত্র মলিন হইলে, তাহাতে তোমার প্রতিফলন সন্তুষ্পন্ন নহে। অতএব, বস্ত্র সদোষত্ব নির্দেশস্থই তাহার কারণ। এইজন্য, যাহাদের হৃদয় নির্মল, তাহাদের হৃদয়েই তুমি বিকশিত। এই জন্য, বিশুদ্ধসন্তুষ্টভাব-সম্পন্ন দেবহৃদয়েই তোমার পূর্ণবিকাশ। আর যে সকল মানুষ উপাসনা প্রভৃতি নৈষ্ঠিক কর্ষের অনুশীলনে মলিন হৃদয়কে নির্মল করিতে পারিয়াছে, তাহাদের হৃদয়েও তুমি আলোক-মূর্তিতে প্রকট হও। এই

ଜୟହି ଏ ଥାକେ ବଲା ହଇଯାଛେ,—ସର୍ଗ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପ ; ଆର ଏହି ଜୟହି ବୁଝାଇଯା ଦେଓଯା ହଇଯାଛେ,—ସତ୍ତାବେଳେ ଆଧାର କ୍ରି ମକଳ ସ୍ଥାନ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟତଃ ତୋମାର ପୁଣ୍ୟବିକାଳ ଥାକିଲେ ଓ ତାହା ସାଧାରଣ ଦୃଷ୍ଟିର ଅଗୋଚର । (୧ୟ—୫୦ସ୍ତ୍ର—୫୩)

— • —
ସତ୍ତୀ ଥାକ ।

(ପ୍ରଥମଂ ମ ଶୁଣଂ । ପଞ୍ଚାଶ୍ରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ । ସତ୍ତୀ ଥାକ) ।

ଯେନ । ପାବକ । ଚକ୍ରମା । ଭୁରଗ୍ୟତ୍ତେ । ଜନାନ୍ । ଅମ୍ବ ।

ହେ । ବରୁଗ । ପଶ୍ଚମି ॥ ୬ ॥

• • •
ପଦ-ବିଶେଷ । ୧୦ ।

ଯେନ । ପାବକ । ଚକ୍ରମା । ଭୁରଗ୍ୟତ୍ତେ । ଜନାନ୍ । ଅମ୍ବ ।

ହେ । ବରୁଗ । ପଶ୍ଚମି ॥ ୬ ॥

• • •

ମୟୋହୁମାରାଣୀ ଦ୍ୱାଦ୍ୟ ।

‘ପାବକ’ (ହେ ପବିତ୍ରକାରକ) ‘ଅନାନ୍’ (ପ୍ରାଣିନଃ) ‘ଭୁରଗ୍ୟତ୍ତେ’ (ଧାର୍ଯ୍ୟତ୍ତେ, ପୋଷଯତ୍ତେ—ଇମଃ ଲୋକଃ ଇତି ସାବଦ) ‘ଯେନ’ (ସାଦୃଶେନ) ‘ଚକ୍ରମା’ (ପ୍ରକାଶଶକ୍ତି ପ୍ରଭାବେଳ) ‘ଅମ୍ବ ପଶ୍ଚମି’ (ଅମୁକମେଳ ପ୍ରକାଶରମି), ‘ବରୁଗ’ (କର୍ମବାରିବର୍ଧକ ହେ ପରମାତ୍ମନ) ‘ଆ’ (ସର୍ବତୋ-ଭାବେଳ) ତାଙ୍କ ପ୍ରକାଶଶକ୍ତିରେ ଆରାଧ୍ୟାମି ଇତି ଶେଷଃ । ଆରନାନ୍ତା ଭାବଃ—‘ହେ ଭଗବନ୍ । ତୁ ଦିବ୍ୟକ୍ୟୋତିଃ ହର୍ଦ ଉତ୍ତାପିତଃ ଭ୍ରତୁ ।’ (୧ୟ—୫୦ସ୍ତ୍ର—୬୩) ॥

• • •
ବନ୍ଧୁମୁଖ ।

ହେ ପବିତ୍ରକାରକ ! ପ୍ରାଣିଗଣେର ଧାରଣ-ପୋଷଣକାରୀ ଏହି ସଂସାରକେ ଯେ ପ୍ରକାର ପ୍ରକାଶ-ଶକ୍ତି-ପ୍ରଭାବେ ସଥାକ୍ରମେ ପ୍ରକାଶ କରିଯା ଆଛେନ, କର୍ମବାରିବର୍ଧକ ହେ ପରମାତ୍ମନ, ଆପନାର ମେହି ପ୍ରକାଶ-ଶକ୍ତିକେ ଆରାଧନା

କରିଛେଛି । (ଆର୍ଥନାର ଭାବ ଏହି ଯେ,—‘ହେ ତଗବନ୍ ! ଆପନାର ଦିବ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିଃ ହନ୍ୟେ ଉତ୍ସାମିତ ହଉକ । ’) ॥ (୧୩—୫୦ୟ—୬୩) ॥

* * *

ସାମଧ-ଭାଷ୍ୟ ।

ହେ ପାଦକ ସର୍ବିଷ ଶୋଧକ ବକୁଳ ! ଅନିଷ୍ଟନିବାରକ ଦୂର୍ଯ୍ୟ ଅଂ ଜନମୁ ଜାତାନୁ ପାଣିମୋ
ଭୂରଗାସୁଂ ଧାରମଷ୍ଟଂ ପୋଷମଷ୍ଟଂ ଦୈଯଂ ଲୋକଂ ଯେନ ଚଙ୍ଗମୀ ପ୍ରକାଶେନାମୁପଶ୍ଚପି । ଅମୁକ୍ରମେ]
ପ୍ରକାଶପି ତଂ ପ୍ରକାଶଂ ସ୍ତମ ଇତି ଶେବଃ । ସବ୍ଦ । ଉତ୍ସରମ୍ଭାମୃତ ସମସ୍ତଃ । ତେନ ଚଙ୍ଗମୀ-
ବୋଧୀତି । ତଥାଚ ଯାହେନୋତ୍ତଃ । ତା ପେ ବକୁଳ ସ୍ତମ ଇତି ବାକ୍ୟ ଶେଷାଖିପି ବୋତ୍ସରମ୍ଭମସମତ୍ତେନ
ଦ୍ୟେ’ଷ ନିଃ ୧୨ ୨୨ । ଟତି ॥

ଭୂରଗାସୁଂ । ଭୂରଗ ଧାରମ-ପୋଷମୋହିଯାଇ । କୁଣ୍ଡାଦ୍ୱାଦୟକୃ । ତତଃ ଶତର କର୍ତ୍ତର ଶଖ ।
ଅହୁଦେଶୋଳମାର୍ବିଧାତୁକାମୁଦାତହେ ଯକ ଏବ ଶେବଃ ଶିଶୁତେ । ବକୁଳ । ବୃକ୍ଷ ବରଣେ ।
ଅସ୍ମାଦ୍ସ୍ତତ୍ତ୍ଵିବିତ୍ତପାଂ କୁରୁମାରିଭା । ଉତ୍ସରମ୍ଭାମୃତ ପଥୀଃ । ଅତ୍ର ବକୁଳଶିଦେନାମିତ୍ୟ ଏବୋଚାତେ ।
ତଥା ଚାହାରାମ୍ଭାଗଃ । ଶୁଣେ ମିତ୍ରଶ ବକୁଳଶଚାଜାଯେ ଶାମିତି । ମିତ୍ରଶ ବକୁଳଶ ଧାତା
ଚାର୍ଯ୍ୟମୀ ଚେତି ଚ । (୧୩—୫୦ୟ—୬୩) ॥

* * *

ସାମଧ-ଭାଷ୍ୟର ବମ୍ବାମୁଦାନ ।

ହେ ପାଦକ ଅର୍ଥାଂ ସର୍ବଅନେର ଶୋଧକ ! ବକୁଳ ଅର୍ଥାଂ ଅନିଷ୍ଟନିବାରକ ଦୂର୍ଯ୍ୟ ! ଆପନାର ଜନ-
ମୟକେ ପୋଷମ କରିବାର ଜଞ୍ଜ ଅଥବା ଏହି ଲୋକକେ ପୋଷମ କରିବାର ଜଞ୍ଜ ବେ ‘ଦୌଷ୍ଟିଦ୍ଵାରା
ଦର୍ଶନ କରିଛେନ ଅଥବା ଅମୁକ୍ରମେ ପ୍ରକାଶିତ କରିଛେନ, ଆମରା ମେହି ପ୍ରକାଶ ଅର୍ଥାଂ
ଦୌଷ୍ଟିକେ ଶୁଣ କାରିତେଛି । ଇତାହି ତାତପର୍ୟା । ଅଥବା, ଉତ୍ସରମ୍ଭି ଧକେର ମହିତ ଏହି ଧକେର
ମସକ୍ଷ । ମେହି ମସକ୍ଷ ଅର୍ଥ ଏହିକଥ ହିଁବେ ଯେ, ‘ମେହି ଦୌଷ୍ଟିଦ୍ଵାରା ଆପନାର ବିଶେଷକ୍ରମେ ଗମନ
କରିଥା ପାକେନ’ ଯାକ୍ଷ ବଲିରାହେନ, ‘ଏହି ହେତୁ ଆମରା ଆପନାର ଶୁଣ କରି’—ଏହି ବାକ୍ୟ-
ଶେଷଟି ଓ ଉତ୍ସରମ୍ଭି ଧକେର ମହିତ (“ତେନ ବୋଧି” ଅର୍ଥାଦ ମେହି ଦୌଷ୍ଟିଦ୍ଵାରା ବିଶେଷକ୍ରମେ ଗମନ
କରିଥା ପାକେନ—ଏହି ବାକେର ମହିତ) ଅହିତ (ନିଃ ୧୨ ୨୨) ।

ଭୂରଗାସୁଂ । ଧାରମ ଓ ପୋଷମାର୍ବକ ‘ଭୂରଗ’ (ସଂକ୍ଷିପ୍ତ) ଧାତୁ ହଇତେ ନିଷ୍ପତ୍ତ । ‘କଣ୍ଠୁରିଷ୍ଟ’
ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ‘ଧକ୍’ ପ୍ରତାର ହଇଥାହେ । ତତ୍ତ୍ଵର ‘ଧତ୍’ ଅତ୍ୟଥ ପରେ ଧାକାର ‘ଧଗ୍’ ହଇଥାହେ । ‘ଧ୍ୟ’
ଉଗମେଣ-ହେତୁ ‘ନମାର୍ବିଧାତୁକାମୁଦାତହେ’ ଏହି ନିଷ୍ମାମୁସାରେ ‘ଧକେର’ ଶବ୍ଦ ମାତ୍ର ଅବଶିଷ୍ଟ ଆହେ ।
ବକୁଳ । ବ୍ୟାଗାର୍ଥ ‘ବୃକ୍ଷ’ ଧାତୁ ହଇତେ ନିଷ୍ପତ୍ତ । ‘ଅସ୍ମାଦସ୍ତତ୍ତ୍ଵବିତ୍ତନ୍ୟାର୍ଥାଂ କୁରୁମାରିଭ୍ୟ ଉତ୍ସନ୍’ ଏହି
ନିଷ୍ମାମୁସାରେ ‘ଉତ୍ସନ୍’ ଅତ୍ୟଥ ହଇଥାହେ । ଏହି ଥିଲେ ବକୁଳ ଶବ୍ଦେ ଆଦିତ୍ୟକେହି ବୁଝାଇଥାହେ । ଅତ୍ର
ଥାନେ କଣିତ ଆହେ;— ଦୂର୍ଯ୍ୟ ହଇତେଟ ମିତ୍ର ଓ ବକୁଳ ଧାତ ହିଁଯାଇଲେନ । ବ୍ୟା—“ମିତ୍ରଶ
ବକୁଳଶ ଧାତା ଚାର୍ଯ୍ୟମା ଚେତି ଚ ।” ଧାତା ମିତ୍ର ବକୁଳ ଓ ଅର୍ଯ୍ୟମା ଇତ୍ୟାଦି ॥ (୧୩—୫୦ୟ—୬୩) ॥

* * *

ষষ্ঠ (৫৯) খকের বিশদার্থ ।

— : : —

যাহার সম্মোধন মন্ত্রটি প্রযুক্ত, এই খকে তাহাকে ‘পাবক’ ও ‘বরুণ’
বলিয়া সম্মোধন করা হইয়াছে । তাহাতে ভাষ্যকার ও ব্যাখ্যাকারগণ
বিষম সমস্যায় পড়িয়াছেন । যদি ঈ দৃশ্যমান সূর্যকে লক্ষ্য করিয়া
মন্ত্র প্রবর্তিত হইয়া থাকে, তাহা হইলে তিনি ‘পাবকই’ বা কি প্রকারে
হইবেন, আর ‘বরুণ’ বলিয়াই বা তাহাকে কি প্রকারে আচ্ছান্ন করা
যাইবে ? কাজেই এগুলো ঈ দুই পদের অচালত অর্থের বাত্যায় ঘটাইতে
হইয়াছে । ‘পাবক’ পদের অর্থ ‘সর্বস্তু শোধক’ (শোধনকারী পর্বত্তি-
কারক) দাঢ়াইয়া গিয়াছে ; আর ‘বরুণ’ পদের অর্থ ‘অণিষ্টনিবারক’
হইয়াছে । কিন্তু, বলা বাহ্যিক, এতাদৃশ কল্পিত অর্থেও মন্ত্রের ভাব
পরিস্ফুট হয় নাই । দৃশ্যমান সূর্য-মন্ত্রক ঈ দ্বিবিধ মাস্তুলিনই যথা-
প্রযুক্ত বলিয়া মনে করা যায় না । পরম্পরা ব্রহ্ম-সম্বন্ধে, পরমাত্মা-মন্ত্রসঙ্গে,
ঈ দুই সম্মেধন প্রযুক্ত হইয়াছে বলিয়া মনে করিলে, ভাবমন্ত্রিত অব্যা-
হত থাকে । তাহাকে মাল প্রকার সম্মোধনেই সম্মোধন করা যায় ।
তিনি পাবক, তিনি বরুণ, তিনি সূর্য, তিনি অগ্নি, তিনি বায়ু, তিনি
আকাশ, তিনি বিশ্বমুর্তি, তিনি বিশ্বরূপ । তাহাকে মেই দৃষ্টিতে দেখিলেই
মন্ত্রার্থ নিষ্কাশণে আর কোনই সংশয় আসিতে পারে না । তিনি পাবক—
পাপনাশক পর্বত্তিকারক ; তিনি বরুণ—করুণাবারিনর্ধক । ঈ দুই সম্মে-
ধনে তাহার সম্বন্ধে ঈরূপ ভাবই আমরা পরিগ্রহণ করিলাম ।

মন্ত্রটির তাঁৎপর্য অনুধাবন-পক্ষে কর্মপদ ও ক্রিয়াপদ অধ্যাহার
করার আবশ্যক হইয়াছে । এ বিষয়ে আমরা ভাষ্যকারেই অনুবর্তন
করিয়াছি । “তাঁৎ প্রকাশশক্তিৎ আরাধয়ামি” এতাদৃশ বাক্যাংশের
সংযোজন কিম এই মন্ত্রের তাঁব অস্ফুট অস্পূর্ণ থাকিয়া যায় । ॥ সায়ণ ॥

* এই অস্পূর্ণতা একটি প্রচলিত বঙানুবাদেই লক্ষ্য করন ; বথ,—‘হে শোভনকাটী
অনিষ্টনিবারক ! তুমি যে আলোক দায়া প্রাণিগণের পোষণকারীরূপে অগংকে দৃষ্টি কর ।’
বলা বাহ্যিক, ইহার সহিত কিছি সংযোজন না করিলে অর্থ সম্পূর্ণ হয় না । এ গক্ষে

ତାଇ “ତଃ ପ୍ରକାଶଂ ସ୍ତମ” ବାକ୍ୟାଙ୍ଗ ଅଧ୍ୟାହାର କରିଯାଛେନ । ଆମରାଓ “ମେଇ ପ୍ରକାଶଶତିକେ ଆରାଧନା କରି” ଏହି ଭାବେର ବାକ୍ୟାଙ୍ଗ ଅହଣ କରିଲାଗ । ଏଥାନେ ଏବସ୍ଥିଥ ପ୍ରାର୍ଥନାର ଏଣ୍ଟୁ ନିଗୃତ ତାଂପର୍ୟ ଆଚେ ବଲିଯା ମନେ କରି । ଏଥାନେ ଭଗବାନେର ସାକାର ଓ ନିରାକାର ଦ୍ଵାଇ ଭାବେର ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆଚେ ବୁଝିତେ ପାରି । ତିନି ଶ୍ରୀଶ ଓ ଅପ୍ରକାଶ—ଦୁଷ୍ଟମାନ୍ ଓ ଅଦୃଶ୍ୟ—ବ୍ୟକ୍ତ ଓ ଅବ୍ୟକ୍ତ—ଏକଳ ଭାବେଇ ତ୍ବାହାର ଅବସ୍ଥିତି । କିନ୍ତୁ ସ୍ତୁଲଶରୀରୀ ସ୍ତୁଲବୁଦ୍ଧିମମ୍ପନ୍ତ ଆମରା, ମହୁା ତ୍ବାହାର ମେଇ ଅପ୍ରକାଶ ଅଦୃଶ୍ୟ ନିରାକାର ଅବ୍ୟକ୍ତ ଅବସ୍ଥାର ଧାରଣା କରିତେ ପାରି ନା । ସାକାରେର ଅଧ୍ୟ ଦିଯାଇ ତ୍ବାହାର ନିରାକାର ଭାବେର ଦିକେ ଆମାଦିଗକେ ଅଗ୍ରମବ ହିଇତେ ହୟ । ଏଥାନେ ତାଇ ଯେବେ ବଲା ହିଇତେଛେ,—‘ହେ ଭଗବନ୍ ! ଆପନାର ପ୍ରକାଶ-ଶତି ବ୍ୟକ୍ତ ରଂଗ ଆମାଦିଗକେ ପ୍ରଦର୍ଶନ କର । ମେଇ ରଂଗର ଧାରଣା କରିତେ କରିତେ ଆମରା ଯେବେ ତୋମାର ସ୍ଵରୂପ-ତ୍ରୁଟ ଉପଲବ୍ଧି କରିତେ ପାରି । ଏକବାର ତୋମାର ଦିବ୍ୟଜ୍ୟୋତିତେ ହୃଦୟ ଉତ୍ସାହିତ କବିଯା ଦେଓ ;—ପ୍ରାଣ ଭରିଯା ତୋମାଯ ଦେଖିଯା ଲହି ।’ ଆମରା ମନେ କରି, ମନ୍ତ୍ର ଏହି ଭାବେରଇ ଜ୍ଞୋତନା କରିତେଛେ । (୧୮—୫୦ସ୍ତୁ—୬୬) ।

— — —

ସମ୍ପ୍ରଦୀ ଖର୍କ ।

(ପ୍ରଥମ ମତ୍ତଳା । ପଞ୍ଚମ ମତ୍ତଳା । ମଧ୍ୟମ ଖର୍କ ।)

ବି ଭାମେଷ ରଜମ୍ପୁ ଥହା ମିମାନୋ ଅନ୍ତୁ ଭିଃ ।

ପଶ୍ୟନ୍ ଜମ୍ବାନି ସୂର୍ଯ୍ୟ ॥ ୭ ॥

* * *

ଧର୍ମବର୍ଣ୍ଣ ମଜ୍ଜେର ମହିତ ଇତାର ସମ୍ବନ୍ଧ ବଲନା କରିତେ ତମ । ‘ବହା’ ଅଭିଧାରେ ସାରଣୀ ତଙ୍କପ ଏକ ଭାବ ପରିଗ୍ରହଣ କରେନ । କିନ୍ତୁ ନିରକ୍ତକାର ମେଥାନେବେ “ତତ୍ତ୍ଵ ବରଂ ସ୍ତମ” ଅଭୂତି ବାକ୍ୟାଙ୍ଗ ଅଧ୍ୟାହାର କରିତେ ସାଧ୍ୟ ହିଇବାଛେନ ।

ପଦ-ବିଶ୍ଲେଷଣ ।

ବି । ଆଂ । ଏସି । ରଜଃ । ପୃଥୁ । ଅହା । ମିମାନ୍ତ । ଅକ୍ରୁତିଃ ।
 — — — — —
 ପଶ୍ଚନ୍ । ଜମାନି । ସୁର୍ଯ୍ୟ ॥ ୭ ॥

ମର୍ମାହୁସାରିଣୀ-ବ୍ୟାପ୍ୟ ।

‘ସୁର୍ଯ୍ୟ’ (ସର୍ବାକ୍ଷର୍ଯ୍ୟାମିନ୍ !) ଅଥ ‘ପୃଥୁ’ (ବିଶ୍ଵତ୍ର) ‘ରଜଃ’ (ଲୋକ, ମର୍ତ୍ତାଲୋକମିତି ଯାବନ୍) ‘ଆଂ’ (ଅନ୍ତରିକ୍ଷଲୋକ) ‘ଅକ୍ରୁତିଃ’ (ରାତ୍ରିଭିତ୍ତି) ମହ ‘ଅହା’ (ବିମାନଃ) ‘ମିମାନ୍ତ’ (ଉତ୍ପାଦରମ, ନିୟଚନ) ତଥା ‘ଜମାନି’ (ଭୂତଜାତାନି) ‘ପଶ୍ଚନ୍’ (ପକାଶରନ, ଲକ୍ଷୀକୁର୍ବନ୍) ‘ବି’ (ବିଶେଷଣ) ‘ଏସି’ (ଗାନ୍ଧମି, ଦ୍ରଷ୍ଟକୁପେ ଅବଶ୍ଵିତେ ଭ୍ରମି) । ହେ ଭଗବନ୍ ! ଭଦ୍ରେକ ଅଗତୋ ଦ୍ରଷ୍ଟା ନିୟନ୍ତ୍ରା ଚ ଇତି ଭାବଃ ॥ (୧ମ—୫୦୯—୭୩) ॥

ବଜ୍ରାହୁସାଦ ।

ହେ ସର୍ବାକ୍ଷର୍ଯ୍ୟାମିନ୍ ! ତୁମି ଏହି ବିଶ୍ଵତ ରଜୋଣୀଙ୍ଗାଞ୍ଚକ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଭୂଗିକେ, ଅନ୍ତରିକ୍ଷ-ଲୋକକେ, ଏଥି ରାତ୍ରିର ମହିତ ଦିବାକେ ନିୟମିତ କରିଯା ଏବଂ ସକଳ ପ୍ରାଣୀକେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରତଃ ଦ୍ରଷ୍ଟକୁପେ ଅବଶ୍ଵିତ ରହିଯାଛ । (ଭାବ ଏହି,— ‘ହେ ଭଗବନ୍ ! ତୁମିଇ ସର୍ବଜଗତେର ଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ନିୟନ୍ତ୍ରା ।’) ॥ (୧ମ—୫୦୯—୭୩) ॥

* * *

ମାଧ୍ୟ-ଭାଷ୍ୟ ।

ତେ ଶ୍ରୀ ଅଥ ପୃଥୁ ବିଶ୍ଵିର୍ଣ୍ଣ ରଜୋ ଲୋକ । ଲୋକ ରଜାଙ୍କୁଚାନ୍ତ ଇତି ଯାକଃ । କଥ ଲୋକ । ଆଂ । ଅନ୍ତରିକ୍ଷଲୋକ । ସେସି । ବିଶେଷଣ ଗଛସି । କିଂ କୁର୍ବନ୍ । ଅହାଙ୍କୁତ୍ତୀ ରାତ୍ରିଭିତ୍ତି ମିମାନ୍ତ । ଉତ୍ପାଦରମ । ଆଦିତାଗତ୍ୟଦୀନଭାଦହୋରାତ୍ରି-ବିଭାଗତ । ତଥା ଜମାନି ଅନନ୍ତବସ୍ତି ଭୂତଜାତାନି ପଶ୍ଚନ୍ । ପକାଶରନ୍ ॥

ମାଧ୍ୟ-ଭାଷ୍ୟର ବଜ୍ରାହୁସାଦ ।

ହେ ଶ୍ରୀ ! ଆପଣି ଦିବା ଓ ରାତ୍ରିକେ ଉତ୍ପାଦନ-ପୂର୍ବକ ବିଶ୍ଵିର ଅନ୍ତରିକ୍ଷଲୋକେ ବିଶେଷକୁପେ ପ୍ରମନ କରିଯା ଥାକେନ । ଶୁର୍ବୋର ପରମାଦୀନେହି ଅଚୋରାତ୍ରି ବିଭାଗ ହେଯା ଥାକେ । ମେଇକୁ ଉତ୍ୱାତ୍ୱତ୍ୟନ୍ (ସାହାଦେର ଅନ୍ତିମ ଆଛେ) ପ୍ରାଣିମକଳକେ ପ୍ରାଣପୂର୍ବିକ ଓ ଗମନ କରିଯା ଥାକେନ ।

ରଜ୍ୟଥୁ । ରଜ୍ୟଥୁ କୁଳମି ବା ପ୍ରାତ୍ରେଡିତରୋଃ । ପାଠ ୮ାତ୍ରାୟନ । ଇତି ବିସର୍ଜନୀବସ୍ତୁ
ଲୁହ । ଅହ । ଶେଷକୁଳମି ବହୁମିତି ଶେଲୋପଃ । ମିମାନଃ । ମାତ୍ର ମାନେ । ଜୌହୋତ୍ୟାଦିକଃ ।
ଶାନ୍ତି ଶ୍ରୀ ଦ୍ଵିତୀୟେ ଡ୍ରଙ୍ଗାଭିଦିତାତ୍ୟାମଗ୍ରେତ୍ତଃ । ଶାତ୍ୟତ୍ସଯୋରାତ ଇତ୍ୟାକାରଲୋପଃ ।
ଅଭ୍ୟାସାନାମାଦିରିତ୍ୟାତ୍ସ୍ତାହାର୍ଦ୍ଦତ୍ତଃ । ଜୟା'ନି । ଜନୀ ପାଦ୍ରତ୍ତାବେ । ଅଷ୍ଟେତୋହିପି
ଦୃଶ୍ୟ ଇତି ମନ୍ତନ । ନିର୍ବାଦ୍ୟାଦ୍ୟାତ୍ତଃ ॥ (୧୨—୫୦ୟ—୭୫) ॥

ସମ୍ପଦ (୫୧୨) ଖାକେର ବିଶଦାର୍ଥ ।

ଭାୟକାର ଏ ପାକେ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟକେଟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଯାଚେନ ; ଆର, ତାହାରଟି
ଅନୁକୂଳେ ଯାକ୍ଷ-ଥଣୀ ଓ ନିକୁ ଭ୍ର-ଗ୍ରାନ୍ତି ମତାନୁବର୍ତ୍ତୀ ହଇଯା ‘ରଜ’ ଶବ୍ଦେକ
'ଲୋକ' ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରିଯାଚେନ । ତାର ପର, ମେହି ଲୋକ କେମନ—ଏହି
ଆଶକ୍ଷା ଦୂରୀକରଣେ ନିର୍ମିତ ‘ରଜ’ ପଦକେ ‘ତ୍ରାଂ’ ଏହି ପଦେର ବିଶେଷ୍ୟ
କରିଯା ଏହି ଦୁଇ ପଦେ ‘ଅଞ୍ଚରିକ୍ଷ ଲୋକ’ ଦ୍ୱାରା ଉପାଦେନ । ତାହାତେ ଭାବ
ଦ୍ୱାରା ହିୟାଛେ,—‘ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶକ’ ଆର ତାହାର ‘ପ୍ରକାଶ୍ୟାନ ରଜୋଗ୍ରାହିବିଶିଷ୍ଟ
ଅଞ୍ଚରିକ୍ଷ ଲୋକ’ । କିନ୍ତୁ ଏ ପକ୍ଷେ ସ୍ଵତଃଇ ମଧ୍ୟ-ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିତେ ପାରେ,—ସୂର୍ଯ୍ୟ
କି କେବଳ ଅଞ୍ଚରିକ୍ଷ-ଲୋକେରଇ ପ୍ରକାଶକ — ମର୍ତ୍ତେର ନନ୍ଦେ ? ସଦି ମର୍ତ୍ତେରଙ୍କ
ପ୍ରକାଶକ ହନ, ତାହା ହଇଲେ ‘ତ୍ରାଂ’ ଏହି ପଦେର ମହିତ ‘ରଜ’ ପଦେର ବିଶେଷ୍ୟ-
ବିଶେମଣ ସସନ୍ଧ କେନ ? ଇହାତେ ଗନେ ହୟ, ସେନ ଭାୟକାରେର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ—
ରଜୋଗ୍ରାହାତ୍ମକ ସର୍ଗଲୋକ । ନତୁବା ବିଶେଷଣେର ସାର୍ଥକତା କି ? ତାର ପର,

ରଜ୍ୟଥୁ । ଏହି ପଦଟିତେ ‘କୁଳମି ବା ପ୍ରାତ୍ରେଡିତରୋଃ’ (ପାଠ ୮ାତ୍ରାୟନ) ଏହି ସ୍ଵତ୍ତାମୁଦ୍ରାରେ
ବିସର୍ଜନୀରେର ‘ମତ’ ହଇଯାଛେ । ଅହ । ‘ଶେଷକୁଳମି ବହୁମିତି’ ଏହି ନିର୍ମାମୁଦ୍ରାରେ ‘ଶି’ର ଲୋଗ
ହଇଯାଛେ । ମିମାନଃ । ମାନାର୍ଥକ ‘ମାତ୍ର’ ଧାତୁ ଚାହିଁ ନିଷ୍ପତ୍ତି । ଜୌହୋତ୍ୟାଦିଗୀତ । ‘ଶାନ୍ତି’
ଅତାର ପରେ ଥାକାର ‘ଶି’ ପରେ ବିଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହଇଲେ ‘ଡ୍ରଙ୍ଗାଭିତ’ ଏହି ନିର୍ମାମୁଦ୍ରାରେ ଅଭ୍ୟାସେକ
କ୍ଷାନେ ‘ଇ’ ହଇଯାଛେ । ‘ଶାତ୍ୟତ୍ସଯୋରାତ’ ଏହି ନିର୍ମାମୁଦ୍ରାରେ ଆକାରେର ଲୋଗ ଚାହିଁ ହଇଯାଛେ ।
ଅଭ୍ୟାସାନାମାଦିଃ’ ଏହି ନିର୍ମାମୁଦ୍ରାରେ ଅଭ୍ୟାସେକ ଉଦ୍ବାଧ ହଇଯାଛେ । ଜୟାନି ।
ଆହ୍ରତୀବାର୍ତ୍ତକ ‘ଜଣୀ’ ଧାତୁ ଚାହିଁ ନିଷ୍ପତ୍ତି । ‘ଅଷ୍ଟେତୋହିପି ଦୃଶ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର’ ଏହି ନିର୍ମାମୁଦ୍ରାରେ ‘ମନ୍ତନ’
ଅତାମ ହଇଯାଛେ । ‘ନ’କାର ଟ-୯ ହେତୁ ଆରମ୍ଭ ଉଦ୍ବାଧ ହଇଯାଛେ ॥ (୧୨—୫୦ୟ—୭୫) ॥

‘ତ୍ରାଂ’ ପଦେ ‘ଅନ୍ତରିକ୍ଷଲୋକ ବା ସ୍ଵର୍ଗଲୋକ’ ବୁଝାଯା । ଆବାର ‘ରଜଃ’ ମାନେଓ ‘ଲୋକ’ । ଅତଏବ, ଅର୍ଥ ଦ୍ଵାରା—ଲୋକ କେମନ ? ନା—ସ୍ଵର୍ଗଲୋକ ! ସେମନ, ‘ବୁକ୍ଷ କେମନ—ନା ବୁକ୍ଷ’ ଠିକ ଏଇରୂପ । ଇହା ଅମମୀଚୀନ ବଲିଯାଇ ଘନେ ହ୍ୟା । ଆବାର ‘ରଜଃ’ ଶବ୍ଦେବ ଲୋକାର୍ଥ ପରିତାଗ କରିଯା ସମ୍ବନ୍ଧ କେବଳ ରଜୋଗୁଣାର୍ଥଙ୍କ ପରିଗ୍ରହ କରି, ତାହା ହିଁଲେ ରଜୋଗୁଣାତ୍ମକ ‘ସ୍ଵର୍ଗ’ ଇହାଇ ପ୍ରତିପଦ ହ୍ୟ । ତାହାଓ ସର୍ବଗା ଅମମୀଚୀନ । କାରଣ, ସ୍ଵର୍ଗ ସତ୍ତ୍ଵଭାବାତ୍ମକ । ଇହା ସର୍ବଜନବେଶ । ଆମରାଓ ବହୁା ଇହାର ସମଲୋଚନା କରିଯାଛି । ଫଳତଃ, ଭାଷ୍ୟାର୍ଥେର ଅନୁଷ୍ଟାନୀ ନା ହଇଥା, ସମ୍ବନ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଶେଷ୍ୟ ନିର୍ବାଚନେର ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥ ପରିଗ୍ରହିତ ହ୍ୟ, ତାହାତେଇ ଅଞ୍ଚଳ ଭାବାର୍ଥ ପ୍ରାପ୍ତ ହଇତେ ପାରି ।

ସାଧାରଣତଃ ତ୍ରିଗୁଣ ଓ ତ୍ରଲୋକ । ସତ୍ତ୍ଵଗୁଣେ ସ୍ଵର୍ଗ, ରଜୋଗୁଣେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ, ତମୋଗୁଣେ ପାତାଳ । ସେଥାନେ ନିୟିତ ସ୍ଵଗ୍ନାନ୍ତି ବିରାଜିତ, ତାହାଇ ସତ୍ତ୍ଵଭୂମି ବା ସ୍ଵର୍ଗଲୋକ । ସେଥାନେ ରାଗଦେଶ, ଅଭାବ ଓ ଲାଲମା, ମେଇଥାନେଇ ରଜଃ ବା ତାହାଇ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକ । ଆଏ ସେଥାନେ ବିମୟ-ସ୍ପୃହ ନାହିଁ, କାର୍ଯ୍ୟ ଅକାର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ, କେବଳ ଜଡ଼ତା ; ତାହାଇ—ପାତାଳ ଏ ଅଧୋଲୋକ ଅଥବା ନିମ୍ନ ଅଧିମ ବା ଜଡ଼ ଅବଶ୍ୟ । ଅତଏବ, ‘ରଜଃ’ ପଦେ ରଜୋଗୁଣାତ୍ମକ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକ, ଆର ‘ତ୍ରାଂ’ ପଦେ ସ୍ଵର୍ଗଲୋକ—ଏଇରୂପ ସତ୍ତ୍ଵଭାବେ ଦୁଇଟି ଅର୍ଥ ପରିଗ୍ରହିତ ହୋଇଅଛି ।

ଅନ୍ତେର ଅନ୍ତ୍ୟ ଅମୋଦ୍ୟ ଅଂଶ—“ଅନ୍ତୁ ତିଃ ତାହା ମିମାନ୍ଃ ଜମ୍ମାନି ପଶ୍ୟନ୍ ବି ଏଷି ।” ଏହି ଅନ୍ତେର ଭାବ ଏହିଯେ, ନିଖିଳ ଆଣିଗଣକେ ଉତ୍ସୁକ କରିତେ, ତାହାଦେର ଜନ୍ମ-କର୍ମ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଯା, ଏହି ଆଣିଜଗତେ ତିନି ଉନ୍ନତ । ତିନି ସପ୍ରକାଶ, ତିନି ସ୍ୟଂ ଜ୍ୟୋତିଃ, ତାହା ହିଁତେ ସମସ୍ତ ଜଗଃ ପ୍ରକାଶିତ । ସେହି ବିଶ୍ଵପ୍ରକାଶକ ଅନ୍ତର୍ୟାମୀ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣକେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରାଇ ଏହି ଧାକେର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ଏ ପକ୍ଷେ ଅନ୍ତେର ଅର୍ଥାର୍ଥ ଏହି,—‘ହେ ଭଗନ୍ ! ତୁମି ଅନୁଷ୍ଠାନିତି । ତୁମି ଅନୁଷ୍ଠାନିତିର ପରିଗ୍ରହ । ତୁମି ଏକ ମୁଣ୍ଡିତେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଭୂମିକେ ପ୍ରକାଶିତ କରିଯାଇ, ଆବାର ଅନ୍ୟଭୂତିରେ ସର୍ବଲୋକେର ପ୍ରଭାପ୍ରତିଭା ବିକଶିତ କରିତେଛ । ଶୁଦ୍ଧ ତାହାଇ ନହେ—ସକଳ ପ୍ରାଣୀ ଜଗତେର ଉପର ତୋମାର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ତୁମି ଅନୁରାଗେ ଧାକିଯାଇ ‘ବ୍ୟବ୍ହତଚକ୍ରଃ’,—ବିଶ୍ଵଜଗତେର ରହଶ୍ୟ ଅଲୋକନ କରିତେଛ । ତୋମାର

ବିକାଶେଇ ଭାବାଦେର ବିକାଶ, ଭୋଗୀର ଅଭାପ୍ରତିଭାଇ ସର୍ବବ୍ୟାପ୍ତ ।
ଅଥାନେ ଏହି ଅଭିମନ୍ଦିର ରହିଯାଛେ । * (୧ମ—୫୦ସୂ—୭୩) ।

ଅଷ୍ଟମ ଖକ ।

(ପ୍ରଥମ ମହାନ୍ । ପଞ୍ଚମ ମହାନ୍ । ଅଷ୍ଟମ ଖକ ।)

ମସ୍ତ ଆ ହରିତୋ ରଥେ ବହସ୍ତି ଦେବ ସୂର୍ଯ୍ୟ ।
ଶୋଚିକ୍ଷେଣଃ ବିଚକ୍ଷଣ ॥ ୮ ॥

ପଦ-ବିଶେଷଣ ।

ମସ୍ତ । ଆ । ହରିତଃ । ରଥେ । ବହସ୍ତି । ଦେବ । ସୂର୍ଯ୍ୟ ।
ଶୋଚିଃହକେଣଃ । ବିଚକ୍ଷଣ ॥ ୮ ॥

ମର୍ଯ୍ୟାନୁସାରିଗୀ-ବ୍ୟାଖ୍ୟା ।

‘ବିଚକ୍ଷଣ’ (ଜ୍ଞାନମତ, ସର୍ବପଥକାଣକ) ‘ଦେବ’ (ଶୋତମାନ, ଅପକାଶ) ‘ସୂର୍ଯ୍ୟ’ (ହେ ପରମାତ୍ମନ !) ‘ଶୋଚିକ୍ଷେଣ’ (ଦୌଷିମିଷତଃ, ତେଜୋକରପଃ) ‘ଆ’ (ଆଃ) ‘ମସ୍ତ ହରିତଃ’ (ମସ୍ତ-କିରଣଃ, ତଗ୍ୟତ୍ସମସ୍ତକାରକ) ଦେହାଦିମସ୍ତଉପଦାନାଃ) ‘ରଥେ’ (ହୃଦି, କର୍ମପି) ‘ବହସ୍ତି’ (ଆପରମ୍ପିତ) । ଯତ୍ତ ତୀବ୍ର—ସୂର୍ଯ୍ୟରଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟଧା ସମ୍ପଦିରଣେ ଅଗତି ସୂର୍ଯ୍ୟମସବକ୍ଷଣ ମଦତି, ମସ୍ତ-କାର୍ଯ୍ୟମନ୍ତ୍ରଧା ଦେହଜ୍ଞିରପ୍ରତ୍ତତରା ହନ୍ତି ତଗ୍ୟତ୍ସଂ ଅତିଷ୍ଠାପନପ୍ରତିଷ୍ଠାପନପ୍ରତିଷ୍ଠାପନ । (୧ମ—୫୦ସୂ—୮୩) ॥

• କିନ୍ତୁ ଏ ଶକେମ ସେ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିଲିପି ଆହେ, ତାହାତେ ଶ୍ରୀରୂପ ଗତି ଅଭ୍ୟାସ ବିଜ୍ଞାନବିକଳ୍ପ ଭାବେଇ ପ୍ରକାଶ ପାର । ମେ ଅର୍ଥ,— “ହେ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବ ଆପନି ଦିନ ଏବଂ ରାତ୍ରିମକଳ ଉପଗ୍ରହ କରିବା ଏବଂ ଜୟବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରାଣମୁହଁକେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ବିଶ୍ଵାର୍ଥ ଅଭିରିକ୍ଷ ଲୋକେ ବିଶେଷକରଣେ ଗମନ କରେନ ।” ଯାହା ହଉକ, ଏ ମହା ମନ୍ତ୍ର ପରମାତ୍ମାର ମନ୍ଦରେଇ ଅସୁର ; ଅର୍ଥ ତମମାତ୍ରୀ ହସ୍ତାଇ ସମ୍ମତ । ଇହାଇ ଆମାଦିଗେର ଅଭିମତ ।

ବଜ୍ରାହୁବାଦ ।

ଜ୍ଞାନମୟ (ସର୍ବପ୍ରକାଶକ) ତୋତମାନ (ସ୍ଵପ୍ରକାଶ) ହେ ପରମାତ୍ମନ । ତେଜ୍ସ-ସ୍ଵରୂପ (ଦୀପିତ୍ତମାନ) ଆପନାକେ, ଭଗବଂସମସ୍ତକାରକ ଦେହାଦି ସପ୍ତ-ଉପାଦାନ, ହୃଦୟେ (କର୍ମମଧ୍ୟ) ବହନ କରିଯା ଆନେ । (ଭାବ ଏହି ଯେ—ସୂର୍ଯ୍ୟରଶିଶମୁହ ଯେଥିନ ସପ୍ତକିରଣେର ଦ୍ୱାରା ଜଗନ୍କେ ସୂର୍ଯ୍ୟମହନ୍ତ ପ୍ରଦାନ କରେ, ସତ୍ତବାବସମୁହ ମେଇରୂପ ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରଭୃତିର ଦ୍ୱାରା ହୃଦୟେ ଭଗବାନକେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରେ ।) ॥ (୧୨—୫୦ସ୍ତୁ—୮୬) ॥

* * *

ଶାଯଣ-ଭାଷ୍ୟ ।

ହେ ଶ୍ରୀଦେବ ତୋତମାନ ବିଚକ୍ଷଣ ସର୍ବତ ପ୍ରକାଶରିତଃ । ସପ୍ତ ସପ୍ତମଂଥ୍ୟାକା ହରିତୋହ୍ରୀ ରମହରଣଶୀଳ ରଶ୍ମୀଙ୍ଗୋ ବା ଦ୍ଵା ବହନ୍ତ ପ୍ରାପ୍ୟନ୍ତ । କୀମୁଶଂ । ରଥେବହୃତରିତି ଶେଷ । ତଥା ଶୋଚିକେଶଂ ଶୋଚିଧି ତେଜାଂଶେଷ ଯତ୍ତିନ୍ କେଶା ଇବ ଦୃଶ୍ୟତେ ମ ତ୍ଥୋକଃ । ତେ । ହରିତ ଇତ୍ୟାଦିତ୍ୟାଖାନାଂ ସଂଜ୍ଞା ହରିତ ଆଦିତ୍ୟାତ୍ମେତି ନିଷଟ୍ଟାବୁଜ୍ଞତ୍ୱାତ ।

ଶୋଚିକେଶଂ । ଶୁଚ ଦୌଷ୍ଟୋ । ଅଚି' ଶୁଚ ହୃଦୀତ୍ୟାଦିନେମି ପ୍ରତ୍ୟାମୋହିତୋହିତୋଦାତଃ । ମ ଏବ ବହୁବ୍ରାହ୍ମି ପୂର୍ବପ୍ରକୃତିରବ୍ରତେନ ଶିଷ୍ଟତେ । ନିତ୍ୟଃ ସମାମେହରୁତରପଦହୃତେତି ବିମର୍ଜନୀରମ୍ ସହଃ ॥ (୧୨—୫୦ସ୍ତୁ—୮୬) ॥

* * *

ଅଷ୍ଟମ (୫୧୩) ଝାକେର ବିଶଦାର୍ଥ ।

—୫୦୦—

ଏହି ଝାକେର ମର୍ମାର୍ଥ-ପରିଗ୍ରହଣେ ବଡ଼ି ସମଶ୍ଵାୟ ପଡ଼ିତେ ହେଁ । ଝାକେର ଯାହା ପ୍ରଚଲିତ ଅର୍ଥ ଆଛେ, ତାହାର ଭାବ ଏହି ଯେ, ‘ମାତ୍ରି ସୋଡ଼ାର ରଥେ

ଶାଯଣ-ଭାଷ୍ୟର ବଜ୍ରାହୁବାଦ ।

ହେ ଶ୍ରୀ ! ତୋତମାନ ସର୍ବଲୋକପ୍ରକାଶକ ଆପନାକେ ସପ୍ତମଂଥ୍ୟକ ହରିହର୍ ଅଥ ଅଧିବ ରମହରଣଶୀଳ ରଶିଶମୁହ ବହନ କରିଯା ଥାକେ । ଆପନି କିନ୍ତୁ ରଥେ ଅବହିତ ଶୁଚପ, ତେଜୋରୂପ କେଶବିଶିଷ୍ଟ (ଶୋଚିଧି ଅର୍ଦ୍ଧାଂ ତେଜ-ମୁହ କେଶର ଶାର ହଇରାହେ ସାହାତେ) ଅବଧିଧ ଆପନାକେ ।

ହରିତ । ଇତ୍ୟାଦି ଅଥେର ସଂଜ୍ଞା । ‘ହରିତ ଆଦିତ୍ୟାତ୍ମ’ ନିଷଟ୍ଟୁତେ ଉତ୍ତ ହଇରାହେ । ଶୋଚିକେଶଂ । ଦୀପାର୍ଥକ ‘ଶୁଚ’ ଧାତୁ । ‘ଅଚିଶୁଚିଶୁଶ୍ରୀ’ ଇତ୍ୟାଦି ‘ଏସି’ ପ୍ରତ୍ୟାମାନ ହଇଇବା ଅନ୍ତୋଦାତ ହଇରାହେ । ବହୁବ୍ରାହ୍ମ ସଥାମେ ତାହାଇ ପୂର୍ବପ୍ରକୃତିରବ୍ରତପ୍ରୟୁକ୍ତ ଅବଶିଷ୍ଟ ଆଛେ । ‘ନିତ୍ୟ ସମାମେହରୁତରପଦହୃତ’ ଏହି ନିଯମାହୁତରପଦହୃତ ବିମର୍ଜନୀରେ ‘ସତ’ ହଇରାହେ ॥ (୧୨—୫୦ସ୍ତୁ—୮୬) ॥

* * *

সূর্যকে বহন করে'। প্রচলিত দুইটী বঙ্গানুবাদ উক্ত করিতেছি। দেখুন—কি ভাব প্রাপ্ত হন। প্রচলিত দুইটী বঙ্গানুবাদ; যথ,—

(১) “হে সর্বপ্রেরক, দীপ্তিমান, সকলের প্রকাশক সূর্য, কেশমৃদুত্তেজো-বিশিষ্ট আপনাকে সপ্তমধারক অধিমকল রথে বহন করে।”

(২) “হে দীপ্তিমান সর্বপ্রকাশক সূর্য ! হরিৎ নামক সপ্ত অথ রথে তোমাকে বহন করে, জোতিই তোমার কেশ।”

‘সাতটা ঘোড়ায় রথে সূর্যকে বহন করে’—এ প্রকার অর্থে বেদ-মন্ত্রের যে কি উদ্দেশ্য মিছ হয়, তাহা সেই দেদপুরূষই বলিতে পারেন ! আগরা তে। ইহার গর্ম কিছুই অনুধাবন করিতে পারিলাম না !

যাহা হউক, এখন কি হইতে কি অর্থ আসিয়া পড়িয়াছে, তাহা একটু আলোচনা করিয়া দেখা যাইক। সেই আলোচনার ফলেই মন্ত্রের প্রকৃত তাৎপর্য হৃদয়সম হইতে পারিবে। তৎপক্ষে মন্ত্রের পদ-কয়েকটীর প্রতি একবার পাঠকের দৃষ্টি আকর্ষণ করি।

মন্ত্রের মধ্যে সর্বাপেক্ষা সমস্তামূলক পদ—“সপ্ত হরিতঃ।” কিঞ্চি ত্রি দুই পদের ভাব-পরিগ্রহণের পূর্বে বুঝা উচিত, মন্ত্রের দেবতা বা লক্ষ্য-স্থান কোথায় ? ‘সূর্য’ বলিয়া তাহাকে সম্বোধন করা হইয়াছে। কিঞ্চি একটু অভিনিবেশ সহকারে অমুসন্ধান করিলেই বুঝা যায়, ঐ পদে পরম'জ্ঞার প্রতি লক্ষ্য আছে, রূপকে তঁ'হারই মাহাত্ম্য তত্ত্ব বিবৃত হইয়াছে। ইহাই আমাদিগের মিছান্ত। সায়ণও দুই এক স্থলে (পূর্বা-পর মন্ত্রের ভাষ্য দেখুন) সেই মিছান্তেই উপনীত হইয়াছেন। ফলতঃ, যে পথেই অগ্রসর হউন, রূপক স্বীকার না করিলে, কোনও প্রকারেই মন্ত্রার্থ নিষ্কার্ষিত হইতে পারে না। যদি বলেন—‘পরমাজ্ঞা বা ভগবান সম্বন্ধে মন্ত্র প্রয়োজন হয় নাই ; ঐ দৃশ্যমান সূর্যের উদয়ান্ত লক্ষ্য করিয়াই উথার প্রবর্তন হইয়াছে ;’ কিঞ্চি মে পক্ষেও রূপক-স্বীকার অনিবার্য হইয়া পড়িবে। কেন-না, ঐ সূর্যের আবার রথ কি ? আর, সাতটা ঘোড়ায়ই না আবার মে রথ টানিবে কি ? স্মৃতরাঁ মে পক্ষে ‘সপ্ত হরিতঃ’ পদে সপ্ত বর্ণের বা সপ্ত কিরণের দ্বারা যে সূর্য-রশ্মি প্রকাশ পায়, সেই ভাব এখানে রূপকে পরিবর্ণিত আছে—স্বীকার করিতে হয়। ফলতঃ, ‘সাতটা ঘোড়ায় তাহার রথ টানে’—এ ভাব কোনক্রমেই অটুট রাখা যায়

ନା । ଅଥଚ, ଦୃଶ୍ୟମାନ ସୂର୍ଯ୍ୟ-ସମ୍ବନ୍ଧେ ଯେ ଏହି ମନ୍ତ୍ରଟୀ ପ୍ରସ୍ତୁତ—ତାହା ମାନିତେ ଗେଲେ, ପୂର୍ବାପର ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥେ ସାମଞ୍ଜଶ ଥାକେ ନା ଏବଂ ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥେ କୋନେ ମନ୍ତ୍ରାବହି ପାଓଯା ଯାଯା ନା । ଅତଏବ, ଯାହାତେ ପୂର୍ବାପର ମନ୍ତ୍ରି ରଙ୍ଗା ହୟ ଏବଂ ବେଦ-ମନ୍ତ୍ରେର ମହିମା ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ଥାକେ, ମେହି ଲକ୍ଷ୍ୟ ରାଗିଯାଇ ଆମରା ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥ ନିଷ୍କାର୍ଣ୍ଣେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହଇଲାମ ।

ଆମରା ବଳି, ରାପକାଳଙ୍କାରେ, ଏକ ଶୁଣୁ ଉପଗାର ଦ୍ୱାରା, ଏଥାନେ ପରମାର୍ଥ-ଶତ୍ରୁ ବିବୃତ ହଇଯାଛେ । ‘ସପ୍ତ’ ପଦେ ଆର ‘ହରିତ’ ପଦେ ଯେ ଭାବ ବାନ୍ଧନ ହୟ, ଆମରା ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନେ ତାହାର ଆଲୋଚନା କରିଯାଛି । * ଉପଗାୟ ସୂର୍ଯ୍ୟ-ପକ୍ଷେ ଏହି ଦୁଇ ପଦେ ସୂର୍ଯ୍ୟରଶ୍ଵର ସପ୍ତବର୍ଣ୍ଣକେଇ ବୁଝାଇତେଛେ । ପରସ୍ତ ମେହି ରଶ୍ଵର ଦ୍ୱାରା ସେମନ ଜଗତେର ମହିତ ସୂର୍ଯ୍ୟର ସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୟ, ପରମାତ୍ମାର ବା ଭଗବାନେର ମହିତ ମେହିରପ ସମ୍ବନ୍ଧ-ସ୍ଥାପନେର ପ୍ରସଙ୍ଗିତ ଏଥାନେ ପ୍ରଥ୍ୟାତ ହଇଯାଛେ । ଏକ ଦିକେ ମୂର୍ଖ୍ୟ ; ଅନ୍ୟ ଦିକେ ସତ୍ତ୍ଵଭାବ ବା ଭଗବଦ୍ବିଭୂତି । ଏକ ଦିକେ ସପ୍ତରଶ୍ଵର ; ଅନ୍ୟ ଦିକେ ପଞ୍ଚଭୂତାଗ୍ରକ ଦେହ, ପଞ୍ଚକର୍ମନ୍ତ୍ରି, ପଞ୍ଚ-ଜୀବନ୍ତ୍ରି, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଅଙ୍କାର ଓ ଚିତ୍ତ—ଏହି ସପ୍ତ ଉପାଦାନ । ଏକ ଦିକେ ଜଗଂ, ଅନ୍ୟ ଦିକେ ହୃଦୟ ବା କର୍ମମୁହ । ଭାବ ଏହି ଯେ,—ସୂର୍ଯ୍ୟ ସେମନ ସପ୍ତରଶ୍ଵର ଦ୍ୱାରା ଜଗଂକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହନ; ସତ୍ତ୍ଵଭାବମୁହ ମେହିରପ ଦେହାଦି ପ୍ରୋତ୍ସହ ସପ୍ତ ଉପାଦାନେର ଅଧ୍ୟ ଦିଯା ହୃଦୟକେ ବା ଆମାଦିଗେର କର୍ମମୁହକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହଇଯା ଥାକେ । ଏ ପକ୍ଷେ ମନ୍ତ୍ରେର ଉପଦେଶ ଏହି ଯେ,—‘ଜୀବ । ତୁ ।’ ସତ୍ତ୍ଵଭାବ-ସକ୍ଷୟେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେ । ତାହା ଦ୍ୱାରାଇ ତୋମାର ଦେହାଦି ବିଶୁଦ୍ଧ ହଇଯା ଭଗବାନେର ଆଶ୍ରଯ-ସ୍ଥାନ ହଇବେ ।’ ଆମରା ମନେ କରି, ମନ୍ତ୍ରେର ଇହାଇ ନିର୍ମିତ ତାତ୍ପର୍ୟାର୍ଥ ॥ † (୧ୟ—୫୦ମୁ—୮ଥ) ॥

— § § —

* ସତ୍କର୍ତ୍ତକ ବାଧ୍ୟାତ ଓ ମଞ୍ଜାଦିତ ‘ଶାଖେ-ସଂହିତାର’ ୨୩୫୩ ହଟେତେ ୨୬୫୭ ପୃଷ୍ଠାର (ଅଧ୍ୟ ମଞ୍ଜଳ, ମଞ୍ଜଚତ୍ଵାରିଂଶ୍ୟ ଶୁଣ୍ଡ, ଅଟ୍ଟମ ଘକେର ଆଲୋଚନାର) ‘ସପ୍ତ’ ପଦ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଆମାଦିଗେର ମଞ୍ଜଳ ପାଠ କରନ । ‘ହରିତ’ (ହରିଦ) ପଦ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଅଧ୍ୟ ମଞ୍ଜଳେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶୁଣ୍ଡର ଘକେର ଆଲୋଚନା ଦେଖୁନ ।

† ମନ୍ତ୍ରେର ଅର୍ଥାତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ଆମାଦିଗେର ପରିଗ୍ରହିତ ଅର୍ଥରେ ମହାରକ ବଳିଆ ମନେ କରି ବାହି । ଅଧ୍ୟ—ସୂର୍ଯ୍ୟର ବିଶେଷ ‘ବିଚନ୍ଦନ’ ଓ ‘ଦେବ’ ପଦରେ । ଭଗବାନ ଯେ ଜାନମନ୍ତ୍ର ଓ ଅଥକାଳେ ଏ ହେଉ ପଦେ ଏହି ଭାବ ପରିବର୍ତ୍ତନ । ଦୃଶ୍ୟମାନ-ସୂର୍ଯ୍ୟମନ୍ତ୍ରେ ଏ ପଦରେ ବାନ୍ଧନ ହଇଯାଛେ ମନେ କରିଗେ,

নবমী খক ।

(অথবং মণি । পঞ্চাশৎ স্তুতঃ । নবমী খক ।)

অযুক্ত | সপ্ত | শুঙ্গুবং | সূরো | রথস্ত | নপ্ত্যঃ ॥

তাভিঃ | স্বযুক্তিভিঃ ॥ ৯ ॥

পৰ-বিজ্ঞেষণঃ ।

অযুক্ত | সপ্ত | শুঙ্গুবঃ | সূরঃ | রথস্ত | নপ্ত্যঃ ॥

তাভিঃ | যাতি | স্বযুক্তিভিঃ ॥ ৯ ॥

মর্মাচুম্বারিণী-বাচ্যা ।

‘সূরঃ’ (আনপদাতা পরমাত্মা) ‘রথত’ (অস্ত্রাকং কর্মকূপযানশু হৃদযন্ত বা) ‘নপ্ত্যঃ’ (ন পাতিষ্ঠীঃ, সঙ্গাব-রক্ষরিত্বীঃ ইতি তাবঃ) ‘সপ্ত’ (বহুবীঃ, দেহাদিমপ্রসংজকাঃ, সৎকর্মোপাদানাঃ—পূর্বভাষ্যাচুম্বারিণঃ) ‘শুঙ্গুবঃ’ (বিশুদ্ধস্বত্ত্বাবস্থুড়তা বিশুদ্ধা ইচ্ছাশক্তীঃ কর্মশক্তীর্বা) ‘অযুক্ত’ (ষেজিতবান—ছবি ইতি শেবঃ) ; ‘তাভিঃ’ (কর্মশক্তিভিঃ, ইচ্ছাশক্তিভিঃ) ‘স্বযুক্তিভিঃ’ (আয়জ্ঞানোনোষণাভিঃ সহ) ‘যাতি’ (ভগবত্ত্বং আপ্নোতি—নবঃ ইতি শেবঃ) । মন্ত্রস্ত তাবঃ—‘ভগবদমুক্ত্যোরা এবং যাঃ বিশুদ্ধাং কর্মশক্তিং ইচ্ছা-শক্তিং বা লভায়ে, সা শক্তিঃ এব অস্মান্ ভগবত্ত্বং আপযত্তি ।’ (১ম—৫০৩—৯খ) ।

অর্থাত্তর আমনন করার আবশ্যক হইয়া পড়ে । সে কেবল কল্পনার আড়তের মাত্র । দ্বিতীয়—‘শোচিকেশঃ’ পদ । ঐ পদের উল্লিখিত অর্থ—‘জ্ঞেয়তিঃ হইয়াছে কেশ দ্বাহার ।’ তাহা হইতে ঐ পদে অগ্নিকে বুঝাব । আমাদিগের অর্থ—‘দীপ্তিমন্ত্রং তেজোরূপঃ ।’ এ বিশেষণ ভগবত্ত্ব-সম্বন্ধেই যথাগ্রন্থে হইয়া থাকে । তিনি জ্ঞেয়তির্পন । কি কেশ, কি পদ, কি নথ,—ত্বাহার সকলই জ্ঞেয়তিঃ । এই ভাবই এখানে আপ্ত হই । ‘রথে’ পদে স্ফুরণকে আর কর্মকে বুঝাব । এ অর্থে মতান্তর ধারিতে পারে না ।

ବଜ୍ରାମୁଖାଦ ।

ଜ୍ଞାନପ୍ରଦାତା ପରମାତ୍ମା, ଆମାଦିଗେର କର୍ମକୁଳ ଯାମେର ଅଥବା ହୃଦୟେର ସନ୍ତୁଷ୍ଟ-ରକ୍ଷୟାଙ୍ଗୀ ବହୁ ବିଶୁଦ୍ଧ ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତିକେ ଅଥବା କର୍ମଶକ୍ତିକେ ହୃଦୟେ ସଂସ୍ଥାନ ରାଖିଯାଇଛେ; ମେହି ସକଳ କର୍ମଶକ୍ତିର ଅଥବା ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତିର ଦ୍ୱାରା ଆଜ୍ଞାନାମୋହନଶେର ସହିତ ମାନୁଷ ଭଗବାନକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହଇଯା ଥାଏ । (ଭାବ ଏହି ଯେ,—‘ଭଗବାନେର ଅନୁକଳ୍ପାଯ ଆମରା ଯେ ବିଶୁଦ୍ଧ କର୍ମ-ଶକ୍ତିକେ ବା ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତିକେ ଲାଭ କରି, ମେହି ଶକ୍ତିଇ ଆମାଦିଗକେ ଭଗବାନକେ ପାଓଯାଇଯା ଦେଇ ।’) ॥ (୧୯—୫୦ୟ—୧୯ ।) ॥

• • •
ମାର୍ଗ-ତାତ୍ତ୍ଵ ।

ତୁର୍ମଳ ମର୍ମକୁ ପ୍ରେରକ: ମୂର୍ଖ: ଶୁଭ୍ରାବ: ଶୋଦିକା ଅଧିକ୍ରିଯଃ । ତାତ୍ତ୍ଵୀ ସମ୍ପ୍ରଦୟାକା ଅୟୁକ୍ତ । ସ୍ଵର୍ଗରେ ସୌଭାଗ୍ୟବାନ । କୀମଣଃ । ରଥକୁ ନଥ୍ୟଃ । ନ ପାତରିତ୍ୟଃ । ସାଭିଯୁଜ୍ଞାଭିଃ ରଥେ ସାତି । ନ ପନ୍ତତି ତାତ୍ତ୍ଵୀଭିରିତ୍ୟର୍ଥ: । ଏବ୍ରୁତ୍ତାଭିନ୍ତାଭିରଥ ଦ୍ଵୀଭିଃ ସ୍ଵଭୁତିଭିଃ ସକୀର୍ଣ୍ଣ ସୋଜନେନ ରଥେ ମହାଭାତିର୍ଯ୍ୟାତି । ସଜ୍ଜଗୃହ ପ୍ରତାଗର୍ଭତି । ଅତରୁତୈ ହବିଦ୍ଵାତବାମିତି ବାକ୍ୟଶେଷ: ॥

ଅୟୁକ୍ତ । ଯୁଜିର ଯୋଗେ । ସ୍ଵରିତେ ଦ୍ୱାରା କର୍ତ୍ତବ୍ୟିପ୍ରାୟ ଆମାନେପଦଃ । ଲୁଣି ଚ୍ଛେ: ସିଚ୍ । ଏକାଚ । ଇଟୌଟ ପ୍ରତିଷେଧ: । ଲିଙ୍ଗ-ମିଚାବାତ୍ମାନେପଦେଶୁ । ପାଠ ୧୨-୧୧ । ଇତି ସିଚ: କିବାଜ୍ଞବୃଗଧଗୁଣାତ୍ମାବ: । ଛଲୋ ଛଲୀତ ସିଚ: ମକାରଲୋଗଃ । ଚୋ: କୁରିତି କୁର୍ବନ୍ । ଶୁଭ୍ରାବ: । ଶୁଦ୍ଧ ବିଶୁଦ୍ଧେ । ସଜମଣିଶୁଦ୍ଧ ଧିନ ମିଙ୍କ ନିଜେ ସୁରିତି ଯୁ-ପତାରଃ । ଶପି ତମାଦୀନାଂ ହୃଦୟି-

ମାର୍ଗଭାଷ୍ୟର ବଜ୍ରାମୁଖାଦ ।

ମର୍ମଲୋକପ୍ରେରକ ମୂର୍ଖ ବିଶୁଦ୍ଧ ସମ୍ପ୍ରଦୟାକ ଅଧିକ୍ରିଯକେ ସକୀର୍ଣ୍ଣ ରଥେ ସୋଜନା କରିବା ହିଲେନ । ଅଧିକ୍ରିଯଗଣ କି ଏକାର ? ରଥେର ପାତନକାରିଗୀ ନହେ—ଏକପ । ଯେ ଅଧିକ୍ରିଯଗଙ୍କେ ରଥେ ଯୁଦ୍ଧ କରିଲେ ରଥ ଗମନ କରେ, ପତିତ ହସନା, ଏକପ ଅଧିକ୍ରିଯୁକ୍ତ । ସକୀର୍ଣ୍ଣ ରଥେ ମହା ଏବିଧ ଅଧିକ୍ରିସମୁଦ୍ର ଦ୍ୱାରା ସଜ୍ଜଗୃହ ଗମନ କରିବା ଥାକେନ । ଏହି ହେତୁ ତୀହାକେ ହବିଃ କାଳ କରା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

ଅୟୁକ୍ତ । ସୋଗାର୍ଥକ ‘ଯୁଜିର’ ଧାତୁ ହଇତେ ନିଷ୍ପତ୍ତ । ସ୍ଵରିତ୍ୟ-ତେତୁ କର୍ତ୍ତ ଅଭିଥାରେ ଆମାନେପଦ ହଇଗାହେ । ଲୁଣ୍ଡ ବିଭକ୍ତି ପରେ ଥାକାର ‘ଚ୍ଛେ ସିଚ୍’ (୩-୧-୪୪) ଏହି ଶୁଭ୍ରାମୁସାରେ ‘ସିଚ୍’ ହଇଗାହେ । ‘ଏକାଚ’ ହେତୁ ଇଟେର ପ୍ରତିଷେଧ ହଇଯାହେ । ‘ଲିଙ୍ଗ-ମିଚାବାତ୍ମାନେପଦେଶୁ’ (ପାଠ ୧୨-୧୧) ଏହି ଶୁଭ୍ରାମୁସାରେ ସିଚେର ‘କିବ’ ହେତୁ ଲସୁ ଉପାଧାର ଶୁଣ ଥାଇ । ‘ଛଲୋଛଲୀ’ ଏହି ନିରମାମୁସାରେ ‘ସିଟେର’ ମକାରର ଲୋଗ ହଇଗାହେ । ‘ଚୋ: କୁ:’ ଏହି ନିରମାମୁସାରେ ‘କୁର୍ବ’ ଶାଖ ହଇଯାହେ । ଶୁଭ୍ରାବ: । ବିଶୁଦ୍ଧ ଅର୍ଥକ ‘ଶୁଦ୍ଧ’ ଧାତୁ ହହତେ ନିଷ୍ପତ୍ତ । ‘ସଜମଣିଶୁଦ୍ଧ ଧିନମିଜନିଜ୍ୟୋଯଃ’ ଏହି ନିରମାମୁସାରେ ‘ଯୁ:’ ଅତ୍ୟର ହଇଗାହେ । ‘ଶୁମ୍’ ପରେ

বহুমুপসংখ্যানমিত্তাবঙ্গাদশঃ। শুরঃ। শুশ্রেষ্ঠে। সুস্থাগ্নিভ্যাঃ ক্রিতি ক্রন্থতারঃ। নিষ্ঠারাজ্ঞানভূতঃ। নথ্যঃ। ন পাতৰগৌতার্বে নথ্যনেষ্ট ইত্যাদি নোনাদিয়। নথ্যন্ত
তুষ্ণ্যেঃ নিপাতিতঃ। খণ্ডেণা ভৌবিতি ভৌপ্। যণাদেশ উদ্বাস্তয়ে হল্পুর্মাদিতি ভৌপ্
উদ্বাস্তবৎ সুপাং সুপো ভুবন্তি শদো উদাদেশঃ। ততো যুনাদেশঃ উদ্বাস্ত প্রতিষ্ঠোর্যণ ইতি
স্বরিতবৎ। রেফলোপশ্চান্দসঃ। উচ্ছবঃ। দ্বো চাগরো বৰ্ণবিকারনাশবিতি শাখাস্তরে তু
মপ্তা ইতোব পচ্যতে। স্বযুক্তিতঃ। স্বকীয়াঃ স্বৰ্য্যা- সম্বন্ধিতো যুক্তযো যোজনানি- যাসাঃ।
বহুবৈহী পূর্বপদপ্রকৃতিস্তৰতঃ। (১ম—৫০সূ—৯৬।)

• • •

নবম (১৯৪) খাকের বিশদর্থ।

মন্ত্রটীর পদবিশ্যাস জটিলতাম্পন্ন। ভাষ্যে এবং ব্যাখ্যা-বঙ্গানুবাদ-
দিতে সে জটিলতা আবও বন্দি করিয়া রাখিয়াছে। সামগ্রের অর্থ, ভাষ্যে
ও বঙ্গানুবাদেই লক্ষ্য করিবেন। এখানে দুই জন প্রসিদ্ধ বেদ-ব্যাখ্যাতার
বঙ্গানুবাদ উক্ত করিতেছি। সে অনুবাদ ; যথা,—

(১) “সর্বশ্রেষ্ঠ স্র্যা সপ্তমংখ্যক, দোষরতিত অশৌবিগকে শ্বীর রথে
যোজিত করিবাছেন, যে অশৌ সকল রথে যোজিত হইলে রথের আৰ পতনভীতি
ধাকে না। অযোজিত সেই অশৌসকল দ্বাৰা তিনি যতগৃহে গমন কৰেন।”

(২) “স্রূত্য রথবাহক সাতটা অশৌকে যোজিত করিলেন, সেই স্বৰঃযুক্ত
অশৌবিগের দ্বাৰা তিনি গমন কৰিতেছেন।”

থাকাৰ ‘তমানীনাং ছন্দসি বহুলঃ’ এই নিয়মানুসারে উৎকৃ আদেশ হইয়াছে। শুরঃ।
প্রেরণার্থক ‘ষু’ ধাতু হইতে নিষ্পত্তি। ‘সুস্থাগ্নিভ্যাঃক্রন্ত’ এই নিয়মানুসারে ক্রন্ত
অত্যার হইয়াছে। ‘ন’কাৰ ইৎ হেতু আদিস্থৰ উদ্বাস্ত হইয়াছে। নথ্যঃ। ‘ন পাতৰতি’
এই অৰ্থে ‘নথ্যনেষ্ট’ ইত্যাদি নিয়মানুসারে উগাদিবিষয়ে নথ্যন্ত ‘তৃচ্’ অত্যার কৰিবা
নিপাতনে সিদ্ধ হইয়াছে। ‘খণ্ডেণা ভৌপ্’ এই নিয়মানুসারে ‘ভৌপ’ অত্যার হইয়াছে।
‘ষণ’ আদেশ ও ‘উদ্বাস্তব্যোহল্পূর্বীৎ’ এই নিয়মানুসারে ‘ভৌপের’ উদ্বাস্ত হইয়াছে।
‘সুপাং সুপো ভুবন্তি’ এই নিয়মানুসারে ‘শদের’ স্থানে ‘উস্ম’ আদেশ হইয়াছে। তৎপরে
‘যণাদেশঃ উদ্বাস্তব্যোর্যণ’ এই নিয়মানুসারে প্রতিষ্ঠ হইয়াছে। ছান্দস-হেতু ‘রেফের’
লোপ হইয়াছে। উক্ত আছে ‘ছোচাপরোবৰ্ণবিকারনাশো’ ইত্যাদি। শাখাস্তরে ‘নশু?’
এই কণ্ঠ পঠিত হৈ। স্বযুক্তিঃ। স্বকীয় স্বৰ্য্য সৰ্বস্ক যোজনসমূহ বাহাদেৱ—এই বাকেঃ
বহুবৈহী সমামে পূর্বপদেৱ প্রকৃতিস্তৰ হইয়াছে। (১ম—৫০সূ—৯৬।)

• •

ପୂର୍ବେ ଛିଲ—ସାତଟା ଅଖ । ଏବାର ହଇଲ—ସାତଟା ଅଶୀ । ତାହାତେ ଅର୍ଥ ଯେ କି ଦ୍ୱାଡ୍ବାଇଲ, ଉପରି ଉକ୍ତ ଦୁଇଟି ବଙ୍ଗାନୁବାଦେଇ ତାହା ହୃଦଗମୟ ହିଁବେ । ଅଧିକ ବଳୀ ବାହଣ୍ୟ ମାତ୍ର ।

ଏଥନ, ଆମରା ଯେ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରିଲାମ, ମେ ଅର୍ଥେ ଆର ପ୍ରଚଲିତ ଅର୍ଥେ ଆକାଶ-ପାତାଳ ପାର୍ଦ୍ଦକ୍ୟାଇ ବା କେନ ପ୍ରଥ୍ୟାତ ହଇଲ, ତରିଷ୍ୟ ଏକଟୁ ଆମୋଚନା କରା ଯାଉଥି । ଏକେ ଏକେ ଶବ୍ଦ-କୟେକଟିର ଅମୁସରଣ କରନ । ତାହାତେଇ ଅର୍ଦ୍ଦାର୍ଥ ବିଶିଷ୍ଟିକୃତ ହିଁବେ ।

ଅର୍ଥମ—‘ସୂର୍ଯ୍ୟ’ ପଦ । ପୂର୍ବାପର ଯେମନ ପରମାତ୍ମା-ବିଷୟେ ମନ୍ତ୍ରେର ଲଙ୍ଘ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହଇସା ଆମିତେଛେ, ଏଥାନେଓ ଏହି ପଦେ ମେଇ ଲଙ୍ଘ ଅବ୍ୟାହତ ଆଛେ ଯନେ କରି । ସୁତରାଂ ଏହି ପଦେର ପ୍ରତିବାକ୍ୟ ‘ଜ୍ଞାନପ୍ରଦାତା ପରମାତ୍ମା’ ପଦ ଗ୍ରହଣ କରିଯାଇଛି । ରଥ-ଶବ୍ଦେର ଯେ ଅର୍ଥ ପୂର୍ବାପର ଗ୍ରହଣ କରିଯା ଆମିତେଛି, ଏଥାନେଓ ତାହାରି ମନ୍ତ୍ରି ଦେଖି । ସୁତରାଂ “ରଥସ୍ତୁ ନଷ୍ଟ୍ୟ” ପଦଦ୍ୱୟେ ‘କର୍ମ-କ୍ଲପ ଯାନେର ବା ହୃଦୟେର ରଙ୍ଗଯିନ୍ତି’ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରିଲାମ । ଭଗବାନେର ନିକଟ ହିଁତେ ଯେ “ଶୁଦ୍ଧ୍ୟବଃ” ପ୍ରାପ୍ତ ହଇ, ତିନି ଯେ ବିଶୁଦ୍ଧମତ୍ତ୍ଵଭାବମୟୁନ୍ତୁ ଅଗ୍ନି-ମଂକ୍ରାରେ ମଂକ୍ଳିତ କର୍ମଶକ୍ତିକେ ବା ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତିକେ ପ୍ରେରଣ କରେନ, ତଦ୍ଵାରା କର୍ମକ୍ଲପ-ଯାନ ବା ହୃଦୟ ନିଶ୍ଚଯିତ ରଙ୍ଗା ପ୍ରାପ୍ତ ହୟ । “ରଥସ୍ତୁ ନଷ୍ଟ୍ୟ” ପଦଦ୍ୱୟେର ତାହାଇ ମାର୍ଗକତା । ଅତଃପର ‘ଶୁଦ୍ଧ୍ୟବଃ’ ପଦଟିର ତାଂପର୍ୟାର୍ଥ ହୃଦୟକ୍ଷୟ କରନ । ‘ଶୁଦ୍ଧ୍ୟ’ ପଦ ବିଶୁଦ୍ଧତାର ଭାବମୂଳକ । ଉହାର ଅର୍ଥ—‘ଅଗ୍ନି’ । ଅଗ୍ନି ଦ୍ୱାରା ଯାଥା ବିଶୁଦ୍ଧ ହୟ, ପରୀକ୍ଷାର ଅନଳେ ଯାହାର ମଳା-ମାଟି କାଟିଯା ଯାଏ, “ଶୁଦ୍ଧ୍ୟବଃ” ପଦେ ମେଇ ବସ୍ତ୍ରକେ ବୁଝାଯ । ଆମରା ତାଇ ଉହାର ପ୍ରତିବାକ୍ୟ ‘ବିଶୁଦ୍ଧମତ୍ତ୍ଵଭାବମୟୁନ୍ତୁ’ ପ୍ରାପ୍ତି ପଦ ବ୍ୟବହାର କରିଯାଇଛି । ତତ୍ତ୍ଵପ ବିଶୁଦ୍ଧ ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତି ବା କର୍ମଶକ୍ତି, ହୃଦୟକେ ବା କର୍ମକେ ଯେ ପତନେର ପଥ ହିଁତେ ରଙ୍ଗ କରେ, ଇହା ଜ୍ଞାନିଶ୍ଚିତ । ମେଇ ନିତ୍ଯ-ମତ ତତ୍ତ୍ଵରେ “ଶୁଦ୍ଧ୍ୟବଃ ସୂରୋ ରଥସ୍ତୁ ନଷ୍ଟ୍ୟ” ବାକ୍ୟାଂଶେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଯାଇଛେ । ଏଥନ ଅର୍ଥମ ପାଦେର ଆର ଦୁଇଟି ପଦ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିଲ; ଏକଟି ‘ମଣ୍ଡ’, ଅପରଟି ‘ଅଯୁଦ୍ଧ’ । କ୍ରିସ୍ତାପଦ ‘ଅଯୁଦ୍ଧ’ ମନ୍ତ୍ରକେ ବିତରକେ କୋନଇ କାରଣ ନାହିଁ । ଉହାର ‘ଯୋଜିତ-ବାନ୍’ ପ୍ରତିବାକ୍ୟାଇ ଆମରାଓ ଗ୍ରହଣ କରିଯାଇଛି, ଏବଂ ତାହାତେ ଅର୍ଥେର କୋନଇ ବ୍ୟାପାର ଘଟେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ‘ମଣ୍ଡ’ ପଦ ମନ୍ତ୍ରକ ଏକଟୁ ବନ୍ଧ୍ୟା ଆଛେ । ସଦିଓ ଏହି ପଦେ ‘ବନ୍ଧ୍ୟା’ ପ୍ରତିବାକ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଯାଇଛି ଏବଂ ତାହାତେ କୋନଓ

ଆପଣିର କଥା ଉଠିଲେ ପାଇଁ ନା ; ତଥାପି, ଏହି ପଦେ ପୂର୍ବମନ୍ତ୍ରକଥିତ ମେହାଦି ସଞ୍ଚ ଉପାଦାନେର ପ୍ରତିଓ ଲଙ୍ଘ ଆଛେ ବଲିଯା ଆମରା ମନେ କରିଲେ ପାରି । ତାବ ଏହି ଯେ, ମେହାଦି ମେହାଦି ଯେ ସାତଟି “ଶୁଷ୍ମ୍ର୍ୟଃ” ଅର୍ଥାଏ ପରୀକ୍ଷାର ବିଶୁଦ୍ଧିକୃତ ମେହାଦି ଯେ ସାତଟି ମମୁଖ୍ୟତ୍ଵେର ଉପାଦାନ—ମେ ସାତଟିକେ ଭଗବାନଙ୍କ ପଦାନ କରେନ । ଭଗବଦମୁକଳ୍ପାର ପ୍ରଭାବେହି ଆମାଦିଗେର ପଞ୍ଚଭୂତାଳ୍ପକ ଦେହ ବିଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ, ଭଗବଦମୁକଳ୍ପାତେହି ଆମାଦିଗେର ପଞ୍ଚ-କର୍ମ୍-ବ୍ୟାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଶୁଦ୍ଧତା ଲାଭ କରେ, ଭଗବଦମୁକଳ୍ପାତେହି ଆମାଦିଗେର ଅନ ବୁଦ୍ଧି ଅହଙ୍କାର ଓ ଚିତ୍ତ ବିଶୁଦ୍ଧିତା ପ୍ରାପ୍ତ ହଇଯା ଥାକେ । ତୀହାର ଅଳ୍ପକଳ୍ପା ତିନି ଶୁଦ୍ଧାବସ୍ଥାପ୍ରାପ୍ତିର କୋନଙ୍କ ସନ୍ତାବନା ନାହିଁ । ଅତଏବ, “ଅୟୁଜ୍ଞ” ହଇଲେ “ନଶ୍ଚ୍ୟଃ” ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଂଶେର ତାବ ଏହି ଯେ,—‘ଭଗବାନ ଆମାଦିଗେର ମେହାଦିକେ ଯେ ବିଶୁଦ୍ଧ ଅବସ୍ଥା ପଦାନ କରେନ, ତଦ୍ବାରା ଆମାଦିଗେର କର୍ମ ବା ହନ୍ୟ ଅବ୍ୟାହତ ଥାକେ—ପତନେର ପଥ ହଇଲେ ପରିତ୍ରାଣ ଲାଭ କରେ ।’ ମନ୍ତ୍ରର ଶେଷ ପାଦେର—“ତାତ୍ତ୍ଵିର୍ଯ୍ୟାତି ସ୍ଵୟୁଭିଭିଃ” ଅଂଶେର ତାବ ଏହି ଯେ,—‘ଭଗବଦମୁକଳ୍ପାପ୍ରାପ୍ତ ମେହାଦିକେ ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତି ବା କର୍ମଶକ୍ତିହି ଆମାଦିଗକେ ଭଗବନ୍-ସାମିଧ୍ୟ ଲାଇଯା ଯାଏ ।’ ଆମରା ମନେ କରି, ଏ ମନ୍ତ୍ର ଏଇକଥିଲେ ଉଚ୍ଚଭାବରେ ବକ୍ଷେ ଧାରଣ କରିଯା ଆଛେ । ଘୋଟକୀର ଦ୍ଵାରା ରଥ ଟାନାନର କଳ୍ପନା—ଏଥାନେ ବିଡ଼ସନୀ ମାତ୍ର । (୧୯—୫୦ସୁ—୯୩) ।

ମନ୍ତ୍ରଭାୟାମୁକ୍ରମଣିକା ।

ଅବ୍ୟକ୍ତଥେଟେ ହୋଇକା ଅଗାମିକମ୍ବୋଦ୍ଧରଂ ତମମ୍ପାରୀତି ମନ୍ତ୍ରଃ ଜ୍ଞାନଃ । ତଥାଚ ଗୀତ୍ତମ୍ୟାଜୈଶ୍ଚରିତୋତି ଧତେ ଶୁଭ୍ରିତଃ । ଉଦ୍ଧରଂ ତମମ୍ପାରୀତ୍ୟଦେତ୍ୟ । ଆ ୧ ୬୧୩ । ଇତି ॥

ମନ୍ତ୍ରଭାୟାମୁକ୍ରମଣିକାର ବଙ୍ଗାମୁବାଦ ।

‘ଅୟୁଜ୍ଞ’ ଏହିତି ଆଟଟି ହୋଇକ ଅଳ ହଇଲେ ନିଜାମିତ ହଇବା ‘ଉଦ୍ଧରଂ ତମମ୍ପାରି’ ଇତ୍ୟାହି ମନ୍ତ୍ର ବଲିଯାଇଲି । ‘ଗୀତ୍ତମ୍ୟାଜୈଶ୍ଚରିତଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଧତେ ଏଇକଥିଲେ ଶୁଭ୍ରିତ ହଇଗାହେ ;—‘ଉଦ୍ଧରଂ ତମମ୍ପାରୀତ୍ୟଦେତ୍ୟ’ (ଆ ୧ ୬୧୩) ।

ଦଶମୀ ଥାରୁ ।

(ଅଥମଃ ମଞ୍ଜଳଃ । ପଞ୍ଚଶିଶ ସୂତ୍ରଃ । ଦଶମୀ ଥାରୁ ।)

ଉତ୍ତରଃ ତମସମ୍ପରି ଜ୍ୟୋତିଷ୍ପଣ୍ଡନ୍ତ ଉତ୍ତରଃ ।

ଦେବଃ ଦେବତା ସୂର୍ଯ୍ୟମଗନ୍ତ ଜ୍ୟୋତିରଙ୍ଗମଃ ॥ ୧୦ ॥

ପଦ-ବିଶେଷଣଃ ।

ଉତ୍ତରଃ । ବସନ୍ତ । ତମମଃ । ପରି । ଜ୍ୟୋତିଃ । ପଣ୍ଡନ୍ତଃ । ଉତ୍ତରଃ ।

ଦେବଃ । ଦେବତା । ସୂର୍ଯ୍ୟ । ଅଗନ୍ମ । ଜ୍ୟୋତିଃ । ଉତ୍ତରମଃ ॥ ୧୦ ॥

• • •

ବର୍ଣ୍ଣାକୁମାରିଲୀ-ବାଖା ।

‘ବସନ୍ତ’ (ଆର୍ଦ୍ରନାକାରିଣଃ, ସଂକର୍ମାହୃତାତାରଃ) ‘ତମମଃ’ (ଅଜ୍ଞାନାନ୍ଦକାରଃ) ‘ଉତ୍ତ ପରି’ (ଉପରିଷିତଃ, ଅତୀତବସ୍ଥାଗତଃ) ‘ଉତ୍ତରଃ’ (ଉତ୍କଟିତରଃ) ‘ଜ୍ୟୋତିଃ’ (ଜ୍ଞାନକରଃ) ‘ପଣ୍ଡନ୍ତଃ’ (ଅବଲୋକନଟଃ, ହରି ଧାର୍ଯ୍ୟଟଃ—କ୍ରମଶଃ ଈତି ଯାବନ) ‘ଦେବତା’ (ଦେବେଶୁ ମଧ୍ୟେ) ଦେବଃ (ଶ୍ଵେତମାନଃ) ‘ଉତ୍ତରମଃ’ (ଶ୍ରେଷ୍ଠ) ‘ଜ୍ୟୋତିଃ’ (ଜ୍ୟୋତିଃବନ୍ଧପଂ, ଦୌପ୍ୟମାନଃ) ‘ସୂର୍ଯ୍ୟଃ’ (ପରମାତ୍ମାନଃ) ‘ଅଗନ୍ମ’ (ପାପୁ ବାମ) । ସଂକର୍ମପଣ୍ଡାବେନ ସଦ୍ବ୍ଲାନୋଯେମେଣ ମହ ପରମାନନ୍ଦଃ ସାକ୍ଷାତକାରୋ ଭବତି ଈତି ଭାବଃ । (୧୩—୫୦୯—୧୦୫) ॥

ଅଧିକା,

‘ବସନ୍ତ’ (ସଂକର୍ମାହୃତାତାରଃ) ସମି ‘ତମସମ୍ପରି’ (ଅନ୍ତକାରିଯୋପରି, ଅନ୍ତକାରିନାଶକ) ‘ଉତ୍ତରଃ’ (ଉତ୍କଟିତରଃ ଜ୍ୟୋତିରାଧାରଃ) ‘ସୂର୍ଯ୍ୟଃ’ (ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବ, ପଣ୍ଡନ୍ତଃ) (ପୂର୍ବରଙ୍ଗଃ, ହରି ଅନୁଧ୍ୟାବନଃ) ତଥା ‘ଦେବତା ଦେବଃ’ (ଦେବେଶୁ ମଧ୍ୟେ ଶ୍ଵେତମାନଃ) ‘ଉତ୍ତରମଃ’ (ଶ୍ରେଷ୍ଠ) ‘ଜ୍ୟୋତିଃ’ (ଜ୍ଞାନଯନଃ ପରମାତ୍ମାନଃ) ‘ଅଗନ୍ମ’ (ଆପୁ ବାମ) । ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବତ ଅନୁଧ୍ୟାବନେ ମହ କ୍ରମଶଃ ପରମାତ୍ମାନର୍ମନଃ ସନ୍ଧବତି ଈତି ଭାବଃ । (୧୩—୫୦୯—୧୦୫) ॥

• • •

ବର୍ଣ୍ଣାକୁମାର ।

ଆର୍ଦ୍ରନାକାରୀ ସଂକର୍ମାହୃତାତା ଆମରା, ଅଜ୍ଞାନାନ୍ଦକାରେର ଅତୀତ-
ଅବସ୍ଥା-ଗତ ଉତ୍କଟିତର ଜ୍ଞାନଜ୍ୟୋତିଃ ଦର୍ଶନ କରିଯା, ଦେବଗଣେର ମଧ୍ୟେ

ଶ୍ରୋତମାନ, ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ଵରୂପ, ପରମାତ୍ମାକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । (ଭାବ ଏହି ସେ,—'ମୁକର୍ମପ୍ରଭାବେ ସେ ଜାନୋମେଷେର ସହିତ ପରମାତ୍ମାର ସୀଙ୍ଗାଂକାର ସଟେ ') ॥ (୧ୟ—୫୦୮—୧୦୩) ॥

ଅଧିବା,

ମୁକର୍ମାନୁଷ୍ଠାତା ଆମରା ସଦି ଅନ୍ଧକାରନାଶକ ଉତ୍କଳତର ଜ୍ୟୋତିର ଆଧାର ମୂର୍ଯ୍ୟଦେବକେ ଅନୁଧ୍ୟାନ କରି, ତାହା ହିଁଲେ ଦେବଗଣେର ମଧ୍ୟେ ଜ୍ୟୋତିଶ୍ଚାନ୍ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଜାନମୟ ପରମାତ୍ମାକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହିଁଯା ଥାକି । (ଭାବ ଏହି ସେ,—'ମୂର୍ଯ୍ୟଦେବେ ଅନୁଧାନେର ସହିତଇ କ୍ରମଶः ପରମାତ୍ମାଦର୍ଶନ ସନ୍ତସପର ହୁଏ ') ॥ (୧ୟ—୫୦୮—୧୦୩) ॥

• • •

ମାରଣ-ଭାଷ୍ୟ ।

ବୁଦ୍ଧମୁହୂର୍ତ୍ତାରନ୍ତମମଞ୍ଚର ତମମ ଉପରି ରାତ୍ରେକର୍ତ୍ତଂ ବର୍ତ୍ତମାନଂ ତମମଃ ପାପାଂ ପର୍ଯୁଗରି ବର୍ତ୍ତମାନଂ ବା । ପାପରହିତମିତାର୍ଥଃ । ତଥା ଚାମାରିତେ । ଉତ୍ସରଂ ତମମଞ୍ଚରୀତ୍ୟାହ । ପାପ୍ୟା ବୈ ତମଃ ପାପ୍ୟାନମେବାନ୍ତାଦପଚଷ୍ଟିତି । ଜ୍ୟୋତିତ୍ତେଜ୍ଞବିନମୁକ୍ତରମୁକ୍ତାତତରମୁକ୍ତିତରଂ ବା ଦେବଜୀ ଦେବେସୁ ମଧ୍ୟେ ଦେବଂ ନାନାଦିଗୁଣ୍ୟୁକ୍ତଂ ମୂର୍ଯ୍ୟଂ ପଞ୍ଚତ୍ତୁ: ମୁକ୍ତିଭିର୍ଭବିର୍ଭିଶୋପାସିନା: ସନ୍ତ ଉତ୍ସମୁକ୍ତିତରଂ ଜ୍ୟୋତିଃ ପୂର୍ବାକୁପମଗନ୍ଧ । ଆପ୍ନୁବାମ । ତଥାଚ ଶ୍ରୀରାତିରିତମରିତାହାର୍ଦୀ ବା ଆଦିତ୍ୟୋ । ଜ୍ୟୋତିରକ୍ରମାଦିତାଦୀବ ସାଯୁଜ୍ୟଂ ଗଛତୀତ । ସୁକ୍ତଃ ଚିତ୍ୱ । ତଂ ଯଥା ସଥୋପାସତେ ତରେବ ତବତୀତି ଶ୍ରତ୍ୟସ୍ତର୍ବାଦ ॥

ତମମଞ୍ଚର । ପକ୍ଷମ୍ୟା: ପରାବଧ୍ୟର୍ଥ ଇତି ବିଶର୍ଜନୀଯସ୍ୟ ସତ୍ୱ । ଜ୍ୟୋତିତ୍ପଞ୍ଚଶତ: । ଇଷ୍ଟମୋ: ସାମର୍ଦ୍ଦୀ । ପାଠ ୮.୩.୪୪ । ଇତି ବିଶର୍ଜନୀଯ ସତ୍ୱ । ବ୍ୟାପେକ୍ଷାଲକ୍ଷଣଂ ସାମର୍ଦ୍ଦୀ ॥

ମାରଣ-ଭାଷ୍ୟର ବଙ୍ଗାମୁବାନ ।

ଆମରା ଅନୁଷ୍ଠାତଗଣ ରାତ୍ରିର ଉର୍କ୍କ ବିଷ୍ଟମାନ, ଅଧିବା ପାପେର ଉପରି ବିଷ୍ଟମାନ ଅର୍ଦ୍ଧାଂ ପାପ ରହିତ (କଥିତ ଆହେ—ତମଃଇ ପାପମୁକ୍ତ ଏହି ହେତୁ ପାପକେ ନାଶ କରା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ) ତେଜିଷ୍ଠ ଉତ୍ସଗତତର ଅଧିବା ଉତ୍କଳତର ଏବଂ ଦେବଗଣ ମଧ୍ୟେ ନାନାଦିଗୁଣ୍ୟୁକ୍ତ ମୂର୍ଯ୍ୟକେ ମର୍ମନ କରିଯା ମୁକ୍ତିଦୀର୍ଘାରା ଓ ହବି ଧାରା ଉପାସନା-ପୂର୍ବିକ ଉତ୍କଳତମ ଜ୍ୟୋତିକେ ଅର୍ଦ୍ଧାଂ ମୂର୍ଯ୍ୟକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହିଁବ । ଶ୍ରତିତେ ଆହେ,—ଆମରା ଉତ୍କଳ ଜ୍ୟୋତିକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହିଁବ, ଆଦିତ୍ୟାଇ ଉତ୍କଳ ଜ୍ୟୋତି, ଆଦିତ୍ୟେରାଇ ସାଯୁଜ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହିଁଯା ଥାକେ । ଇହାଇ ସୁକ୍ଷମ୍ୟୁକ୍ତ କଥା । କାରଣ, ଶ୍ରତାତ୍ୟରେ ଉତ୍କ ହିଁରାହେ ସେ, 'ଆଦିତ୍ୟାକେ ସେ ବ୍ୟାକି ବେଳେପଭାବେ ଉପାସନା କରେ, ଲେ ମେଇ କଳପଇ ପ୍ରାପ୍ତ ହିଁଯା ଥାକେ ।

ତମମଞ୍ଚର । ପକ୍ଷମ୍ୟାର ପରାବଧ୍ୟର୍ଥହେତୁ ବିଶର୍ଜନୀଯର 'ସତ୍ୱ' ହିଁବାହେ । ଜ୍ୟୋତିତ୍ପଞ୍ଚଶତ: । 'ଇଷ୍ଟମୋ: ସାମର୍ଦ୍ଦୀ' (ପାଠ ୮.୩.୪୪) ଏହି ପୂର୍ବାମୁବାନେ ବିମର୍ଶର 'ସତ୍ୱ' ହିଁଗାହେ । ମେଇ ହାତେ

କଞ୍ଚାଗୀଜୀବିତ । ଦେଖନ୍ତା । ଦେବମୁକ୍ତପୁରୁଷପୁରୁଷର୍ତ୍ତୋତୋ । ବିତୀଶ୍ଵା ସମ୍ପଦ୍ୟୋର୍ବଳମିତି ସମ୍ପଦାର୍ଥେ ଆଶ୍ରମ୍ୟଃ । ପ୍ରତ୍ୟାମସରଃ । ଅଗମ୍ୟ । ଛନ୍ଦସି ଲୁଙ୍ଗଶିଳ୍ପି ଇତି ପ୍ରାର୍ଥମାନାଃ ଶତ ବତ୍ଳଃ ଛନ୍ଦସୀତି ଶପୋ ଲୁକ୍ । ସୋଚ । ପାଠ ୮୨୨୬୫ । ଇତି ଧାତୋର୍ଷକାରନ୍ତ ନକାରଃ । ଅଡ଼ାଗମ ଉତ୍ସାହ । ପାଦାଦିବାର୍ତ୍ତାତାତାବଃ । ଉତ୍ସମ । ତମପଃ ପିଶାଚମୁଦ୍ରାତଃତ୍ ପ୍ରାପ୍ତ ଉତ୍ସମଶୋଭମୌର୍ବ୍ୟ ମର୍ମଭେଦୁଏଣ୍ଟ ଛାଦିବୁ ପାଠାଦିଶୋଦାବସଃ । (୧୨-୫୦୩-୧୦୩) ॥

* * *

ଦଶମ (୫୧୫) ଖାକେର ବିଶାଦାର୍ଥ ।

— ♫ • ♫ —

ଆମରା ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟେ ମନ୍ତ୍ରଟୀଏ ଦ୍ଵିବିଧ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରିଲାମ । ପରମ୍ପରା ମେହି ଦୁଇ ଅର୍ଥେଇ ଆବାର ଏକ ଅଭିନ୍ନ ଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ ହଇଲା ।

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାର ଅର୍ଥେ ପ୍ରକାଶ ପାଇତେଛେ,—ଅଜ୍ଞାନତା ଯେମନ ଏକଟୁ ଏକଟୁ ଦୂର ହୁଏ, ଜ୍ଞାନଜ୍ୟୋତଃ ଯେମନ ଅଗ୍ନେ ଅଗ୍ନେ ହୁନ୍ଦୟେ ପ୍ରବେଶ କରେ, ତେମନଟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତି ଅଧିଗତ ହୁଏ, ତେମନଟ ପରମାତ୍ମାବ ସାକ୍ଷାଂକାବ-ଲାଭୁ ସଟେ । ସଂକ୍ଷେପେ ଫଳେ ଜ୍ଞାନଜ୍ୟୋତିଃ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଯା ଯାଯା; ତଦ୍ଵାରା କ୍ରମଃଃ ଅଜ୍ଞାନତା ଦୂରାଭୂତ ହୁଏ—କ୍ରମଃଃ ଜ୍ଞାନମୟେବ ସାମ୍ରଥ୍ୟ ସ୍ଵଗମ ହିଁଯା ଆମେ ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ପ୍ରଥମ ଅର୍ଥେର ଭାବ ଏହି ଯେ,—କପ ଦେଖିତେ ଦେଖିତେଇ ଗୁଣେ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼େ; କପ-ଗୁଣେ ଅନୁଧ୍ୟାନେଇ କପ-ଗୁଣ ଯାହାର ଅଂଶ, ତାହାକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଯା ଯ'ଯ । ଅଜ୍ଞାନଟାର ଆୟାବେ ହୁନ୍ଦୟ ଆଚହନ ହିଁଯା ଆଛେ; ଆବଶ୍ୟକ—ଜ୍ଞାନାଲୋକ-ଲାଭ । ପାର୍ଥିବ ଅନ୍ଧକାର ଦୂରୀକରଣେ ଯେମନ ସୃଜ୍ୟାଲୋକେର ସହାୟତା ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ, ଅଜ୍ଞାନାନ୍ଧକାର ଦୂରୀକରଣେ ସେହକପ ଜ୍ଞାନାଲୋକେର ପ୍ରୟୋଜନ ହିଁଯା ଥାକେ । ମେ ଆଲୋକ ତାହାରଟି—ଯିନି ଆଲୋକମୟ । ମେ ଆଲୋକ ତାହା ହିଁତେଇ ବିନିର୍ଗତ ହିଁତେଛେ—ଯିନି

ବ୍ୟାପେକ୍ଷା-ଲକ୍ଷ୍ୟ କପ ମାର୍ଦ୍ଦୟର ଅଜ୍ଞୀକାର କରା ହେ । ଦେଖନ୍ତା । ‘ଦେବମୁକ୍ତପୁରୁଷପୁରୁଷର୍ତ୍ତୋତୋ ବିତୀଶ୍ଵା ସମ୍ପଦ୍ୟୋର୍ବଳ’ ଏହି ନିଃମାତ୍ରାରେ ସମ୍ପଦାର୍ଥେ ‘ତା’ ପ୍ରତ୍ୟାମ କଟାଯାଇଛେ । ପ୍ରତ୍ୟାମସର ଲୋପ୍ତ କଟାଯାଇଛେ । ଅଗମ୍ୟ । ‘ଛନ୍ଦସି ଲୁଙ୍ଗଶିଳ୍ପି’ ଏହ ନିଃମାତ୍ରାରେ ପ୍ରାର୍ଥନା ଆର୍ବେ ‘ଲଙ୍ତ’ ବିଭଜିତେ ‘ବତ୍ଳଃ ଛନ୍ଦସି’ ଏହ ସ୍ଵାମୁନୀରେ ‘ଶଶେ’ର ଲୁକ୍ ପଢ଼ାଯାଇଛେ । ‘ଶୋଚ’ (ପାଠ ୮୨୨୬୫) ଏହ ସ୍ଵାମୁନୀରେ ଧାତୁର ‘ମ’ ଥାଲେ ‘ନ’ କଟାଯାଇଛେ । ‘ଅଟ୍’ ଆଗମ ଓ ଉଦାହର କଟାଯାଇଛେ । ପାଦାଦିବାର୍ତ୍ତ ଚେତୁ ନିର୍ବାକ ହେ ନାହିଁ । ଉତ୍ସମ । ‘ତମପଃ ପିଶ-ଦୁରୁ ଅନୁଦାନ-ପ୍ରାପ୍ତି-ବିଷୟେ ‘ଉତ୍ସମଶୁଦ୍ଧମୈ ମର୍ମର’ ଉତ୍ସମଶୁଦ୍ଧିତେ ପାଠକପ ପାଠ-ଚେତୁ ଅଶ୍ୱର ଉଦାହର ହିଁଯାଇଛେ ॥ (୧୨-୫୦୩-୧୦୩) ॥

ସକଳ ଆଲୋକେର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥାନୀୟ । ଇହାର ଅଧ୍ୟ ଦିଯାଇ ତାହାତେ ପୌଛାନ ଯାଏ ;—ଯେମେନ ରଶ୍ମିର ଅନୁମରଣେ ଆଲୋକ-ସ୍ତରେ ପୌଛିତେ ପାରି । ଏହି ସୂର୍ଯ୍ୟର ଅନୁଧ୍ୟାନେଇ ମେହି ସୂର୍ଯ୍ୟକେ ପାଓୟା ଯାଇତେ ପାରେ,—ଏହି ଆଲୋକେର ଅଧ୍ୟ ଦିଯାଇ ମେହି ପରମ ଆଲୋକେ ଉପନାତ ହିତେ ପାର । ଏକ ପକ୍ଷେ—ଏହି ମନ୍ତ୍ର ଏହି ଉପଦେଶରେ ପ୍ରଦାନ କରିତେଛେ ।

ବଲିଯାଇ ତୋ—ତୁଇ ଅର୍ଥେବରୁ ଭାବ ଅଭିନ୍ନ । ଅନ୍ତଜାନେର ଅନୁମରଣେ ଅଗ୍ରମର ହିତେ ହିତେଇ ଗେଇ ଜ୍ଞାନମଯକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଯା ଯାଏ ; ଦୃଶ୍ୟମାନ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟରପେ ତାହାର ଅର୍ଚନା କରିତେ କରିତେଇ ପରମାତ୍ମା ପ୍ରକାଶମାନ୍ ହନ । ବୃଥା ବିତରକେ କୋନେ ଫଳ ନାହିଁ । ଜଡ ହଟକ, ଅଜଡ ହଟକ, ଚେତନ ହଟକ, ଅଚେତନ ହଟକ,—ଅବଲମ୍ବନ ଏକଟା କିଛୁ କର । ବିଶ୍ଵନାଥ—ବିଶ୍ଵରୂପ, ବିଶ୍ଵ ବ୍ୟାପିଯା ଅବସ୍ଥାନ କରିତେଛେ । ସେ ପଥେଇ ହଟକ, ଭଗବାନେର ଅନୁମରଣେ ଅଗ୍ରମର ହେଉ ;—ଅଗ୍ରମର ହିତେ ହିତେଇ ତାହାତେ ପୌଛିତେ ପାରିବେ । ଇହାଇ ଏହି ମନ୍ତ୍ରର ମର୍ମାର୍ଥ । * (୧ୟ—୫୦ୟୁ—୧୦ୟ) ॥

—————

ମନ୍ତ୍ରଭାୟାନୁକ୍ରମଣିକା ।

ଉତ୍ସମ୍ଭାବରେ ତୃତୀୟ ରୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ । ତଥା ଚାହୁକ୍ରମଣାମୁକ୍ତଂ । ଅନ୍ତାତ୍ମଚୋ ରୋଗରେ ଉପନିସଦିତି । ଯୁକ୍ତଂ ଚୈତ୍ୟ । ସମ୍ମାଦନେନ ତୃତୀୟ ଭଗୋଷଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଶ୍ରୀମନ୍ତୋଃ । ତେନ ତୃତୀୟ ଶ୍ରତଃ

ମନ୍ତ୍ରଭାୟାନୁକ୍ରମଣିକାର ବଜ୍ରାନୁବାଦ ।

‘ଉତ୍ସନ’ ପ୍ରତିତି ତିନଟି ଖକ ରୋଗଶାସ୍ତ୍ରର୍ପ ପଠିତ ହେଇ ଥାକେ । ଅନୁକ୍ରମଣିକାତେ ଉତ୍ସ ତଟିଯାଇଛେ, ସେବ ତିନଟି ଖକ ରୋଗସ୍ତ । ଇହା ସୁଭିତ୍ରିଯୁକ୍ତ ; କାରଣ, ଏଠ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଏଠ ତିନଟି ଖକେର ଦୀର୍ଘ ଭକ୍ତି-ଦୋଷ-ଶାର୍ଣ୍ଣବ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରକଳ୍ପ ଶ୍ରୀମନ୍ତୋକେ ଶ୍ରୀମନ୍ତୋକେ ଶ୍ରୀମନ୍ତୋକେ । ମେହି ଖକତର ଦୀର୍ଘ

* ମନ୍ତ୍ରର ଅଧିକାରୀତିତ, ତେଜଶ୍ଵି, ଉତ୍ସକୃତର, ମେଷତାଦିଗେର ମଧ୍ୟ ମାନାଦିଶ୍ରମିଷ୍ଟି-ଶ୍ରୀମନ୍ତୋକେ ଉପାସନା କରିଯା ମେହି ଶ୍ରୀମନ୍ତୋକେ ଉତ୍ସମନ୍ତୋକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଇ ।

(୧) “ଆମରା ଅନ୍ଧକାରାତୀତ, ତେଜଶ୍ଵି, ଉତ୍ସକୃତର, ମେଷତାଦିଗେର ମଧ୍ୟ ମାନାଦିଶ୍ରମିଷ୍ଟି-ଶ୍ରୀମନ୍ତୋକେ ଉପାସନା କରିଯା ମେହି ଶ୍ରୀମନ୍ତୋକେ ଉତ୍ସମନ୍ତୋକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଇ ।”

ଏ ଅର୍ଥ,—(୨) “ଆମକାରେ ଉପର ଉତ୍ସର ଉତ୍ସିତ ଜ୍ୟୋତି ଦୃଷ୍ଟି କରିବା ଆମରା ମନ୍ତ୍ର ମେଷଗଣେର ମଧ୍ୟ ଡ୍ୟାକ୍ତିମାନ୍ ଶ୍ରୀମନ୍ତୋକେ ନିକଟ ଗମନ କରି ; ତିମିହେ ଉତ୍ସକୃତ ଜ୍ୟୋତି ।”

ଏଥାନେ ଭାବପାରଣଗତ ଶୁକଟିନ । କଟ୍ଟକଲନାର ଆମାଦିଗେର ପାରଗ୍ଯହିତ ଅଧିକାରୀତି ଅର୍ଥରେ ମେହିତ ଇହାର ଏକଟ୍ଟୁ ମାନୁଷ ଅନୁଭବ କରା ଯାଇତେ ପାରେ ।

ସୂର୍ଯ୍ୟକୁଷମୁଦ୍ରିତ ରୋଗାନ୍ତରଗମରେ । ତଥାଦିଦାନୀମପି ରୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେହନେନ ତୃତେନ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉପାସନୀୟ । ଅନୁଭବ ଶୌନକେବେ । ଉତ୍ସମ୍ବେତି ମାନ୍ଦ୍ରାହ୍ୟଃ ସୌଣଃ ପାପପ୍ରଗାଶନଃ । ରୋଗପ୍ରତ ବିଷପ୍ରତ ତୁଳିଯୁକ୍ତକଳପଦ ଇତି ॥ ତୃତ୍ୟାଗଂ ସୁତ୍ରଃ ଏକାଦଶୀମୁଚ୍ୟତମାହ ॥

• • •

ଏକାଦଶୀ ଖାକ ।

(ପ୍ରଥମଂ ମନୁଗଂ । ପଞ୍ଚାଶ୍ଵ ସୂର୍ଯ୍ୟ । ଏକାଦଶୀ ଖାକ) ।

ଉତ୍ସମ୍ବେତ ମିତ୍ରମହ ଆରୋହମୁତ୍ତରାଂ ଦିବ ।

ହର୍ଦ୍ରୋଗଂ ମମ ସୂର୍ଯ୍ୟ ହରିମାଣଙ୍କ ନାଶୟ ॥ ୧୧ ॥

• • •

ପଦ-ବିଶେଷଣ ।

ଉତ୍ସମ୍ବେତ । ଅନ୍ତ । ମିତ୍ରମହ । ଆରୋହମ୍ । ଉତ୍ସମ୍ବେତରାଂ । ଦିବ ॥

ହର୍ଦ୍ରୋଗଂ । ମମ । ସୂର୍ଯ୍ୟ । ହରିମାଣ । ଚ । ନାଶୟ ॥ ୧୧ ॥

ମର୍ମାନୁମାରିଦୀ-ବାଧ୍ୟ ।

'ମିତ୍ରମହ' (ମର୍ମେଷାଃ ଅନୁକୁଳଦୀତ୍ପିତ୍ୟକୁ ମିତ୍ରେସ୍ତତ୍ପାପର ବା) 'ସୂର୍ଯ୍ୟ' (ହେ ପରମାଜ୍ଞନ ! ତେ ତଗବନ !) ଅନ୍ତ 'ଅନ୍ତ' (ଅସ୍ମିନ୍ ଦିଲେ, ଅବିଲମ୍ବେନ ଇତି ଭାବଃ) 'ଉତ୍ସମ୍ବେତ' (ଉତ୍ସମ୍ବେତ ଗଚ୍ଛନ, ଆଅସକ୍ରମପଂ ପ୍ରକାଶମନ୍) 'ଉତ୍ସମ୍ବେତରାଂ' (ଶ୍ରେଷ୍ଠୀଂ) 'ଦିବ' (ସର୍ଗକ୍ରମପଂ, ମହାବାନିଲମ୍ବନ ହନ୍ତରେ ଇତି ଭାବଃ) 'ଆରୋହମ୍' (ପ୍ରାୟୁବନ୍) 'ମମ' (ମନୌର୍ବଂ) 'ହର୍ଦ୍ରୋଗଂ' (ଅନୁରୋଧିଂ, ହନ୍ତରକୌଟିଳ୍ୟଂ) 'ହରିମାଣଂ ଚ' (ବୈଚିର୍ବ୍ୟାଧିଂ ଚ, ମନ୍ତ୍ରବହରମଣୀଳଂ କର୍ମପର୍ବତାବଂ ଚ) 'ନାଶୟ' (ବିଦୁରର) । ଆର୍ଥନାରୀ ଭାବ—'ହେ ତଗବନ ! ମୁହି ଆଶ୍ରମକାଶେନ ଯମହନ୍ତରେ ସନ୍ତତାବାପରଂ କୃତ୍ବା ତତ୍ତ୍ଵା ଅଧିକିତ୍ତୋ କ୍ଷୟ, ସର୍ବଦୃଷ୍ଟଃ ବିନାଶ୍ୟ ଚ' (୧୨—୫୦୯—୧୧୫) ॥

ଅନ୍ତ ହଇଗା ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବ ଧରିକେ ରୋଗ ବିହିତ ମୁକ୍ତ କରିଯାଇଲେନ । ଏହି ତେବେ ଏହି ତିନଟି ଧରେଟ ତାରା ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବ ଅଷ୍ଟାପଂ ଉପାସ୍ତ ହଇଗା ଥାକେନ । ଶୌନକ ବଲିମାହେନ—'ଉତ୍ସମ୍ବେତ' ଏହି ମହିତୀ ସୂର୍ଯ୍ୟ-ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ କୁ ପାପନାଶକ, ରୋଗପ୍ରତ, ବିଷପ୍ରତ ଏବଂ ତୋଗ ଓ ମୋକ୍ଷଦାତକ ।

ବନ୍ଦାଜୁବାବ ।

ମଙ୍ଗଳର ଅତି ମିତ୍ରବଂ କୃପାପରାଯଣ ହେ ତଗବନ୍ । ଆପନି ଅବିଲମ୍ବେ ଆଜୁମ୍ବରପ ପ୍ରକାଶ କରିଯା, ଶ୍ରେଷ୍ଠସର୍ଗରୂପ ସତ୍ତାବନିଲୟ ହନ୍ଦୟକେ ଆପ୍ତ ହଇଯା, ଆମାର ଅନ୍ତର୍ବାଧିକେ ଅଥବା ହନ୍ଦୟେର କୌଟିଲ୍ୟକେ ଏବଂ ବହିର୍ବ୍ୟାଧିକେ ଅଥବା ସନ୍ତାବନାଶକ କର୍ମପ୍ରଭାବକେ ବିନାଶ କରନ । (ଭାବ ଏହି ଯେ,—‘ହେ ତଗବନ୍ ! ଆମାତେ ଆଜୁପ୍ରକାଶେର ଦ୍ୱାରା ଆମାର ହନ୍ଦୟକେ ସତ୍ତାବାପନ୍ କରିଯା, ମେଥାନେ ଅଧିକିତ ହଟନ ଏବଂ ଆମାର ସର୍ବଦୁଃଖ ବିନାଶ କରନ ।’) ॥ (୧ୟ—୫୦ସ୍ତୁ—୧୧୩) ॥

* * *

ମାଝଳ-ଭାଷ୍ୟ ।

‘ହେ ଶ୍ରୀ ସର୍ବକୁ ପ୍ରେରକ ମିତ୍ରମତଃ ସର୍ବେମାଗନ୍ତୁକୁଳନ୍ଦୀପ୍ରିୟୁକ୍ତ । ଅଞ୍ଚାନ୍ତିନକାଳେ ଉତ୍ତନ । ଉତ୍ତରଃ ଗଛନ୍ ଉତ୍ତରାମୁଦ୍ଗତବଂ ଦିଵମନ୍ତ୍ରିକମାରାତନ୍ । ଆଭିମୁଖୋନ ପ୍ରାପ୍ତବନ୍ । ସଦ୍ବ ଦିବମନ୍ତ୍ରିକମୁତ୍ତରମାତୋହନ ଉତ୍କର୍ମେ ପ୍ରାପ୍ତବନ୍ । ଏବଧିମୁତ୍ତ ଯମ ହାତ୍ରାଗଂ ହୃଦୟଗତମାତ୍ରବଂ ରୋଗଂ ତରିବାଗଂ ଶରୀରଗତକାଣ୍ଡିତରଣଶୀଳଂ ବାହଂ ବୋଗଂ । ସଦ୍ବ ଶରୀରଗତଂ ତରିବର୍ଣ୍ଣ ରୋଗପ୍ରାପ୍ତଂ ବୈବର୍ଣ୍ୟବିଭାର୍ତ୍ତଃ । ତତ୍ତ୍ଵବମପି ନାଶର । ମାଂ ଶ୍ରୋତାରମୁଭ୍ୟବିଦାଜ୍ଞୋଗାନ୍ୟୋଚରେତାର୍ଥଃ ॥

ମିତ୍ରମତଃ । ମିତ୍ରମହୁକଃ ମହାତେଜୋ ସଞ୍ଚାରୋ । ଆମ୍ବର୍ତ୍ତ-ନିଷାତଃ । ଉତ୍ତରାଂ । ଉଦ୍ଦିତାନେନୋପ-ସର୍ବେଣ ସମ୍ମହିତାବିର୍ଦ୍ଧେ ଲକ୍ଷାତେ । ତଥ୍ରାମାତ୍ରାର୍ଥନକନ୍ତରପ୍ରତାଯଃ । ପ୍ରଥମପକ୍ଷେହିନ୍ତରିକ୍ଷ-ବିଶେଷଗତେ ଦ୍ରୟାପ୍ରକର୍ମପାତ୍ରୀତେବାହ୍ ନ ଭବନ୍ତି । ଦ୍ଵିତୀୟେ ଗ୍ୟାରୋତ୍ତରିକ୍ରିୟାଧାଃ ପ୍ରକର୍ମେ ଗମାତ ଇତି କିମେତ୍ତିତ୍ଵାମ୍ବାଦ୍ଵାପରକର୍ମ ଈତି ଆୟୁଃ । ଅଗ୍ରପକ୍ଷେ ଟାପ୍ତରପୋଃ ଗିରା-ଦମ୍ଭଦାତ୍ତ୍ଵ ଉପସର୍ଗପ୍ରତିଷ୍ଠାନ ଏବ ଶିଖୁତେ । ଦ୍ଵିତୀୟେ ଭାମ-ପ୍ରତାୟନ୍ତ ସତି ଶିଷ୍ଟଜ୍ଞାତ୍ୟେବ ସ୍ଵରେ ପ୍ରାପ୍ତେ

ମାଝଳ-ଭାଷ୍ୟର ସଞ୍ଚାରୀବାବ ।

ହେ ଶର୍ମିପ୍ରେରକ ଅନୁକୁଳନ୍ଦୀପ୍ରିୟୁକ୍ତ ଶ୍ରୀ ! ଅନ୍ତ ଏହି ସମୟେ ଉତ୍ୱିତ ଓ ଅନ୍ତରିକ୍ଷକେ ଅଭିମୁଖେ ଆପ୍ତ ହଇଯା ଅଥବା ଅନ୍ତରିକ୍ଷକେ ଉଠିଫୁଲିପେ ଆପ୍ତ ହଇଯା ଆପନି ଆମାର ହୃଦୟଗତ ରୋଗକେ ଓ ଶରୀରଗତ କାଣ୍ଡିତରଣଶୀଳ ବାହ ରୋଗକେ ଅଥବା ଶରୀରଗତ ହରିବର୍ଣ୍ଣରୋଗଜନିତ ବିରାଜକେ ନାଶ କରନ ।

ମିତ୍ରମତଃ । ‘ମିତ୍ର’ ଶବ୍ଦେର ଅର୍ଥ ଅନ୍ତକୁଳ, ‘ମତ’ ଶବ୍ଦେର ଅର୍ଥ ତେଜ ; ଅନୁକୁଳ ତେଜ ସାହାର — ଏହି ବାସବାକେ ‘ମିତ୍ରମତ’ ପଦଟି ମିଳି ହଇଯାଇଛେ । ଆମନ୍ତିତ-ହେତୁ ମିଥାତ ହଇଯାଇଛେ । ଉତ୍ତରାଂ ‘ଉତ୍ତ’ ଏହି ଉପମର୍ଗେର ଦ୍ୱାରା ସମ୍ମହିତ ଧାର୍ଯ୍ୟରେ ବୋଧ ହଇଯାଇଛେ । ତତ୍ତ୍ଵର ଅତିଶ୍ୟାର୍ଥକ ‘ତରପ୍’ ଅତାର ହଇଯାଇଛେ । ଅଥବା ପକ୍ଷେ ଅନ୍ତରିକ୍ଷକେ ବିଶେଷ-ହେତୁ ଦ୍ରୟ-ପ୍ରକର୍ମ ଅତୀତ ଜଗ୍ତ ‘ଆୟୁ’ ତର ନାହିଁ । ଦ୍ଵିତୀୟ ପକ୍ଷେ ଆମୋହି-କ୍ରିୟାର ପ୍ରକର୍ମ ବୁଝାଇଯାଇଛେ । ‘କିମେତ୍ତିତ୍ଵାମ୍ବାଦ୍ଵାପରକର୍ମ ପରିକର୍ମା’ (ପାଠ ୫,୪୧୧) ଏହି ମୁଦ୍ରାଜୁମାରେ ‘ଆୟୁ’ ପ୍ରତାର ହୁଏ । ଅଥବା ପକ୍ଷେ ‘ତରପ୍’ ପକ୍ଷେରେ ‘ଗିର୍ବ’ ହେତୁ ଅନୁମାତତ୍ୱ ପକ୍ଷେ ଉପମର୍ଗସ୍ଵର ମାତ୍ର ଅବଶିଷ୍ଟ ଥାକେ । ଦ୍ଵିତୀୟ ପକ୍ଷେ ‘ତାମ୍’ ଅତ୍ୟନ୍ତେ

ব্যাঘাতেনাহ্যাতত্ত্বৎ। বৃষাদির্বা দ্রষ্টব্যঃ। স হ্যাক্তিগণঃ। হস্তোগং। বা শোকশৃঙ্খলাগেষু। পা০ ৬৩০। ইতি হৃদযশকস্ত হৃদাদেশঃ। মম। যুদ্ধদৰ্শনোঙ্গৌত্তোহ্যাতত্ত্বৎ। হরিমাণং। হঞ্জ হরণে। জনিহত্যামিমনিন्। উ০ ৪২৫০। ইতোনাদিক ইমনিব প্রত্যাগঃ। ব্যাঘাতেনাহ্যাতত্ত্বৎ। যদা হরিচক্ষন্ত বর্ণবাচিভূর্ণদ্বারিত্যাঃ শৃঙ্খল। পা০ ৫১১২৩। ইতি চকারাদিমনিন্ প্রত্যাগঃ। ইত্তেমেৰঃপ্রত্যামুক্ত্বে টেপিতি টিলোপঃ॥ (১ম—৫০৮—১১৬)॥

একাদশ (৫১৬) খকের বিশদার্থ।

— — + + — —

এক পক্ষে মন্ত্রের প্রার্থনা সৃষ্ট্যমানিধে সৃষ্টোপাদকগণের রোগনাশকামনামূলক। রোগী যেন সৃষ্ট্যকে সম্বোধন করিয়া কহিতেছেন,—‘হে সৃষ্ট্য ! আজ তুমি উদয় হও এবং উচ্চ অন্তরিক্ষলোকে আরোহণ কর ; আর আমাৰ হৃদযত রোগ এবং বাহু হরিদৰ্শ রোগ নাশ কর।’ সৃষ্ট্যের উপাসনায় বিবিধ প্রকার ব্যাধি বিনষ্ট হয়। ইহাই সাধারণতঃ প্রথ্যাত। এ মন্ত্র ততুদেশ্যসাধনে বিনিযুক্ত। ইহাই প্রচলিত অর্থ। এই মন্ত্রটী এবং ইহার পৱন্তী দুইটী মন্ত্র হরিদৰ্শ রোগ (ন্যাবা) নাশ-পক্ষে উচ্চারিত হইয়া থাকে। চর্মরোগ নাশ-পক্ষে গ্রি মন্ত্র উচ্চারণ করিয়া অস্কশ খবি স্ফুল লাভ করিয়াছিলেন—এইরূপ প্রথ্যাত আছে।

‘শিষ্ঠৰ’ থাকিলেও উক্তস্বর প্রাপ্তি-বিষয়ে ব্যতিক্রমতাপ্রযুক্ত আদিস্বর উদাত্ত হইয়াছে। ‘বৃষাদির্বা’ এই নিয়মটী দ্রষ্টব্য। যেহেতু তাহা আকৃতিগৰ্বীয়। হস্তোগং। ‘বা শোকশৃঙ্খলাগেষু’ (পা০ ৬৩০) এই স্তুতামুসারে ‘হৃদয়’ শব্দের স্থানে ‘হং’ আদেশ হইয়াছে। ‘যুদ্ধদৰ্শনোঙ্গৌত্তোহ্যাতত্ত্বৎ’ এই নিয়মামুসারে আদিস্বর উদাত্ত হইয়াছে। হরিমাণং। হরণার্থক হঞ্জ ধাতু হইতে নিষ্পত্তি। ‘জনিহত্যামিমনিন্’ (উ০ ৪১৫০) এই স্তুতামুসারে উণাদিক ইমনিন প্রত্যাগ হইয়াছে। ব্যতিক্রমতেু অস্ত্যাথৰ উদাত্ত হইয়াছে। অথবা ‘হরিৎ’ শব্দের বর্ণবাচিত্ত-প্রযুক্তি ‘বর্ণদ্বারিত্যা শৃঙ্খল’ (পা০ ৫১১২৩) এই স্তুত্বে ‘চ’কার হেতু ‘ইমনিন্’ প্রত্যাগ হইয়াছে। ‘ইত্তেমেৰঃ প্রতি’ এই নিরমেৰ অমুর্বস্তিহেতু ‘টেঁ’ এই নিয়মামুসারে টিৱ লোপ হইয়াছে॥ (১ম—৫০৮—১১৬)॥

ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷେ ମନ୍ତ୍ରଟୀ ଯେ ଭାବ ଓ ଯେ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ, ଆମାଦିଗେର ମର୍ମାମୁଦ୍ରାରିଣୀ-ବ୍ୟାଖ୍ୟାଯ ଓ ସଙ୍ଗମୁବାବେ ତାହାଇ ପରିବ୍ୟକ୍ତ ହଇଯାଛେ । ଆମରା ସେ ପଥ ଦିଯା ଅର୍ଥ ପରିଗ୍ରହଣ କରିତେଛି, ଏକ୍ଷଣେ ତାହାର ସନ୍ତ୍ରିତର ବିସ୍ୟ ଏକଟୁ ଅନୁଧାବନ କରିଯା ଦେଖୁନ । ଏହି ସୂଚନା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରର ଜ୍ଞାନ, ଆମରା ମନେ କରି, ଏହି ମନ୍ତ୍ରଟୀଓ ପରମାତ୍ମାର ସମ୍ମୋଦ୍ଧନମୂଳକ । ଏ ପକ୍ଷେ ମନ୍ତ୍ରାନ୍ତର୍ଗତ ପଦ-କୟେକଟୀର ଅର୍ଥେର ବିସ୍ୟ ହଦୟଙ୍ଗମ ହଇଲେଇ ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥ ବିଶିଷ୍ଟ ହଇଯା ଆମେ । ପ୍ରଥମ ‘ଗିତ୍ରମହଃ’ ପଦ । ଝି ପଦେ, ସକଳେରଇ ପ୍ରତି ସମାନ କୃପାପର—ମିତ୍ରର ଜ୍ଞାନ ମମତାମମ୍ପନ—ଏହି ଭାବ ପାଇଯା ଯାଏ । ‘ଅନ୍ତ’ ପଦେ ‘ଅବିଲମ୍ବେ’ ଭାବ ଆନନ୍ଦ କରେ । ‘ଉତ୍ତନ୍’ ପଦେ ‘ଉଦୟ ହଇଯା’ ଅର୍ଥାଂ ‘ଆତ୍ମସ୍ଵରୂପ ପ୍ରକାଶ କରିଯା’ ଅର୍ଥ ପ୍ରାପ୍ତ ହେ । ‘ଉତ୍ତରାଂ ଦିବଃ’ ପଦଦୟେ ସାଦାସିଦ୍ଧା-ଭାବେ ‘ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସର୍ଗକେ’ ବୁଝାଯ । କିନ୍ତୁ ସର୍ଗ—ମେ କୋଥାଯ ? ତାହାର ସ୍ଵରୂପଇ ବା କି ପ୍ରକାର ? ସର୍ଗ ବଲିତେ, ଆମରା ପୁନଃ ପୁନଃ ପ୍ରତିପମ କରିଯା ଅନିଯାଛି, ସତ୍ତଭାବେ ଆବାସ-ସ୍ଥାନ ବୁଝାଯ । ହଦୟଇ ମେହି ପ୍ରକୃତ ଆବାସ-ସ୍ଥାନ । ‘ଉତ୍ତରାଂ ଦିବ’ ପଦଦୟେ ତାହାଇ ଏଥାମେ ସତ୍ତଭାବମିଳିଯ ସର୍ଗମ୍ବନ୍ଧପ ହଦୟ ଶର୍ତ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରି । ଭଗବାନ୍ ଯାହାର ନିକଟ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ ହନ, ତାହାର ହଦୟ ମେ ଦର୍ଶକୁଳ୍ୟ ସତ୍ତଭାବସ୍ଥାନ ହୁଁ, ତାହା ବଲାଇ ବାହୁଣ୍ୟ । ମେହି ହଦୟେଇ ତିନି ଅବସ୍ଥାନ କରେନ । ଯେଥାନେଇ ଭଗବାନେର ପ୍ରକାଶ, ତାହାଇ ସର୍ଗ, ମେଥାନେଇ ତାହାର ଅବସ୍ଥିତି । ‘ଉତ୍ତନ୍ ଉତ୍ତରାଂ ଦିବଃ ଆରୋହନ୍’—ଏହି ବାକ୍ୟାଙ୍ଗେ ଭଗବାନେର ଝି ଅହିମାର ବିସ୍ୟଇ ପରିବ୍ୟକ୍ତ ଆଛେ । ତେମନ ସେ ଅହିମାନିତ ତିନି, ତିନି ଆମାର ଅନ୍ତର୍ବ୍ୟାଧି ଓ ବହିର୍ବ୍ୟାଧି ଦ୍ୟାନ କରନ ; ଅଥବା, ତାହାର କୃପାଯ ଆମାର ହଦୟେର କୌଟିଲ୍ୟ ଦୂରୀଭୂତ ହଟକ ଏବଂ ଆମାର ସନ୍ତ୍ରାବନାଶକ କର୍ମମୂହ୍ଲ ଲୟପ୍ରାପ୍ତ ହଟକ । ଇହାଇ ଏଥାନକାର ତାଂପର୍ଯ୍ୟ ।

ପ୍ରାର୍ଥନାର ମୂଳଭାବ ଏହି ଯେ,—‘ହେ ଭଗବନ୍ ! ଆପଣି ଆମିଯା ଆମାର ହଦୟେ ଉଦୟ ହଟନ । ତାହାର ଫଳେ ହଦୟ ସତ୍ତଭାବେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହଟକ । ଆର, ମେ ହଦୟେ ଆପଣି ଅବସ୍ଥିତ ରହିଯା, ଆମାର ସର୍ବବିଧ ହୃଦୟର ମୂଳ ଉଂପାଟିତ କରିଯା ଫେଲୁନ ।’ (୧ୟ—୫୦ୟ—୧୧୩) ॥

ସାମଶୀ ଖକ୍ ।

(ପ୍ରଥମଂ ସଂଗ୍ରହ । ପଞ୍ଚାଶ୍ର ସୁତ୍ତଃ । ସାମଶୀ ଖକ୍ ।)

ଶୁକେସୁ । ଯେ । ହରିମାଣଃ । ରୋପଣାକାନ୍ତୁ । ଦୟମି ।

ଅଥୋ । ହାରିଜ୍ଜବେସୁ । ଯେ । ହରିମାଣଃ । ନି । ଦୟମି ॥ ୧୨ ॥

• • •

ପଦ-ବିଶ୍ଲେଷଣ ।

ଶୁକେସୁ । ଯେ । ହରିମାଣ । ବୋପଣାକାନ୍ତୁ । ଦୟମି ।

ଅଥୋ ଇତି । ହାରିଜ୍ଜବେସୁ । ଯେ । ହରିମାଣ । ନି । ଦୟମି ॥ ୧୨ ॥

• • •

ଯର୍ଷାନ୍ତୁମାବିଶୀ-ଯାଥୀ ।

ହେ ତଗବନ୍ ! ‘ଯେ’ (ମମ) ‘ହରିମାଣ’ (ସହିର୍ଯ୍ୟାଧିଂ, ସନ୍ତ୍ଵାବନାଶକ ପାପକର୍ମ) ‘ଶୁକେସୁ’ (ଦୌଷିଷମ୍ଭୁତ୍) ‘ରୋପଣାକାନ୍ତୁ’ (ସନ୍ତ୍ଵାବନାଶକୁ, ଦୌଷିଷିପ୍ରଦେଶୁ ଜ୍ଞାନକିରଣେସୁ ଇତି ତାବଃ) ‘ଦୟମି’ (ନିୟଚ୍ଛ), ‘ଅଥ୍’ (ଅଗ୍ରି ୮) ‘ଯେ’ (ମମ) ‘ହରିମାଣ’ (ସନ୍ତ୍ଵାବନାଶକ କର୍ମପତାବଃ) ‘ତା’ରି-
ଜ୍ଞବେସୁ’ (ପାପହାରକେସୁ ଦେବେସୁ) ‘ନି ଦୟମି’ (ସଂଶ୍ଳାପ୍ୟ) । ଆର୍ଥନାଥା ତାବଃ—‘ହେ
ତଗବନ୍ ! ମମ ସନ୍ମନ ମର୍ବାଣି କର୍ମାଣି ଭୟ ନିୟଚ୍ଛ ; ସେନାଂ ଫଳାକାଜ୍ଞାବିବର୍ଜିତ :
ମନ୍ ତ୍ୱ କର୍ମ ସାଧନାମି, ତ୍ୱ ବିଧେହି ।’ (୧ୟ—୫୦ୟ—୧୨୩) ॥

• • •

ବଜ୍ରାନ୍ତୁବାଦ ।

ହେ ତଗବନ୍ ! ଆମାର ସନ୍ତ୍ଵାବନାଶକ ପାପକର୍ମକେ ଦୌଷିଷମାନ୍ ସନ୍ତ୍ଵାବନାଶକ
ଜ୍ଞାନକିରଣମୟୁହେ ସଂଗ୍ରହ କର ; ଆର, ଆମାର ସନ୍ତ୍ଵାବନାଶକ କର୍ମପ୍ରଭାବକେ
ପାପହାରୀ ଦେବତାମୟୁହେ ସଂଶ୍ଳାପିତ କର । (ଆର୍ଥନାର ତାବ ଏହି ଯେ,—
‘ହେ ତଗବନ୍ ! ଆମାର ସନ୍ମନ ସକଳ କର୍ମ ଆପନାତେ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରନ୍ :
ସାହାତେ ଆମି ଫଳାକାଜ୍ଞାବିବର୍ଜିତ ହଇୟା ଆପନାର କର୍ମ କରି, ତାହାରୁ
ଉପାୟ କରିଯା ଦେମ ।’) ॥ (୧ୟ—୫୦ୟ—୧୨୩) ॥

• • •

সারণভাষ্টং ।

যে ষষ্ঠীঃ হরিমাণঃ শরীরগতং হরিষ্বর্ণস্ত তাৎ শুকেষু তাত্ত্বং বর্ণঃ কাময়মানেষু
পঙ্কিষু তথা রোগণাকাষু শারিকাষু পঙ্কিষিশেষেষু মধ্যসি। স্থাপয়ামঃ। অথো অপি চ
কা'র্গ্রস্তবেষু হরিতালজ্ঞমেষু তদ্ব্যৰ্থস্ত যে ষষ্ঠীঃ হরিমাণঃ নি মধ্যসি। নিমধীমহি।
ন চ হরিমা তত্ত্বেষ স্তুখেনাস্তাং। অস্মাজ্ঞা বাধিষ্ঠেতার্থঃ।

মধ্যসি। ইন্দ্রোমিসিরিতি এম ইকারাগ্রঃ॥ (১ম—৫০২—১২৪) ॥

ঢাকেশ (৫৭) ঢাকের বিশদার্থ ।

এই মন্ত্রটী সামাজ্য পরিবর্ত্তিত ভাবে অথর্ববেদের মধ্যেও দেখিতে
পাই। মন্ত্রস্থ দ্রুইটী “মে” পদের পরিবর্ত্তে সেখানে দ্রুইটী “তে” পদ
ব্যবহৃত দেখি। অপিচ, “শুকেষু” পদের পাঠান্তরে “শুকেষু” পদ অচলিত
আছে। সেখানে সায়ণ-ভাষ্যে প্রকাশ, এই মন্ত্রটী এবং ইহার পূর্ববর্তী
দ্রুইটী মন্ত্র (“পরি ত্ব রোহিষ্টেঃ” প্রভৃতি এবং “যা রোহিণী:র্দিবত্যা”
প্রভৃতি মন্ত্রদ্বয়) দ্বারা হরিষ্বর্ণপ্রাণু রূপগ্রামে গবাদিপশুসমূহক্ষণে উজ্জ্বল
লোহিতবর্ণ প্রবেশ করান হয়। সে পক্ষে, রক্তমোক্ষণ দ্বারা দূষিত
রক্তকে শোধিত-করণ-ক্রিয়া-মূলক চিকিৎসা-বিজ্ঞানের এক নিগৃত তত্ত্ব-
কথা এই মন্ত্রে নিবন্ধ আছে, ইহাই মনে আসে। কিন্তু কাল মাহাত্ম্যে মে
সকল প্রক্রিয়া-পদ্ধতি লোপ আপ্ত হওয়ায়, এখন মাত্র মন্ত্রার্থ লইয়াই
আমাদিগের মন্ত্রস্থ বিঘূর্ণত হইতেছে।

সারণ-ভাষ্টের বঙ্গাঞ্চাব ।

আমাদিগের শরীরগত হরিষ্বর্ণ তাৎকে (অর্থাৎ হরিষ্বর্ণ রোগবিশেষকে) হরিষ্বর্ণ-কারী
শুক-নামক পঙ্কিষিশেষে এবং শারিক পঙ্কিষিশেষে স্থাপন করিতেছি। আরও হরিষ্বর্ণবিশিষ্ট
চরিতাল বৃক্ষবিশেষেও আমাদিগের শরীরগত চরিষ্বর্ণতাবকে (অর্থাৎ হরিষ্বর্ণ রোগবিশেষকে)
স্থাপন করিতেছি। সেই হরিমা (হরিষ্বর্ণভাব অথবা হরিষ্বর্ণরোগ) সেইস্থানে স্তুখে অবস্থিত
চুক্তেক। আমাদিগকে বেন বাধা প্রদান না করে।

মধ্যসি। ‘ইন্দ্রোমিঃ’ এই নিময়মাঞ্চসারে এই পদে ‘মন্ত্ৰ’ ও ‘ই’কারাগ্রম
হইয়াছে॥ (১ম—৫০২—১২৪) ॥

ଅଥର୍ବବେଦେର ଭାୟାମୁସାରେ ବୁବା ଯାଯ, ଅନ୍ତରୀ ଯେନ ବ୍ୟାଧିଶ୍ରୀଣ ବ୍ୟକ୍ତିକେ ସମ୍ବୋଧନ କରିଯା ଅଯୁଜ୍ଞ ହଇଯାଛେ । ତନ୍ମୁସାରେ ମନ୍ତ୍ରେ ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ,—‘ହେ ବ୍ୟାଧିତ ! ତୋମାର ଶରୀରଗତ ରୋଗଜନିତ ହରିଦ୍ଵର୍ଣ, ଶୁକ ଏବଂ କାଷ୍ଟଶୁକ ନାମକ ହରିଦ୍ଵର୍ଣ ପକ୍ଷିମୟରେ ସଂଶ୍ଲାପିତ କରି । ଅନ୍ତର, ତୋମାର ଶରୀରଗତ ମେଇ ହରିଦ୍ଵର୍ଣ ଗୋପୀତନକ ନାମକ ହରିଦ୍ଵର୍ଣ ପକ୍ଷିବିଶେଷେ ସ୍ଥାପନ କରିତେଛି ।’ ମନ୍ତ୍ରେ ଏହି ଅର୍ଥେ, ଚିକିତ୍ସକ ଯେନ ରୂପ ବ୍ୟକ୍ତିକେ ସମ୍ବୋଧନ କରିଯା, ଏହି ସକଳ ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରଣ କରିତେଛେ,—ଏହିରୂପ ଭାବ ପାଓଯା ଯାଯ ।

ଲୌକିକ ହିସାବେ ମନ୍ତ୍ରେ ପ୍ରୋଗ-ପ୍ରଣାଲୀ ଯାହାଇ ହଟକ, ମନ୍ତ୍ରେ ଅର୍ଥ ସାଧାରଣେ ଯାହାଇ ପ୍ରଚଲିତ ଥାକୁକ, ମନ୍ତ୍ରେ ଯେ ଏକ ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ପରିବ୍ୟକ୍ତି ହଇଯାଛେ, ମନ୍ତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା-ବିଶ୍ଳେଷଣେ ତାହାଇ ଉପଲକ୍ଷ ହୟ । ଆମାଦେର ମତେ, ମନ୍ତ୍ର ନିକାମ-କର୍ମେର ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରିତେଛେ । ନିକାମ-କର୍ମେର ମୂଳ-ସୃତ୍ର ଗୀତାଯ ଶ୍ରୀଭଗବାନେର ଉତ୍ତିତେ ଶ୍ଵର ପନ୍ଦିଷ୍ଟୁଟ ଦେଖିତେ ପାଇ । ଶ୍ରୀଭଗବାନୁ ବଲିଯାଛେ,—“ସଂକରୋଧି ସଦଶ୍ଵାସି ସଜ୍ଜହୋଧି ଦଦାସି ମେ । ସଂ ତପଶ୍ଚାମି କୌଣ୍ଡେୟ ତଂ କୁରସ ଘଦପଣୟ ॥” ଫଳାକାଙ୍କ୍ଷା-ପରିଶୂନ୍ୟ ହଇଯା, କର୍ମକଳ ଶ୍ରୀଭଗବାନେ ସମର୍ପଣ କରିଯା, କର୍ମ କରିତେ ପାରିଲେଇ ନିକାମ କର୍ମେର ଅନୁଷ୍ଠାନ ହୟ । ଏଥାନେ ଏ ମନ୍ତ୍ରେ ମେଇ ଆକାଙ୍କ୍ଷାଇ ପ୍ରକାଶ ପାଇଯାଛେ । ଏଥାନେ ବ୍ୟାଧି ପ୍ରଶମନେର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତେ ମେଇ ନିକାମକର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧେଇ ଉପଦେଶ ଅନୁତ୍ତ ହଇଯାଛେ ।

କି ମୃତ୍ରେ କି ଅର୍ଥେ ଆମରା ଏ ଭାବ ଉପଲକ୍ଷ କରି, ଏହିଲେ ତାହାର ଆଭାସ ପ୍ରଦାନ କରିତେଛି । ମନ୍ତ୍ରେ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଜଟିଲତାପୂର୍ଣ୍ଣ ହର୍ବୋଧ ପଦ-ସମ୍ବୁଦ୍ଧ,—ହରିମାଣ୍ୟ, ଶୁକେୟ, ରୋପଣାକାନ୍ତ, ହାରିଦ୍ରବେୟ । ଭାୟେର ମତେ ଝାର୍ମ ସକଳ ପଦେର ଯେ ଅର୍ଥ ନିକାରିତ ହଇଯାଛେ, ଭାୟପାଠେ ତାହା ଅବଗତ ହଇବେନ । ଏକ୍ଷଣେ ଆମରା ଝାର୍ମ ସକଳ ପଦେର କି ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପଦିତ କରିଯାଇଛି, ‘ଭାହାର ଉତ୍ତିତେ କରିତେଛି । ‘ହରିମାଣ୍ୟ’ ପଦେର ଅର୍ଥ ଆମାଦେର ବାକ୍ୟାତେଇ ପ୍ରତିବ୍ୟକ୍ତ ଦେଖିବେନ । ତନ୍ମୁସାରେ ଆମରା ଝାର୍ମ ପଦେର ଅର୍ଥ କରିଯାଇଛି—‘ଶୁକ୍ରାବନାଶକ ପାଣକର୍ମ, ମନ୍ତ୍ରାବହରଗଣ୍ଣି କର୍ମପ୍ରଭାବଂ ।’ ତାର ପର୍ବ, ‘ଶୁକ୍ରାବନାଶକ’ ଏବଂ ‘ହାରିଦ୍ରବେୟ’ ପଦବ୍ରଯେ, ଭାୟକାର ହରିଦ୍ଵର୍ଣ୍ଣବିଶିଷ୍ଟ ଶୁକ୍ର, କାଷ୍ଟଶୁକ ଏବଂ ଗୋପୀତନକ ଶୁକ୍ର ଅର୍ଥ ପରିଗ୍ରହଣ କରିଯାଛେ । ଆମରା ଝାର୍ମ ପଦବ୍ରଯେ ଯେ ଅର୍ଥ ଅନ୍ତର୍ଗତ କରିଯାଇଛି, ଆମାଦେର ମର୍ମାନୁସାରଣୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟ ତାହା

ପ୍ରକଟିତ ଦେଖିବେନ । ‘ଶୁଭ’ ଧାତୁ ହଇତେ ‘ଶୁକ’ ପଦ ନିଷ୍ପମ । ‘ଶୁଭ’ ଧାତୁର ଅର୍ଥ—ଦୌଷିଣ୍ୟ ପାଞ୍ଚୋ । ତାହା ହଇତେ ଆମରା ଏ ପଦେ ‘ଦୀପ୍ତିମୁଦ୍ରା’ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରିଯାଛି । ‘ରୋପଣାକାଞ୍ଚ’ ପଦ ‘ରପ’ ଧାତୁ ହଇତେ ଉଠିପମ । ନିଜକୁ ‘ରପ’ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ଜନନ—ଉଠିପମ କରା । ତାହା ହଇତେ ‘ସନ୍ତ୍ଵାବ-ଜନକେମୁ’ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରା ହିଁଯାଛେ । ଜ୍ଞାନପ୍ରଭାବେ ହଦୟ ପ୍ରଦୀପ୍ତ ହୟ,— ଜ୍ଞାନକିରଣ-ସାହାଯ୍ୟ ହଦୟେ ସନ୍ତ୍ଵାବେର ସଂକାର ହୟ । ଉହାତେ ମେଇ ଭାବ ପ୍ରକାଶ ପାଇଯାଛେ । ‘ହାରିଦ୍ରବେଷୁ’ ପଦେର ଅର୍ଥ ଆମରା କରିଯାଛି— ‘ପାପହାରକେମୁ ଦେବଭାଗେସୁ ।’ ହୁ ଧାତୁ ହରଣାର୍ଥକ । ଦ୍ରୁ-ଧାତୁ ଦ୍ରବଣାର୍ଥକ । ତାହା ହଇତେ ଆମରା ‘ହାରିଦ୍ରବେଷୁ’ ପଦେ ‘ପାପନାଶକ କରଣାମୟ ଦେବମୟୁହେ’ ଅର୍ଥ ନିଷ୍ପମ କରିଯାଛି । ଦେବଗଣେର ବା ଦେବଭାବମୟୁହେର ସାରାଇ ପାପ ବିନଷ୍ଟ ହୟ—ଇହା ସ୍ଵତଃମିନ୍ଦ । ଦେବଗଣ ସ୍ଵତଃ କରଣାପରାଯଣ । ତ୍ାହାଦିଗେର କରଣାଯ ପାପ ବିନାଶପ୍ରାପ୍ତ ହୟ । ‘ହାରିଦ୍ରବେଷୁ’ ପଦେ ମେଇ ଭାବଇ ପରିବ୍ୟକ୍ତ ।

ଏକଣେ ମନ୍ତ୍ରେର ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଂଶେ ଯେ ଭାବ ସୂଚିତ ହୟ, ତାହା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଲେଛି । ମନ୍ତ୍ରେର ପ୍ରଥମାଂଶେ ବଲା ହିଁଯାଛେ—‘ତୋମାର ସନ୍ତ୍ଵାବ-ନାଶକ ପାପ-ପ୍ରବନ୍ତି-ସମ୍ମହକେ ଦୀପ୍ତିମାନ୍ ସନ୍ତ୍ଵାବଜନକ ଜ୍ଞାନକିରଣେ ନିବେଶିତ କର ।’ ଭାବ ଏହି ଯେ—‘ଜ୍ଞାନକିରଣ-ସାହାଯ୍ୟ ସନ୍ତ୍ଵାବନାଶକ ପାପପ୍ରବନ୍ତି-ସମ୍ମହକେ ବିଦୂରିତ କର ; ହଦୟେ ସନ୍ତ୍ଵାବେର ସଂକାର ହଟକ ।’ ମନ୍ତ୍ରେର ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଂଶେ ବଲା ହିଁଯାଛେ ;—‘ସନ୍ତ୍ଵାବହରଣଶୀଳ କର୍ମପ୍ରଭାବ ପାପହରଣକାରୀ ଦେବଗଣେ ସଂଘଟନ କର ।’ ଭାବ ଏହି ଯେ,—‘କିମ୍ ସଂକର୍ମେ କିବା ଅମ୍ବକର୍ମେ ସର୍ବିଥା ଭଗବଦମୁମାରୀ ହେ ; ତୋମାର ସକଳ କର୍ମଫଳ ଭଗବାନେ ସମର୍ପଣ କର । ତାହା ହଇଲେ, ଅମ୍ବକର୍ମେ ପାପାନୁଷ୍ଠାନେ ଆର ତୋମାର ପ୍ରବନ୍ତିଇ ଆଣିବେ ନା । ତଥନ ତୋମାର ଅନୁଷ୍ଠିତ କର୍ମହି, ତ୍ାହାର କର୍ମ ମଧ୍ୟେ ପରିଗଣିତ ହଇବେ । ଏହି ଜାନିଯା, ତ୍ାହାର ଶରଣ ଲେ ;—ଭଗବ-କର୍ମେର ଅନୁଷ୍ଠାନ କର । ଯାହାତେ ତ୍ାହାର ପ୍ରୀତି, ତାହାତେ ତୋମାର ପ୍ରୀତି— ଏହି ମନେ କରିଯା, କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନେ ନିରତ ହେ । ତାହା ହଇଲେଇ ତୁମ୍ଭି ବ୍ୟାଧି-ନିର୍ଜ୍ଵଳ ହଇତେ ପାରିବେ । ତାହା ହଇଲେଇ ତୋମାର ସର୍ବପ୍ରକାର ଜୁଧେର ଅନୁମାନ ହଇବେ ।’ (୧ୟ—୫୦ସ୍ତୁ—୧୨ପା) ॥

ତ୍ରଯୋଦଶୀ ଧାର୍କ ।

(ଅଥମଂ ମନୁଳଂ । ପଞ୍ଚାଶ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ । ତ୍ରଯୋଦଶୀ ଧାର୍କ ।)

ଉଦ୍‌ଗାଦ୍ୟମାଦିତୋ ବିଶେନ ମହୀ ମହ ।

ବିଷତ୍ତଂ ମହୀ ରଙ୍ଗଯନ୍ମୋ ଅହୀ ବିଷତେ ରଧୀ ॥ ୧୩ ॥

ପଦ-ବିଶେଷଣଂ ।

ଉଁ । ଅଗ୍ରାଂ । ଅଗ୍ରାଂ । ଆଦିତ୍ୟଃ । ବିଶେନ । ମହୀ । ମହ ।

ବିଷତ୍ତଂ । ମହୀ । ରଙ୍ଗଯନ୍ମ । ମୋ ଇତି । ଅହୀ । ବିଷତେ । ରଧୀ ॥ ୧୩ ॥

ମର୍ମାକୁମାରିଲୀ-ବ୍ୟାଖ୍ୟା ।

ସମ୍ମିଳିନ୍ 'ବିଷତେ' (ତିଂସାକାରିଣେ ଶତ୍ରୋ) 'ଅହୀ' (ଭଗବଦର୍ଚନାପତ୍ରୋ ଜନଃ) 'ମା ରଧୀ' (ବିନାଶପିତ୍ରଂ ସମର୍ଥୋ ନ ଭବାମି), 'ଅଗ୍ରାଂ' (ପୁରୋବତ୍ରୌ, ସର୍ବତ୍ରାବହିତଃ) 'ଆଦିତାଃ' (ଅନୁଷ୍ଠାନୀଭୂତୋ ଦେବଃ) 'ବିଶେନ' (ସର୍ବେଣ) 'ମହୀ' (ବଳେନ) 'ମହୀ' (ମମ) ତଃ 'ବିଷତ୍ତଂ' (ତିଂସାକାରିଣଃ ଶତ୍ରୁଃ) 'ରଙ୍ଗଯନ୍ମ' (ତିଂସନ, ନାଶପନ୍ମ) 'ଉଦ୍‌ଗାଦ୍ୟ' (ଉଦ୍‌ଗାଦ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତିବାନ୍, ହଦି ଅତିଷ୍ଠିତୋ ଭବମି) । ଅତିର୍ଦ୍ଦର୍ଶଃ ଶକ୍ରରାଗ ଦେବଶକ୍ତି ପ୍ରଭାଵେନ ଅତିହତୋ ସା ବିନାଶପ୍ରାପ୍ତୋ ଭ୍ରତ ଇତି ଜ୍ଞାଯଃ । (୧୫—୫୦ୟ—୧୩୫) ॥

• • •
ବଙ୍ଗାକୁ ସାଦ ।

ଯେ ତିଂସାକାରୀ ଶକ୍ରକେ ଭଗବଦର୍ଚନାପତ୍ରାୟଣ ଆମି ବିନାଶ କରିଲେ ମର୍ମାକୁମାରିଲୀ, ସର୍ବତ୍ର ଅବହିତ ଅଗ୍ରନ୍ତେର ଅନ୍ତିଭୂତ ଆଦିତ୍ୟଦେବ, ସକଳ ପ୍ରକାର ତୁ ଦ୍ୱାରା ଆମାର ମେଇ ତିଂସାକାରୀ ଶକ୍ରକେ ନାଶ କରିଯା ମୁଦିତ (ହଦେଇ ଅତିଷ୍ଠିତ) ହେଲେ । (ଭାବ ଏହି ଯେ,—ଅତିର୍ଦ୍ଦର୍ଶ ଶକ୍ରଓ ଦେବଶକ୍ତି ପ୍ରଭାବେ ଅତିହତ ବ୍ରା ବିନାଶପ୍ରାପ୍ତ ହଇଯା ଥାକେ ।) ॥ (୧୫—୫୦ୟ—୧୩୫) ॥

• • •

সাধন-ভাষ্টুৎ ।

অয়ঃ পুরোবর্ত্তাদিত্যাহিতেঃ পুত্রঃ শূরোঃ বিশ্বেন সহস্রা সর্বেণ বলেন সহোরগাং ।
উদয়ং প্রাপ্তবান् । কিং কুর্বন् । মহং দ্বিষষ্ঠং রক্ষণঃ । অমোপজ্ঞবকারিণং হিংসন্ । অপি চ ।
অহং বিষতেহনিষ্ঠকারিণে রোগার মো রথঃ । নৈব হিংসাং করোরি । সূর্যা এব অশ্বদনিষ্ঠ-
কারিণং রোগং বিনাশয়ত্ত্বত্ত্বার্থঃ ॥

অগাং । এতেলুঁ জীনো গা লুভীতি গাদেশঃ । গার্ভস্থেতি সিচো লুক । আদিত্যাঃ ।
দিত্যদিত্যাদিত্যোভ্যত্যাৰ্থে আগ্নিব্যতীয়ো গা-প্রত্যায়ঃ । রক্ষণঃ । রথ হিংসাম-
রাত্তো । শ্যামালটঃ শত । রধিজ্ঞতোরচি । পাঠ ৭।১।৬। । ইতি মো ধাতোর্মুগমঃ ।
মো । মা উ নিপাতন্ত্রসমূদ্রো মৈবেতাস্তাৰ্থে । ওদিতি প্রগহন্তে প্লুত অগ্রহা অচীতি
অক্ষতিভাবঃ । বিষতে । শতুরমুম ইতি বিভক্তেকন্দাতৃত্বঃ । রথঃ । রধেলুঁ পুষাদিত্যাদি
চেৱড়াদেশঃ । রধিজ্ঞতোরচি । পাঠ ৭।১।৬। । ইতি । ধাতোর্মুম । অনিদিত্যাদিত্যবৃক্ষ-
লোগঃ । ন মাঙ্গৰোগ ইতাড়ণাসঃ ॥ (১ম—৫০৪—১৩৮) ॥

ইতি প্রথমস্ত চতুর্থ অষ্টমো বর্ণঃ ॥ ১৪.৮ ॥

ইতি প্রথমমণ্ডলে নবমোহনুবাকঃ ॥

সাধন-ভাষ্টুৎ বঙ্গানুবাদ ।

এই পুরোবর্ত্তী অদিতির পুত্র সূর্যা সমস্ত বলের সহিত উদয় প্রাপ্ত হইয়াছেন (উদিত
কইয়াছেন) । কি করিবার জগত আমার পতি উগ্নিকারী (অনিষ্ঠকারী) শক্তকে হিংসা
করিবার অন্ত । আমি যেন আনিষ্ঠকারী রোগকে প্রতিহিংসা না করি । সূর্যহই আমাদিগের
অনিষ্ঠকারী রোগকে বিনাশ করুন ।

অগাং । এতি 'ইন' ধাতু হইতে নিষ্পন্ন । 'লুক' বিভক্তিতে 'ইনো গা লুকি' এই
নিয়মানুসারে 'গা' আদেশ হইয়াছে । 'গার্ভস্থ' এই নিয়মানুসারে সিচের লুক হইয়াছে ।
আদিত্যাঃ । 'দিত্যদিত্যাদিত্য' (পাঠ ৪।১।৮৫) এই সূত্রানুসারে অপত্যাৰ্থে আগ্নীবাতীয় 'গা'
অন্তায় হইয়াছে । রক্ষণঃ । হিংসার্থ ধাতু হইতে নিষ্পন্ন । নিচ প্রত্যারূপ রাধ ধাতুৰ
উত্তৰ লটের স্থানে 'শত' অন্তায় হইয়াছে । "রধিজ্ঞতোরচি" (পাঠ ৭।১।৬।) সূত্রানুসারে
'অচ' পরে ধাকায় 'হুম' আগম হইয়াছে । মা । মৈব এই নিষেধার্থ 'মা' ও 'উ' এই পদবৰ্ত
নিপাতন-সিক্ষ । 'ওদিতি প্রগহন্তে প্লুত অগ্রহা আচ'—এই নিয়মে অক্ষতিভাব হইয়াছে ।
বিষতে । 'শতুরমুম এই নিয়মানুসারে বিভাগের উদান্তত্ব হইয়াছে । রথঃ । রধি ধাতুৰ
লুক বিভক্তিতে পুষাদিত্য-প্রযুক্ত চেৱড় আদেশ হইয়াছে । 'রধিজ্ঞতোরচি' (পাঠ ৭।৬।) এই
সূত্রানুসারে সুধ আগম হইয়াছে । 'অনিদিত্যাম' এই সূত্রানুসারে অনুয়ঙ্গলোপ ঘটিয়াছে ।
'অ মাঙ্গৰোগে' এই নিয়মানুসারে অট্ট অন্তায় হইয়াছে ॥ (১ম—৫০৪—১৩৮) ॥

প্রথম অষ্টকে চতুর্থ অধ্যায়ে অষ্টম বর্ণ সমাপ্ত ॥ ১৪.৮ ॥

প্রথম মণ্ডলের নবম অনুবাক সম্পূর্ণ ॥ ১ম।১৪ ॥

ত্রয়োদশ (৫১৮) খাকের বিশদার্থ ।

এই খাকের অন্তর্গত ‘আদিত্যঃ’, ‘বিষম্নং’ ও ‘অয়ং’ পদত্রয়ের অর্থ উপলক্ষে অস্ত্রার্থ বিভিন্ন গতি প্রাপ্ত হইয়াছে । ‘আদিত্যঃ’ পদে ‘আদিতির পুত্র’ অর্থ করিয়া, কেহ বা কহিয়াছেন,—“আদিতির পুত্র সূর্যাদেব আমার শক্তকে বিনাশ করিয়া সম্পূর্ণ বলের সহিত উদয় হণেন ।” আর, ‘বিষম্নং’ পদে রোগকে বুঝাইতেছে মনে করিয়া, কেহ বা অর্থ নিষ্পন্ন করিয়া গিয়াছেন,—“এই আদিত্য সমষ্ট তেজের সহিত উথিত হইয়াছেন, তিনি আমার অনিষ্টকারী (রোগ) বিনাশ করিয়াছেন ।” ‘অয়ং’ পদে দৃশ্যমান সূর্যকে বুঝাইতেছে, ইহাই সাধারণতঃ পরিকল্পিত হয় । উপসংহারে অন্তর্গত “মো অহং দ্বিত্তে রধঃ” অংশের অর্থে প্রায় সকলেই লিখিয়া গিয়াছেন,—“আমি আগার শক্তকে বিনাশ করি না ।”

বলা বাহ্য, পূর্বোক্ত অর্থে পূর্বাপর ভাবমঙ্গিতি থাকে না । এমন কি, অন্তের দুইটি ভাগের যথ্যেও অসঙ্গতি দোষ আসিয়া পড়ে । ‘আমি আমার শক্তকে বধ করি না ; অদিতির পুত্র তাহাকে বধ করিয়া উদয় হণেন ।’—এই প্রকার অর্থে, কি ভাব প্রাপ্ত হওয়া যায়,—সহসা মনে করিতে পারি না । অতএব, আমরা গ্রি প্রকার অর্থ গ্রহণ সম্ভব বলিয়া মনে করিলাম না ।

‘আদিত্যঃ’ পদে আগরা ‘অনন্তের অঙ্গীভূত’ অর্থ গ্রহণ করিয়াছি । দ্বিতীয় ‘দিতি’ বা সীমা নাই, তিনিই ‘অদিতি’ । গ্রি পদে অনন্তস্বরূপ সেই উগবানকেই বুঝাইয়া থাকে । * সে পক্ষে, ‘আদিত্য’ পদে ত্বার অঙ্গীভূত অংশ অর্থই সম্ভব হয় । পূর্বে বহুস্মলে বুঝাইয়াছি,—‘অনন্তস্বরূপ উগবান সত্ত্বভাবের আধার ; সমষ্টিগত সত্ত্বভাবকে বা দেবভাবকে

* • আমার ব্যাখ্যাত ও সম্পাদিত “যজুর্বেদ-সংহিতার” তৃতীয় অধ্যায়ে জ্যোতিংশৎ কণ্ঠকাৰ (২১৬—৭ পৃষ্ঠাৱ) “অদিতেঃ পূজাসঃ” পদ-ব্রহ্মের ব্যাখ্যা-বিপ্লব-উপলক্ষে এবং অষ্টাচত্বানেও (যৎকৰ্ত্তৃক ব্যাখ্যাত এই ‘যজুর্বেদ-সংহিতার’ পূর্ব পূর্ব অংশেও) ‘আদিতা’ ও ‘অদিতি’ পদেৰ অর্থ বিষয়ক আলোচনা দেখুন । তাহাতে নিশ্চয়ই প্রকৃত তত্ত্ব জ্ঞানময় হইবে ।

ভগবান বলিয়া অভিহিত করা যায় ; ব্যষ্টিগত সত্ত্বভাবই দেবপর্যায়ে পরিগণিত হয়।' অতএব, এখানে সেই অনন্তস্বরূপ ভগবানের অঙ্গীভূত অংশ বলিতে, সত্ত্বভাবাধার ভগবানের অংশ সত্ত্বভাবকে (জ্ঞানাদিকে) বুঝাইতেছে। প্রচলিত এক প্রকার অর্থের ভাব এই যে,—‘আমি যে রোগের উপশম করিতে পারি না, সূর্য উদিত হইয়া মেই রোগ নাশ করেন।’ এই দৃষ্টিতে, জ্যোতির আধার সূর্যজ্যোতির উপরাক্ষে জ্ঞানাধার ভগবানের বিভূতিবিশেষকেই লক্ষ্য করে। মেই দেবতার বা দেবতাবের প্রভাবে সকল প্রকার শক্তি বিমর্দিত ও বিধ্বস্ত হইয়া থাকে। কেবল শারীরিক ব্যাধি বলিয়া নহে ;—তাহারে অন্তর্ব্যাধি ও বহির্ব্যাধি সর্বপ্রকার ব্যাধিই বিনাশ প্রাপ্ত হয় ;—অন্তঃশক্তি বহিঃশক্তি সর্ববিধ শক্তিরই সংহার-সাধন ষট্টিয়া থাকে। ‘অয়ং’ পদে সর্বতোব্যাপ্তি ভাব প্রাপ্ত হই। বিশেষের বিশ্বনাথ বিশ্ব ব্যাপিয়া বিদ্যমান আছেন। ‘অয়ং’ পদ তাহার মেই সর্বত্র বিদ্যমানতাকেই লক্ষ্য করিতেছে। ‘বিষন্নঃ’ পদের অর্থ শক্তি।

এখন একবার অন্ত্রের মর্যাদার্থের বিষয় চিন্তা করিয়া দেখুন ! প্রথম —শক্তি। দেখুন—তাহার স্বরূপ কিরূপে পরিব্যক্ত হইয়াছে। সংসারে মে কোনু শক্তি আছে— যাহাকে আমি দমন করিতে পারি না (মো অহং দ্বিতীয়ে রথং), কিন্তু আমার আদিত্য (দেবতা বা সত্ত্বভাব) দমন করিতে পারেন ? এখানে কি মেই কামাদি-রিপুশক্তিগণের প্রতি লক্ষ্য আমে না ? আমরা আর কোনপ্রকারে তাহাদিগকে দমন করিতে পারি না বটে ; কিন্তু হৃদয়ে যেই সত্ত্বভাবের উদয় হয়, অমনই তাহারা বিমর্দিত ও বিনাশপ্রাপ্ত হইয়া থাকে। “উদগাত” পদেরও সার্থকতা তখনই উপলক্ষি হইতে পারে। রিপুশক্তিগণ বিনাশ-প্রাপ্ত হইলে, অঙ্ককারের কুহেলিকা অপসৃত হওয়ায় চিতক্ষেত্র নির্মল প্রশান্ত ভাব ধারণ করিলে, মেই দেবতা (আদিত্যদেব) হৃদয়ে আবিভূত ও প্রতিষ্ঠিত হয়েন। তখনই অজ্ঞানতা দূরে যায় ; জ্ঞানের আলোক বিস্তারিত হইয়া পড়ে। আমরা মনে করি, এখানে এই ধার্মান্ত্রে এই নিত্যসন্ত্য তত্ত্বই প্রধান হইয়াছে। (১ম—৫০সূ—১৩৩) ॥

୪

ଖାତ୍ରେଦ-ମେହିତା ।

ଶ୍ରୀଗୋଟିଏ ମନୁଳଙ୍କ । ଦଶମୋହିତ୍ୱାକଃ । ଏକପଞ୍ଚାଶଂ ଦକ୍ଷ । ତ୍ରୈମୋହିତ୍ୱଃ ।
ଚତୁର୍ବୋହିତ୍ୱାକଃ । ନବମାଦାଵିଦ୍ୟା ଏକାଦଶମୟଃ ପ୍ରତିର୍ଦ୍ଦିଃ ।

ଏକପଞ୍ଚାଶଂ-ମୁକ୍ତଃ ।

— — — — —

‘ପଞ୍ଚମଶ-ମନ୍ତ୍ରାକ୍ଷର’ ଏହି ଏକ-ଗଣାଶଂ ସ୍ଵର୍ଗଟି ଏହି ଦୈଚିତ୍ରାପୂର୍ଣ୍ଣ । କତ ଉପାଧାନ, କତ ପୂର୍ବାତ୍ମବ, କତ ଇତିହାସ—ଏହି ସ୍ଵର୍ଗର ଅନ୍ତର୍କୁ ହିସା ଆଛେ, ତାହାର ଇମତ୍ତା ନାହିଁ । ବଜୁ ଆଶର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ତର୍କୁ କିମ୍ବାନ୍ତି ଏହି ସ୍ଵର୍ଗର ଅନ୍ତର୍କୁ ହିସା ପରିଚାଳିତ ରାତିଯାଇ ।

ପ୍ରଥମ—ଏହି ସ୍ଵର୍ଗର ଧ୍ୱନି । ତାହାର ସମ୍ବନ୍ଧେ କତ ଅଲୋକିକ ଉପାଧାନ ଶୁଣିତେ ପାଇବା ସାର—ଦେଖୁନ । ତିନି ଅଙ୍ଗିରା ଧରି ପୁତ୍ର । ତାହାର ନାମ—ସବ୍ୟ ଧ୍ୱନି । କଥିତ ଆଛେ, ଅଜିହା ଧ୍ୱନି କଠୋର ତଥାପ୍ତ କରିଯାଇଲେନ । ମେହି ତଥାପ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ହିସା, ଇତ୍ୱଦେବ ତାହାର ପୁତ୍ର-କୁଳପେ ଜନ୍ମଗତି କରେନ । ତିନିଇ ମେହି ସବ୍ୟ ଧ୍ୱନି । କେହ କୁଠେନ,—ଏହି ସ୍ଵର୍ଗର ମନ୍ତ୍ରପ୍ଲଳୀ ମେହି ସବ୍ୟ ଧ୍ୱନି ରଚିବା କରିଯାଇଲେନ । କେହ ବା କୁଠେନ,—ନୀ ଧ୍ୱନି ମନ୍ତ୍ରର ଏକଜନ ଦୃଷ୍ଟା ବା ଆଚାରକ ଛିଲେ ।

ଏହି ସ୍ଵର୍ଗର ‘ମେହି’ (ପ୍ରଥମ ଧରେଇ) ଓ ‘ମେନା’ (ଅରୋଦଶ ଧରେଇ) ଯଦର୍ଯ୍ୟ ଉପଲାଙ୍ଘ ପ୍ରାୟଦ ଆଛେ,—ମେଧାତିଥି ଧ୍ୱନି ସଜ୍ଜେ ଟେକ୍ସ୍ ମେଯେର ଆକାର ଧାରଣ କରିବା ମୋମଦମ ପାନ କରିଯାଇଲେନ ; ମେହିଜନ୍ତ ତାହାକେ ‘ମେହି’ ନାମ ହିସାଇଛେ । ଆର ବସନ୍ତ ବାଜାର ମନୋବେ ଜଣ ତିନି ତାହାର ଜ୍ଞାନପେ ଜନ୍ମଗତି କରିଯାଇଲେନ ; ତଥାନ ତାହାର ନାମ ହିସାଇଲା—‘ମେନା’ । ‘ଅଜିହାରାଜା’ ଓ ‘ବିମଦାର’ (ତୃତୀୟ ଧରେଇ), ‘ପିଶୋଃ’ ଓ ‘ଧର୍ମିଧାନ’ (ପଞ୍ଚମ ଧରେଇ), ‘କୁଂସଃ’, ‘ଶୁଦ୍ଧରଃ’, ‘ଅର୍କବୁଦ୍ଧଃ’ (ସଞ୍ଚ ଧରେଇ) ‘ବତ୍ରଃ’ (ନବମ ଧରେଇ) ‘ଶାର୍ମିଣିତତ୍ତ୍ଵ’ (ଦାଦଶ ଧରେଇ) ଏବଂ ‘ବୁଦ୍ଧରା’ ଓ ‘ମେନା’ (ଅରୋଦଶ ଧରେଇ) ପ୍ରତ୍ୱତି ପଦ-ଉପଲକ୍ଷେ ବିଭିନ୍ନ ମୂପତିର, ବିଭିନ୍ନ ଅମ୍ବରେର ଏବଂ ନାରୀଗଣେର ସମ୍ବନ୍ଧର ସ୍ଵଚ୍ଛତ ହିସା ଥାକେ । ଆର, ତାହାତେ ବେଦେଇ ମନୋ ଯେ ଅନିତ୍ୟ ମହୁଜ୍ଯାଦିର ଅନ୍ତର୍କୁ ରହିଯାଇ, ତାହା ଅଭିପରା ହିସା ସାର । “ଆର୍ଯ୍ୟାନ୍ ସେ ଚ ନ ଶୁଣେ”—ଅଟେ ଧରେଇ ଏହି ଅଂଶ ହିସେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅନାର୍ଦ୍ଦୋର ଦ୍ୱଦ୍ସ-ପ୍ରସଙ୍ଗେର ଯୁକ୍ତ ଆସିବା ଥାକେ । ତଦମୁମାରେ, ମହୁଗଣକେ

তারতের আদিম অধিগাসী অম্বৃজাতি এবং আর্যগণকে মধ্য-এসিয়া হইতে আগত সভা-জাতি বলিয়া প্রামাণ করার স্বয়েগ উপস্থিত হয়। ফলতঃ, সূক্ষ্মার্থগত বিভিন্ন পদের সহিত বিভিন্ন পৌরাণিক ও ঐতিহাসিক ঘটনাবলির সমাবেশ করিয়া লইয়া (অথবা কল্পনা করিয়া লইয়া) নানাপ্রকারে বেদ-যাত্রাজ্ঞা থর্ক করিবার নাম উপাধান এই সূক্তে পাওয়া যাইতে পারে। বেদের প্রতি দ্বারাদিগের যে প্রকার শৰ্ক্ষা আছে, আপন-আপন প্রকৃতি অনুসারে হাঁচারা সেটকপ সামগ্রীট এই সূক্তে প্রাপ্ত চট্টতে পারিবেন। এখানে আর তত্ত্ব বিষয়ের দিশে আগোচনা না করিয়া, প্রতি খকের ব্যাখ্যার সময়েই সেই খকের মধ্যে যত প্রকার ইত্তে প্রাচুর্য আছে, তাতা প্রদর্শনের পক্ষে চেঁচা করা যাইবে।

তবে আমাদিগের বক্তব্য এই যে,—খকের অর্থ যত দিক হইতেই যত তাবে পরিগৃহীত ছটক, সকল খকের অভাবনেই এক সত্য গন্তব্য জো। ০০: অব্যাহত রহিয়াছে। যে দৃষ্টিক্ষেত্রে মেঘন, মে হোতিঃ কোন ক্ষয়েই হাঁচের ১। নিমিত্তে চট্টনার নহে।

একপঞ্চাঙ্গ-সূক্ষ্মার্থক্রমণিকা।

(সামগ্রার্থ্যক্ষতি) ।

সশ্রামচন্দ্রাকে সপ্তসূক্তানি। তত্ত্বাভ্যামিতি পঞ্চদশচতঃ প্রথমঃ সূক্তঃ। অত্রেতিহাস-মাচক্ষতে। অঙ্গরা ইন্দ্রমন্ত্র পুত্রমাত্রানঃ কাময়মানো দেবতা উপাসাঃ চক্রে। তত্ত্ব সম্যাখ্যানে পুত্রকৃপেণ্ঠে এব স্বয়ঃ জড়ে জগতি মতুলাঃ কশিয়াভূদিতি। স সবা আঙ্গ-রসোহস্তসুক্ষ্ম খৰ্ষঃ। চতুর্দশীপঞ্চদশগ্রো ত্রিতুভো। ত্রিতুবস্তসু সূক্ষ্ম শিষ্ট। জগত্য ইতি পরিভ্রাময়াবশিষ্টাস্ত্রযোদশচক্ষে। জগতাঃ। ইত্রো দেবতা। তদেসর্বমহুক্রমণ্যামুক্তঃ। অতি সং পঞ্চোনা সবো দ্বিত্রিতুবস্তমঙ্গিয়া ত্রিতুলুণঃ পুত্রমিচ্ছব্রত্যধ্যায়ৎপৰ্য ইতোন্ত্র এবাস্ত

একপঞ্চাশসূক্ষ্মার্থক্রমণিকার বঙ্গানুবাদ।

দশম অনুবাকে সাংক্ষেপ সূক্ত। তাচার প্রথম সূক্তে ‘অভি তাঃ’ প্রভৃতি পঞ্চদশটি খক্ত আছে। টেহার ইতিহাস এইরূপ কথিত আছে। অঙ্গরা খবি ইন্দ্রমন্ত্র আপনার পুত্র-কামনাপরায়ণ হইয়া দেবতাগণের উপাসনা করিয়াছিলেন। জগতে আমার তুল্য কেহ না হয়—এইরূপ ইচ্ছা করিয়া, অঙ্গরা সব্যাথা পুত্রকৃপে ইন্দ্রদেবই স্বয়ঃ জগত্বাণ করেন। সেই সবা অঙ্গরা এই সূক্তের কথি। এই সূক্তের চতুর্দশ ও পঞ্চদশ খকের ত্রিতুভু ছল। অবশ্যিক ত্রিতুদশটি খকের যে জগতীছল, তাতা পরিভ্রাময় উজ্জ হইয়াছে। এই সূক্তের দেবতাঃ ইশ্বর। সর্বমহুক্রমণীগে এহকৃপাই উক্ত আছে; যথা,—‘অভি তাঃ পঞ্চোনা পুত্রোহ-

ପୁତୋହାରତେତି ॥ ଅତିରାତ୍ରେ ପ୍ରଥମେ ରାତ୍ରିପର୍ଯ୍ୟାରେ ଶୋତୁଃ ଶକ୍ତି ଈଦଃ ଶୂଙ୍କଃ ଶଂସନୀର୍ବଂ । ଅତିରାତ୍ରେ ପର୍ଯ୍ୟାରାଗାମିତି ଥଣ୍ଡ ଶୂଙ୍କିତଃ । ଅଭି ତ୍ୟାଗ ମେମନନ୍ଦର୍ଗାବୋ ଭବତେଜ୍ଞାୟ ମୋମଗିରିତି ସାଜ୍ଜାଃ । ଆୟ ୬୪ । ଇତି ॥ ଗ୍ରାମରନ୍ତ୍ୟ ମଧ୍ୟଭୂତେ ଶିଶୁରମ୍ଭକେହତ୍ତପି ନିକ୍ଷେପଣ୍ୟ ଈଦଃ ଶୂଙ୍କଃ ଶଂସନୀର୍ବଂ । ତଥା ଚ ଶୂଙ୍କିତଃ । ସଂପର୍କଶୂଙ୍ଗୋଥିତି ଦଃ ମେମନନ୍ଦଶ ଶୁ ବୀର୍ଯ୍ୟାଲୀତୋ-
ତ୍ରିପ୍ରେଜ୍ଞୀଃ ନିବିଦଃ ଶକ୍ତା । ଆୟ ୮୬ ଇତି ॥

* * *

ପ୍ରଥମଶୁଣ୍ଟ ଦଶମାତ୍ରବାକେ ଏକପଞ୍ଚଶତ-ସୂର୍ଯ୍ୟ । ଆଶ୍ରିରମଃ ସବାଃ ଖମି;
ଅଗତୀ ତିତ୍ତପ ଚ ଚନ୍ଦଃ । ଇତ୍ରୋ ଦେବତା । ଅତିରାତ୍ରେ ପ୍ରଥମେ
ରାତ୍ରିପର୍ଯ୍ୟାରେ ଶୋତୁଃ ଶଦ୍ଵେ ବିନିରୋଗଃ ।

* * *

ପ୍ରଥମା ପକ୍ଷ ।

(ପ୍ରଥମ ମଣ୍ଡଳ । ଏକପଞ୍ଚଶତ-ସୂର୍ଯ୍ୟ । ପ୍ରଥମା ପକ୍ଷ) ।

ଅଭି ତ୍ୟାଗ ମେଯ ପୁରୁଷୁ ତୟଗିଯମିନ୍ଦ

ଗୀର୍ଭିର୍ଯ୍ୟଦତା ବନ୍ଦୋ ଅର୍ବିର ।

ସମ୍ମ ଦ୍ୱାରୋ ନ ବିଚରନ୍ତି ମାତ୍ରୟ ଭୂଜେ

ମଂହିଷମିତି ବିପ୍ରମର୍ତ୍ତତ ॥ ୧ ॥

* * *

ଜାରତେତି ॥ ଅତିରାତ୍ରାଗେ ପ୍ରଥମ ବାତ୍ରିପର୍ଯ୍ୟାରେ ଶୋଯ-ଶକ୍ତି ଏଟ ଶୁଙ୍କର ବିନିରୋଗ ତିର୍ଯ୍ୟ
ଥାକେ । ‘ଅତିରାତ୍ରେ ପର୍ଯ୍ୟାରାଗାମାତ ଥଣ୍ଡ’ ଏହିକପ ଶୂଙ୍କିତ ଆଛେ ; ସଥା,—“ଅଭି ତ୍ୟାଗ ମେଯ-
ମଧ୍ୟର୍ଗାବୋ ଭବତେଜ୍ଞାୟ ମୋମଗିତି ସାଜ୍ଜା ।” ଆୟ ୬୪ । ଇତି ॥ ଗ୍ରାମରନ୍ତ୍ୟ ମଧ୍ୟଭୂତ ବିଶୁଦ୍ଧ ସଂଜକ
ଦିବସେ ନିକ୍ଷେପଣ୍ୟ ଥାଗେ ଏହି ଶୂଙ୍କ ବିନିଯୁକ୍ତ ତିର୍ଯ୍ୟ ଥାକେ । ମେ ବିଷୟେ ସୂତ୍ର ଆଛେ ; ସଥା,—
“ସଂପର୍କଶୂଙ୍ଗୋଥିଲିଃ ତାଃ ମେମନନ୍ଦଶ ଶୁ ବୀର୍ଯ୍ୟାଲୀତୋତ୍ତରୀଜ୍ଞୀଃ ନିବିଦଃ ଶକ୍ତା ।” ଆୟ ୮୬ ଇତି ॥

* * *

ପଦ-ବିଶ୍ଲେଷଣ ।

। ।
 ଅଭି । ତାଏ । ମେମେ । ପୁରୁଷୁତ୍ତଂ । ଶାଶ୍ଵିଯଂ । ଇଞ୍ଜଂ ।
 - - - - -
 । ।
 ଗୀତିଭିଂ । ମଦତ । ବସଃ । ଅର୍ବଂ ।
 - - - - -
 । ।
 ସତ୍ତ । ଢାବଃ । ନ । ବିଚରଣ୍ଠି । ମାନୁଷା । ଭୂଜେ ।
 - - - - -
 । ।
 ଅଞ୍ଚିର୍ତ୍ତଃ । ଅଭି । ବିଶାଂ । ଅର୍ଚତ ॥ ୧ ॥

ତେ ସମ ସମେତକୁ । ‘ହୁ’ (ପରିକିମାଳ, ତେଜିମନ, ଶକ୍ରସ୍ତ୍ରନକାରକ) ‘ପୁରୁଷୁତ୍ତଂ’ (ମର୍ବିପୁଜାର) ‘ପ୍ରାଣୀର୍ଥ’ (ଶ୍ରୀହାତ୍ମକ ପ୍ରାଣାରି । ‘ବସଃ ଅଦ୍ୱାର’ (ମନୀମାଂ ଆଧାରହାନଂ) ‘ତାଏ’ (ତୁର, ପ୍ରାମଙ୍କଂ) ‘ଇଞ୍ଜଂ’ (ଭଗବତଃ) ‘ଶ୍ରୀଭିଂ’ (ଶ୍ରୀଭବତୈଃ) ‘ଅଭି’ (ମର୍ବିତଃ) ‘ମଦତ’ (ମଦତ, ତର୍ମଂ ପ୍ରାଣାରକ) ; ‘ବସ’ (ଭଗବତ୍—ଶଶମିମାନା ଇତି ଯାବନ୍ତି ମାନୁଷା) (ମହୁଯାମାନି ହିତ୍ୟାମକାନି କଣ୍ଠାଦି) ‘ଶାବୋ ନ’ (ତିତିକ୍ଷାଃ ମୁଦ୍ରାରଶ୍ମଦଃ ଇବ) ‘ବିଚରଣ୍ଠି’ (ମର୍ବତ ଅର୍ଚତଃ), ‘ଭୂଜେ’ (ତୋଗାର, ଶ୍ରାନ୍ତିମତ୍ତା—ଆଶାନଂ ଅପରେମାଂ ଚ ଇତି ଯାବନ୍ତି) ‘ଅଂ ହିନ୍ଦେଃ’ (ଅଂତମେନ ହିନ୍ଦେ, ମନ୍ଦିଶ୍ରେଷ୍ଠ) ‘ବିଶାଂ’ (ଜ୍ଞାନମଂ, ଜ୍ଞାନାଧାରଂ) ‘ଅଭି ଅର୍ଚତ’ (ମର୍ବିତ ପୁରୁଷତ, ଆଧାରିତ) । ଭଗବଦାଶମା ମନେମାଂ ସ୍ଵର୍ଥଦାଶିକା । ଅଚଃ, ହେ ଜୀବ ! ୪୧ ମୌଦ୍ରେ ଭଗବଦାଶମାପରୋ ତେ । ତୋବେ ଆଦ୍ୟାଦୋଧ୍ୟମୁଦ୍ରା ହାତରେ ଦେଖି । (୧୩—୫୧୨—୧୬) ॥

ବନ୍ଧୁଭାବ

ହେ ଆମାର ମନୋର୍ଭିନ୍ନମୁହ ! ତେଜସ୍ଵୀ (ଶକ୍ରସ୍ତ୍ରନକାରୀ), ମକଲେର ପୂଜନୀୟ, ସ୍ତ୍ରତିମଦ୍ରେର ଦ୍ୱାରା ସ୍ତୁଯିତ୍ଵାନ୍, ମକଲ ଧନେର ଆଧାରହାନ, ମେଇ ଭଗବାନକେ ତୋମରା ସ୍ତୋତ୍ର-ମନ୍ତ୍ରେର ଦ୍ୱାରା ମର୍ବିତୋଭାବେ ଆନନ୍ଦ-ଦାନ କର । ଫେ ଭଗବାନେର ଅନୁକଷ୍ପାୟ ମନୁଯଗଣେର ହିତସାଧକ କର୍ମସମୁହ, ହିତକର ସୂର୍ଯ୍ୟରଶ୍ମିର ଶ୍ରାୟ, ମର୍ବତ ପ୍ରବର୍ତ୍ତି ରହିଯାଇଛେ ; ଆପନାର ଏବଂ ଅପରେର ମକଲେର ସୁଧେର ନିଶିତ, ମର୍ବିଶ୍ରେଷ୍ଠ ମେଇ ଜ୍ଞାନଧାରକେ ତୋମରା ମର୍ବିତୋଭାବେ ଆରାଧନ ।

କର । (ମନ୍ତ୍ର ଆଜ୍ଞାଦ୍ଵୋଧନମୂଳକ । ଭାବ ଏହି ଯେ,—‘ଭଗବାନେର ଆରାଧନା
ମକଳେର ସୁଖଦାସକ । ଅତଏବ, ହେ ଜୀବ ! ତୁମି ସଦାକାଳ ଭଗବଦୀରାଧନାମ୍ବ
ତୃତୀୟ ହୋ ।’) ॥ (୧୩—୫୧୮—୩୫) ॥

* * *

ସାଯଣ-ଭାଷ୍ୟ ।

ତାଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମେବଂ ଶକ୍ତିଃ ପ୍ରକର୍ମାନ । ଯଦ୍ବା କଥପୁତ୍ରଃ ମେଦାତିଥିଃ ସଜରାନିମିତ୍ତୋ
ମେଷକଳପେଗଭ୍ୟା ତନୀରଃ ସୋମଃ ପର୍ବ୍ରୀ । ସ ଖରିତଃ ଯେ ଇତାନୋଚ୍ଚ । ଅତ ଇତାନୌମିତି
ମେଷ ଇତୀଜ୍ଞୋହତିଧୀରତେ । ମେଧାତିଥେଶ୍ୱେତି ସୁବ୍ରଜଗାମୈଷ୍ଟ୍ରକଦେଶମ୍ଭୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନକାର୍ଯ୍ୟଃ
ମାୟାରତେ । ମେଧାତିଥିଃ ହି କଥାରଣଃ ମେଷୋ ଭୃତ୍ବା ଜାହାରେତି । ଆଗତା ସୋମମହାତବାନିତ୍ୟର୍ଥଃ ।
ପୁରୁଷତଃ । ପୁରୁଷତିର୍ଗଜସାନୈଶାହତଃ । ଖାର୍ଯ୍ୟାମ । ଶଙ୍କ୍ରିତିଜୀବମାନଃ । ଶ୍ରୀରାମନିମିତାର୍ଥଃ ।
ଶ୍ରୀଯଃ ହି ଦେବତା ବିକ୍ରିଯତେ । ଯଦ୍ବା । ଶଗଭିଷ୍ଠୀଯତେ ଶକ୍ତ୍ୟାତ ଇତି ଶଗ୍ନୀଃ । ତେ । ବସ୍ତୋ
ଅର୍ଣ୍ଣଃ । ଧନାନାମାନାସତ୍ତ୍ୱରିଂ । ଏବଂ ଶୁଣିଶିଷ୍ଟମିତ୍ରଃ ତେ ଶ୍ରୋତାରୋ ଗୀର୍ଭିଃ ସ୍ତୁତିତିରଭି-
ମଦତା । ଆଭିମୁଖ୍ୟନ ତର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରାପ୍ୟତ । ସମ୍ମେକ୍ଷ୍ୟ କର୍ମାଣି ମାତ୍ରୁଷା ମନ୍ତ୍ୟାଣଃ ହିତାନି ବିଚରଣ୍ଟ ।
ବିଶେଷେ ବର୍ତ୍ତତେ, ତତ୍ତ୍ଵ ଦୃଷ୍ଟିଷ୍ଠାନଃ ଆବୋନ । ସଥା ଶୂର୍ଯ୍ୟରଶ୍ୟଃ ସର୍ବେଷାଂ ହିତକାରାଃ । ଭୁଜେ
ଡୋଗାର ମଂଚିତମତିଶ୍ୟେନ ପଦ୍ମନାଭ ବିପାଂ ମେଦାନିନଃ । ତଥାବିଦିତିଜ୍ଞମତାର୍ଥ । ଅଭିପୂଜ୍ୟତ ॥

ମେଷ । ମିଥ ସ୍ପର୍କାର୍ଯ୍ୟଃ । ଉତ୍ସୁନ୍ମନପକ୍ଷରେ କେ ପ୍ରାପ୍ତେ ଦେବମେଷମେଷାଦ୍ୟଃ ପଚାଦିମୁଁ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟା ଇତି
ବଚନାଦ୍ୟ ପ୍ରତାରଃ । ଖାର୍ଯ୍ୟାମ । ତତ୍ତ୍ଵ ବିକାବ ଇତାର୍ଥ ଏକାଚୋ ନିତ୍ୟ ମର୍ଟିମିଛଣ୍ଟି ।

ସାଯଣ-ଭାଷ୍ୟର ବନ୍ଧୁମୁଦ୍ରା ।

ପ୍ରେମିକ ଶକ୍ତିକର୍ତ୍ତକ ପ୍ରକର୍ମାନ ଅଗବା, ଅର୍ଚନାପରାମରଣ କଥପୁତ୍ର ମେଧାତିଥିର ନିକଟ ଇତ୍ର ମେଷ-
କଳେ ଆଗମନ କରିଯା ତାତାର ପଦଭ୍ର ମୋଦରମ ପାନ କରିବାଛିଲେନ । ମେହି ଖରି ଇତ୍ରକେ
'ମେଷ' ଏହି ବାକୀ ପ୍ରୟୋଗ କରିଯାଇଲେନ । ଏହି ହେତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟେ ଇତ୍ର 'ମେଷ' ଏହି
ନାମେ ଅଭିଚିତ ହିଇଯା ଥାକେନ । 'ମେଧାତିଥିର ମେଷ' ଇତାଦି ସୁବ୍ରଜଗା-ଭିଷ୍ଟ୍ରକଦେଶ-ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ-
କାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମନ-ଭାଗେ ଏହି ପ୍ରକାର କଥିତ ହିଇଥାଛେ । 'ବ୍ୟଥପୁତ୍ର ମେଧାତିଥିର ନିକଟ (ଇତ୍ର)
ମେଷକଳପେ ଆଗମନ କରିଯା ପୋନରମ ଅପତରଣ କରିଯାଇଲେନ । ସଜମାନ କର୍ତ୍ତକ ଆହୁତ, ଶକ୍ତ
ମଦ୍ରେତ୍ର ଦ୍ୱାରା ବିକ୍ରିତମାନ । ଅର୍ଣ୍ଣଃ ଶ୍ରୀରାମ, (ଯେହେତୁ ଦେବତାଗଣ ସ୍ତୁତି ଦ୍ୱାରାଟ ବିକ୍ରିତ ହିଇଯା
ଥାକେନ) । ଅଥବା, ଶକ୍ତମୁହୂ ବାବା ଶାକ୍ତଃ, ଏବଂ ଧନ୍ୟମୁହେର ଆବାସତ୍ତ୍ୱି—ଏଇକ୍ରମ ଶୁଣ-
ବିଶିଷ୍ଟ ଇତ୍ରକେ, ହେ ଶ୍ରୋହର୍ ! ସ୍ତୁତିଦ୍ୱାରା ଅଭିମୁଖେ ଆନନ୍ଦ ଅଞ୍ଚ ସନ୍ତୃଷ୍ଟ କର । ସେ ଇତ୍ରର
କର୍ମସମୂଚ ମନୁଧ୍ୟଗଣେର ହିତେର ଜଞ୍ଜି ବିଶେଷକଳେ ବିଷ୍ଟମାନ ରହିଯାଛେ । ଏହି ବିଷେଷ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ;
ସେଇକ୍ରମ ଶୁଣ୍ୟ ମକଳେର ହିତକାରୀ, ମେହିକର୍ମ । ଡୋଗାର୍ଥ ଅତିଶ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତ ବିପ୍ର
(ମେଧାବୀ) ଏଇକ୍ରମ କଳେକ୍ଷମ ପୂଜା କର ।

ମେଷ । ସ୍ପର୍କାର୍ଥକ 'ମିଥ' ଧାତୁ ନିର୍ଜାର । 'ଇଶ୍ୱରମ' ଇତାଦି ଶ୍ରାନ୍ତମାର୍ବରେ 'କଃ' ଅତ୍ୟାର
ଆପ୍ତ ହିଲେ 'ଦେବମେଷମେଷାଦ୍ୟ ପଚାଦିମୁଁ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟା' ଏହି ବଚନ ଦ୍ୱାରା 'ଅଚ' ଅତ୍ୟାର ହିଲେଛା ।
ଖାର୍ଯ୍ୟାମ । ଖକେର ବିକ୍ରିତ ଏହି ଅର୍ଥେ 'ଏକାଚୋ ନିତ୍ୟ ମର୍ତ୍ତ୍ଵ' (ପାଠ ୧୩।୧୪୪।୧୯) ଏହି

ପାଠ ୪୩। ୪୪। ଇତି ମହାତ୍ମାରଃ । ଅକାରଙ୍ଗେକାରଶାନ୍ତିସः । ପ୍ରତାରନ୍ତରଃ । ସର୍ବ
ଶାନ୍ତି ମାନେ ଶବ୍ଦେଚ । ଅଗ୍ରଭିର୍ମୀର୍ବତ ଇତି ଅଥୀଃ । କିମି ବଲି ଲୋଗାଂ ପୂର୍ବମେବ ସରତ୍ତାଂ
ସୁମାନ୍ତ୍ରିତଃ । ଅଚି ଶୁଦ୍ଧାତ୍ମିତ୍ୟାଦିନେମାନୋଦେଶଃ । କୁତୁରପଦପ୍ରକର୍ତ୍ତିଷ୍ଵରତ୍ତଃ । ମନ୍ତା ।
ମନୀ ହର୍କେ । ହେତୁମତି ଶିଳ୍ପ । ମନୀ ତର୍ଗଲେପନରୋରିତି ସ୍ଟାନ୍ଡିଯୁ ପାଠୀଂ ହର୍ଷାର୍ଥେ ବର୍ତ୍ତମାନରୁ
ସ୍ଟାନ୍ଡରୋ ମିତଃ । ପାଠ ୬୪। ୮୨। ଇତି ମିତେ ମତି ମିତାଂ ହସ ଇତି ହସତ୍ତଃ । ଲୋଗଧାର-
ପୁରସବଜ୍ଞବଚନେ ଶପି ଛନ୍ଦ୍ର ଉତ୍ସଥେତ୍ତାର୍କିଧାତୁକତ୍ତାଂ ଶେରିନିଟିତି ଶିଳ୍ପେଷଣ । ତ-ଶକ୍ତ୍ସ ସାର୍ଵ-
ଧାତୁକରପିନିତି ଭିତ୍ରେ ଅଚି ତୁରସ୍ୟକୁତଙ୍କୁତ୍ରୋକ୍ତ୍ସାମିତି ଦୀର୍ଘଃ । ବସଃ । ଉତ୍ସାଗମାନୁ-
ଶାସନଶାନ୍ତିଭାବୁମତାବଃ । ଜ୍ଞାନିମ୍ୟ ଛନ୍ଦ୍ରମି ବା ବଚନମିତି ବଚନାଂ ସେତିର୍ଭିତ୍ତି । ପାଠ ୭୩। ୧୧।
ଇତି ଶୁଣାଭାବେ ସଣାଦେଶଃ । ଅର୍ଥବିଧି । ଅର୍ଗ ଉଦ୍ଦକମ୍ଭାର୍ଦ୍ଧାତାର୍ଗବଂ ସମ୍ବନ୍ଧଃ । ଅର୍ଗମୋ ଲୋପଶ ।
ପାଠ ୫୨। ୧୦। ୧୦। ୧୨। ଇତି ମତ୍ୟର୍ଥୀଯୋ ବ-ପ୍ରତାର ମ-ଲୋପଶ । ତେବେ ଶବ୍ଦେନ ଜ୍ଞାନିରବାଚିନୀ-
ଅର୍ଗମାତ୍ରଃ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ । ପ୍ରତାରମ୍ଭବଃ ପିଚରକ୍ଷି । ଚର ଗତାର୍ଥଃ । କୁତୁରପଦେଶାନ୍ତର୍ବିଦ୍ୱାତ୍ରକାନ୍ତ-
ଦ୍ୱାତ୍ରରେ ଧାତୁତ୍ସବଃ । ତିଭିତୋଦାତ୍ରତ୍ତିତି ଗାତରନୁଦାତ୍ରା । ମଦ୍ଭୁତ୍ସାମାନ୍ଦନିଧାତ୍ରା । ମାନୁଷା ।
ଶେରିନିଟି ବର୍ତ୍ତମାନିତି ଶେରିନିଟଃ । ଭୁବନ । ଭୁବନ ପାଲନାଭାବରୋଯେ । ମନ୍ତପାଦିଲଙ୍କଣୋ

ହୃଦ୍ୟମାନରେ ‘ମହାତ୍’ ପ୍ରତାଯ ହଇଯାଇଁ । ଚାଲମ-ହେତୁ ଅକାରେ ଶାନେ ‘ଟ’କାର ହଟେଯାଇଁ ।
ଅଭ୍ୟରସର ଆଶ୍ରମ ହରୀଯାଇଁ । ଅଥବା ମାନ ଏବଂ ଶବ୍ଦାର୍ଥକ ‘ମାଦ’ ଧାତୁ । ‘ଅଗ୍ରଭିର୍ମୀର୍ବତ’
ଏହି ବାକ୍ୟେ ‘ଅଥୀଃ’ ପଦ ତମ । ‘କିମି ବଲିଲୋଗାଂ ପୂର୍ବମେ ପରତ୍ତାଂ ସୁମାନ୍ତ’ ଇତାମି
ହେତୁ ଇତି ହଇଯାଇଁ । ‘ଅଚି ଶୁଦ୍ଧାତ୍ମିତ୍ୟାଦି ମେଯତ୍ୟାଦେଶଃ’—ଏହି ନିଯମେ ‘ଟିହଙ୍କ’ ଆଦେଶ ଏବଂ
କୁତୁରପଦ-ହେତୁ ପ୍ରକର୍ତ୍ତିବସର୍ତ୍ତ ହଟେଯାଇଁ । ମଦଃ । ‘ର୍ଯ୍ୟାର୍ଥକ ‘ମନୀ’ ଧାତୁ ହଟିତେ ନିଷ୍ପାନ୍ତ । ପ୍ରୟୋଜକ
ବାପାର ବିଷରେ ‘ନିଚ’ ପ୍ରତାର ହଟେଯାଇଁ । ‘ନଦୀ’ ଏବଂ କାନ୍ଦିନାଗ ବୁଝାଯା । ସ୍ଟାନ୍ଡ ମନୋ ପଠିତ
ହେଉଥାର ହର୍ଷାର୍ଥେ ବର୍ତ୍ତମାନ ‘ମନୀ’ ଧାତୁର ‘ଦ୍ୱାତ୍ରଯୋଗିତଃ’ (ପାଠ ୬୩। ୧୨) ହୃଦ୍ୟମାନରେ ‘ମିତ୍ତ’ ପ୍ରାପ୍ତ
ହଇଯା ପରେ ‘ମିତାଂ ହସ’ ଏହି ନିଯମାନୁମାନରେ ‘ହସତ୍ତ’ ପାର୍ଶ୍ଵ ହଟେଯାଇଁ । ଲୋଟିପିଭକିର ମଧ୍ୟମ
ପୁରସର ବଜ୍ଞବଚନେ ‘ଶପି ଛନ୍ଦ୍ର ଉତ୍ସଥା’ ଏହି ନିଯମାନୁମାନରେ ଆର୍କିମାତ୍ରା । ଶୁଦ୍ଧ-ପ୍ରୟୁକ୍ତି ‘ନେରନିଟ’ ଏହି
ନିଯମାନୁମାନରେ ‘ନି’ର ଲୋପ ହଇଯାଇଁ । ‘ତ’ ଶବ୍ଦେର ‘ସାର୍ବଧାତୁକମଧ୍ୟଃ’ ଏହି ନିଯମାନୁମାନରେ
‘କ୍ଷିତି’ ହଇଲେ ‘ଅଚି ତୁମ କମ କୁତଙ୍କ କୁତ୍ରୋକ୍ତ୍ସାମାନ୍ତଃ’ ଏହି ନିଯମାନୁମାନରେ ଦୀର୍ଘ ହଇଯାଇଁ ।
ବସଃ । ‘କ୍ଷିତି’ ବିଭକ୍ତିତେ ଆଗମାନୁଶାସନେର ଅନିକ୍ଷାତ୍ମ-ହେତୁ ‘କ୍ଷୟ’ ତପ ନାଟ । ଜ୍ଞାନି
ବିଭକ୍ତିତେ ‘ଛନ୍ଦ୍ରମି ବା ବଚନ’ ଏହି ନିଯମାନୁମାନରେ ‘ସେତିର୍ଭିତ୍ତି’ (ପାଠ ୬୩। ୧୧) ଏହି ନିଯମାନୁମାନରେ
ଶୁଣାଭାବ୍ୟକ୍ତ ବସଃ ଆଦେଶ ହଇଯାଇଁ । ଅର୍ଥବିଧି । ଅର୍ଗ ଅର୍ଥାଂ ଉଦ୍ଦକ ଆହେ ଟାଟାତେ, ଏହି
ବାକ୍ୟେ ‘ଅର୍ଥ’ ଶବ୍ଦେ ସମ୍ବନ୍ଧକେ ବୁଝାଯା । ‘ଅର୍ଗମୋ ଲୋପଶ’ (ପାଠ ୫୨। ୧୦। ୧୨) ଏହି
ଶୁତ୍ରମାନରେ ମରର୍ଥେ ‘ବ’ ପ୍ରତାର ଓ ଉଦ୍ଦକ ଲୋପ ହଇଯାଇଁ । ଜଳାଶ୍ୟରାଟୀ ମେହ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା
ଆଶ୍ୟକାତକେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଲେ । ପ୍ରତାରମ୍ଭବଃ ପିଚରକ୍ଷି । ଗତାର୍ଥ ଚର ଧାତୁ
ହଇଲେ ନିଷ୍ପାନ୍ତ । ‘ଅୟ’ ଉପଦେଶ ହେତୁ ‘ଲୋକମଧ୍ୟାତୁକ’ ଏହି ନିଯମାନୁମାନରେ ଅନୁଦାତ୍ତ୍ସ ହଇଲେ
ଧାତୁତ୍ସବ ଆଶ୍ରମ ହଇଯାଇଁ । ‘ଅୟିତୋଦାତ୍ରତ୍ତିତି’ ଏହି ନିଯମାନୁମାନରେ ଗତିର ଅନୁଦାତ୍ତ୍ସ ହଟେଯାଇଁ ।
ଯଦ୍ୟତ୍ସ୍ଥେଗ-ହେତୁ ନିଷାତ ହସ ନାହିଁ । ମାନୁଷା । ‘ଶେରିନିଟି ବର୍ତ୍ତମାନ’ ଏହି ନିଯମାନୁମାନରେ ‘ମି’
ଲୋପ ହଇଯାଇଁ । ଭୁବନ । ପାଲନ ଓ ଅଭ୍ୟଦ୍ୟାର୍ଥକ ‘ଭୁବ’ ଧାତୁ ହଇଲେ ନିଷ୍ପାନ୍ତ । ‘ମନ୍ତପାଦି-

ଭାବେ କିମ୍ । ସାବେକା ଚ ଇତି ବିଭକ୍ତେକୁଦାତର୍ । ମଂହିଷ । ମହି ବୁଝୋ । ଅତିଶ୍ୟେନ ମଂହିତା ମଂହିଷ । ତୁଳନ୍ଦୟୀତୌଷିନ୍ ପ୍ରତ୍ୟାଃ । ତୁରିଷ୍ଟେମେବଃ ସିତି ତୁଳୋପଃ । ପିତାମା-
ଦ୍ୟାଦାତର୍ । ଅର୍ଚତ । ଅର୍ଚ ପୂଜାଯାଏ । ଭୋଦ୍ୟାଦିକଃ ॥ (୧୯-୫୧୨-୧୩) ॥

• • •

ପ୍ରଥମ (୫୧୯) ଖାକେର ବିଶ୍ଵଦାର୍ଥ ।

— — —

ଭାଷ୍ୟ ଏବଂ ପ୍ରଚଲିତ ଅର୍ଥମୟୁହେ ପ୍ରକାଶ, ଏଇ ମନ୍ତ୍ରଟୀ ଧାସିକ୍ ଶଙ୍କକେ
ମସ୍ତ୍ରୋଧନ କରିଯା ଉତ୍ତର ହିଁଯାଛେ । ଯଜମାନ ଅଥ୍ୟ ପୁରୋହିତ ଯେନ ତ୍ବା-
ଦିଗକେ ବଲିଭେତେ,—‘ତୋମରା ସ୍ତନ୍ଦାଦିର ଦ୍ୱାରା’ ଇନ୍ଦ୍ରଦେବକେ ସମ୍ମର୍ଦ୍ଦ କର ।
ସଦି ବିଷୟ ଭୋଗ ଏରିତେ ଚାଓ, ତାହା ହିଁଲେ ତ୍ବାର ପୂଜାଯ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେ ।
ମନ୍ୟୁଦିଗେର ହିତେର ଜୟ ତ୍ବାର କର୍ମ ମନ୍ଦିର ବିସ୍ତୃତ ଆଛେ ।’

ଏହି ମନ୍ତ୍ରେର ‘ମେଷ’ ପଦ ଦୃଷ୍ଟି, ପୁରାଣେ ଏକଟା ଉପାଖ୍ୟାନେର ମହିତ
ଏହି ମନ୍ତ୍ରେର ମନ୍ଦକ-ତତ୍ତ୍ଵ ଖାପନ କରା ହୟ । ମେଧାତିଥି ଧୟିର ଘଜେ ମେଷେର
ଆକାର ଧାରଣ କରିଯା ଇନ୍ଦ୍ର ଦୋଷପାନ କରିଯାଇଲେନ—ଏବଂବିଧ ପ୍ରମନ
ଉତ୍ସାପିତ ହିଁଯା ଥାକେ । ଆପଚ, ଏହି ମନ୍ତ୍ରେର ‘ଭୂଜେ’ ପଦ ହିଁତେ ‘ଆମା-
ଦିଗେର ଭୋଗେର ଜୟ’ ଅର୍ଥ ଗୁହାତ ହିଁଯା, ତତୁପାଯୋଗୀ ଦ୍ରୟାଦି ପାଇବାର
କାମନା ପ୍ରକାଶ ପାଇ । ‘ମଦତ’ (ମଦତା) ଆର ‘ଅର୍ଚତ’ ଜ୍ଞଯାପଦ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-
ପୁରୁଷେର ତ୍ରୈଚନେର ହେଯାଯ, ମନ୍ତ୍ରେ ଧାସିକ୍-ଗଣେର ମସ୍ତ୍ରୋଧନ ପରିକଳ୍ପିତ
ହିଁଯା ଥାକେ ।

ଆମରା ମନ୍ତ୍ରାନ୍ତର୍ଗତ ପ୍ରୋତ୍ତ ପଦ-କୟେକଟୀକେ ଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିତେ ଦର୍ଶନ କରି ।
ସ୍ପନ୍ଦାର୍ଥକ ‘ମିଥ୍’ ଧାତୁ ହିଁତେ ‘ମେଷ’ ପଦେର ବ୍ୟାଖ୍ୟାତି । ଏହି ପଦେ ‘ଶକ୍ର-
ଶୁନ୍ତନକରୀ’ ଅର୍ଥ ପ୍ରାପ୍ତ ହଇ । ଭଗବାନେର ବା ଭଗବତ୍ପଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟାତି
ନିକଟ କାମାଦି ରିପୁଶକ୍ରଗଣ ଯେ ସ୍ତନ୍ତିତ ହୟ, ତାହା ବଲାଇ ବାହଲ୍ୟ । ‘ମେଷ’
ପଦ ମେହି ଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ କରିତେଛେ । ‘ଭୂଜେ’ ପଦ ଭୋଗାର୍ଥକ ବଲିଯାଇ

ଲଙ୍ଘାତାବେ କିମ୍’ ଏହି ନିରମାତୁମାରେ କିମ୍ ପ୍ରତ୍ୟାଃ ହିଁଯାଛେ । ‘ମାବେକା ଚ’ ଏହି ନିରମାତୁମାରେ
ବିଭକ୍ତିର ଉଦାତ୍ତ ହିଁଯାଛେ । ମଂହିଷ । ବ୍ୟକ୍ତାର୍ଥ ‘ମହି’ ଧାତୁ ହିଁତେ ନିର୍ପାର । ‘ଅତିଶ୍ୟେନ ମଂହିତା’
ଏହି ବାକେ ‘ମଂହିଷ’ ପଦ ହିଁଯାଛେ । ‘ତୁଳନ୍ଦୟୀ’ ଏହି ସ୍ତାମୁମାରେ ‘ଇଷ୍ଟନ୍’ ପ୍ରତ୍ୟାଃ ହିଁଯାଛେ ।
‘ତୁରିଷ୍ଟେମେବଃ ସ୍ତୁ’ ଏହି ସ୍ତାମୁମାରେ ‘ତୁ’ ଲୋପ ହିଁଯାଛେ । ‘ପ’ ଇହ ହେତୁ ଆଦିଶର ଉଦ୍ଦାତ୍ତ ହିଁଯାଛେ ।
ଅର୍ଚତା ଭାଦିଗନୀର ପୂଜାର୍ଥ ‘ଅର୍ଚ’ ଧାତୁ ହିଁତେ ନିର୍ପାର । (୧୯-୫୧୨-୧୩) ।

ଶ୍ଵୀକାର କରିତେଛି ; ତବେ ଶ୍ଵୀକାର ପ୍ରତିବାକ୍ୟେ ‘ଭୋଗୀୟ ଜ୍ଞାନିମିତ୍ତାୟ—ଆଜ୍ଞାନଂ ଅପରେଷାକ୍ଷ’ ଯେ ପଦ ବ୍ୟବହାର କରିଯାଛି, ତଦ୍ୱାରାଇ ଭାବସଙ୍ଗତି ଓ ଅର୍ଥସଙ୍ଗତି ରଙ୍କିତ ହଇଯା ଥାକେ । ତାର ପର, ‘ମନ୍ତ୍ର’ ଓ ‘ଅର୍ଚତ’ କ୍ରିୟା-ପଦସ୍ଥୟ ଦେଖ୍ୟା, କେନଇ ବା ଧର୍ମିକାଦିକେ ଆହ୍ଵାନ କରିଯା ଆନିବ ? ପ୍ରାର୍ଥୀ ଆପନାର ମନୋବ୍ଲିତିମୁହାକେ ସମ୍ମୋଧନ କରିଯା ଆଜ୍ଞାବ୍ରୋଧନ କରିତେଛେନ,— ଇହାଇ ଏହାର ଅଂଶେର ମଙ୍ଗତ ଅର୍ଥ ।

ଆମରା ପୁଞ୍ଜାନୁପୁଞ୍ଜ ଆଲୋଚନା କରିଯା ବୁଝିଯାଛି, ବେଦମନ୍ତ୍ର ତ୍ରିବିଧ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଲହିଯା ଥିଲା ପ୍ରକଟିତ । ମେ ତିନ ଲକ୍ଷ୍ୟ — (୧) ପ୍ରାର୍ଥନା, (୨) ତଗବନ୍ଧାହିମା— (ନିତ୍ୟସତ୍ୟତତ୍ତ୍ଵ) ପ୍ରକାଶ, (୩) ଆଜ୍ଞାବ୍ରୋଧନ । ସକଳ ମନ୍ତ୍ରଗୁଣିକେଇ ଏହି ତିନେର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଏକେର ମଧ୍ୟେ ସମ୍ବିନ୍ଦ କରା ଯାଯ । ବେଦ-ମନ୍ତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିଇ ସ୍ଵର୍ଗ ମନ୍ତ୍ର ଆନନ୍ଦନ କରିତେ ମନ୍ତ୍ର ହୟ । ଏ ପକ୍ଷେ, ଏ ମନ୍ତ୍ରେ ତଗବାନେର ମହିମା ପରିକ୍ରିତି ଆଛେ; ଏହି ତାହାର ଆରାଧନାୟ ଆଜ୍ଞାନିଯୋଗେର ଦୃଢ଼ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରକାଶ ପାଇତେଛେ । ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥ-ବିମୟେ ଇହାଇ ଆମାଦିଗେର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । (୧୯—୫୧ସୁ—୧୩) ।

— * —
ଦ୍ଵିତୀୟା ଥକ ।

(ପ୍ରଥମ ମନ୍ତ୍ରଂ । ଏକପରାଶ୍ରୀ-ସ୍ତର । ଦ୍ଵିତୀୟା ଥକ ।)

ଅଭୀମବସ୍ତନଂ ସ୍ଵଭିଷ୍ଠିମୁତ୍ୟୋହ୍ନ୍ତରିକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତଃ ।

ତବିଷ୍ୟାଭିରାୟତଃ ।

ଇନ୍ଦ୍ରଃ ଦକ୍ଷାମ ଖାତବୋ ମଦୁତ୍ୟତଃ ଶତକ୍ରତୁଃ ।

ଜବନୌ ସୂର୍ଯ୍ୟାରୁହଃ ॥ ୨ ॥

ପଦ-ବିଶେଷଣ ।

ଅଭି । ଈଂ । ଅନ୍ତରୁ । ମୁହଁଅଭିଷ୍ଟିଂ । ଉତ୍ୟଃ । ଅନ୍ତରିକ୍ଷତ୍ପାଂ ।

ତବିଷୀଭିଃ । ଆହରତଃ ।

ଇନ୍ଦ୍ରଃ । ଦକ୍ଷିମଃ । ଖତରଃ । ମନୁଚ୍ଚତଃ । ଅତିହକ୍ରତୁଃ ।

ଜୟନ୍ମୀ । ମୂର୍ତ୍ତା । ଆ । ଅନୁହେ ॥ ୨ ॥

ମର୍ମ'କ୍ରମାବଳୀ-ବାଣ୍ୟା ।

'ଉତ୍ୟଃ' (ରକ୍ଷିତାରଃ) 'ଦକ୍ଷିମଃ' (ପରକ୍ଷିତାରଃ, ଶ୍ରୀବ୍ରଦ୍ଵିମାଧ୍ୟଃ) 'ଖତରଃ' (ମେଦାବିନଃ, ଜ୍ଞାନିନଃ, ସଂମାନଗରୋତ୍ତରୀୟ ନରଦେବାଃ) 'ଶ'ଭିଷିଂ' (ଅଭିମତଫଳପ୍ରଦଃ) 'ଅନ୍ତରିକ୍ଷତ୍ପାଂ' (ଅଲୋକବିଷ୍ଟତଃ, ମହାବ୍ୟାପ୍ତିଭାବରଃ) 'ତବିଷୀଭି'ତଃ ଆହରତଃ' (ବଟେଂ ମୁଦ୍ରା, ଅତିବିନଃ, ଶକ୍ରଦମନମାର୍ଥଶିଳଃ) 'ମନୁଚ୍ଚତଃ' (ଗର୍ବନାଶକଃ) 'ଶତକ୍ରତୁଃ' (ଅଶ୍ୟପକ୍ଷମସମ୍ପତ୍ତଃ) 'ଇନ୍ଦ୍ରଃ' (ତଗବିଷ୍ଟଃ) 'ଅଭୌଷିତରମ୍' (ମର୍ବିତୋହତଜତ, ମନୁଜମ୍ବୁଷ୍ଟ ଡାଙ୍କ ଭାବ ।) ; ତେଷାଂ ଖତରାଂ 'ଜୟନ୍ମୀ' (ଶକ୍ରମଂହାରାର୍ଥେ ଉଚ୍ଛାରତା) 'ମୂର୍ତ୍ତା' (ପ୍ରୟୁଷତାଭ୍ୟକ୍ଷା ଶକ୍ତ, ଶୋଦମ୍ବୁ ଉତ୍ତିତ ଶାନଃ) 'ଆନୁହେ' (ତଃ ତଗବିଷ୍ଟଃ ଏହି ଥାପା ।) । ଯଦ୍ୱାପ୍ରାପନଃ—ଜ୍ଞାନିନଃ ଶିଳେ ତଗବିଷ୍ଟଃ ଅର୍ଚଦ୍ୱାତ୍ରି ; ତେଷାଂ ପୂଜା ମନ୍ତ୍ରାବ୍ୟା ତଃ ପ୍ରାଣୋତ୍ତି । (୧୩—୧୫—୨୫) ॥

ବକ୍ଷାକୁବାଦ ।

ବକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା, ଶ୍ରୀବ୍ରଦ୍ଵିମାଧ୍ୟକ, ମେଦାବୀ ନରଦେବଗଣ (ଶତୁଗଣ), ମେହି ଅଭିମତଫଳଦାତା, ମହାଭାବବର୍କ୍ଷାଯତା, ଶକ୍ରଦମନ-ମାର୍ଥଶିଳ, ଗର୍ବମାଶକାରୀ, ଅଶେଷପ୍ରଜ୍ଞାନମସମ୍ପତ୍ତ ଭଗବାନକେ (ଇନ୍ଦ୍ରଦେବକେ) ମର୍ବିତୋଭାବେ ପୂଜା କରିଯା ଥାକେନ ; ମେହି ଧାତୁଦେବଗଣେର (ଶକ୍ରମଂହାରାର୍ଥ) ଉକ୍ତାରିତ ଧିୟମତ୍ୟାତ୍ମକ ସ୍ତୋତ୍ରମତ୍ର ମେହି ଭଗବାନକେଇ ପ୍ରାଣ ହୁଯା । (ଭାବ ଏହି ଯେ,—ଜ୍ଞାନିଗଣ ମଦାକାଳ ଭଗବାନକେ ଅର୍ଚନା କରେନ ; ତାହାଦିଗେର ପୂଜା ମର୍ବିପ୍ରକାରେଇ ମେହି ଭଗବାନକେ ପ୍ରାଣ ହୁଯା ।) ॥ (୧୩—୫ ମୁ—୨୫) ॥

সাধণ-ভাষ্যঃ ।

উত্তরোহিতারো বক্ষিতারো দক্ষামো দক্ষমিতারঃ প্রবর্দ্ধিতার খতবঃ। উক ভাস্তুতি নৈরুক্তবুৎপত্ত্য। অভবোহত মুক্ত উচ্চস্তে। এবস্তুত মুক্ত ইঙ্গমতীমবস্তন। আভি-মুখ্যেন থৰ্বজ্ঞত। বৃত্তেন সহ যুক্তমার্গমুং সর্বে দেবাঃ পর্যতাজন্ত। মুক্তস্ত তথা ম পর্যাতাক্ষুঃ। তথা চাপ্তামতে। বিশ্বে দেবা অজহর্যে স্থারঃ। মুক্তড়িজ্ঞে স্থারং তে অভিতি। অক্ষগেহপ্যাম্নাতং। মুক্ততো দৈনং নাজহরিতি। কৌদৃশমিত্তঃ। স্বভিটিঃ। শোভনাতোষণবষ্টং। শোভনাতিগমনমিতার্থঃ। অস্তরিক্ষ প্রাণকং। অস্তরিক্ষ হ্রালোকং স্বতেজসা প্রাণি পূর্বৱাতীযাম্ন-রিক্ষপ্রাঃ। দ্বাদশব্রাদিত্যে ঘৰ্ণন্ত বিষ্ঠমানস্তান। শাস্ত্রাস্ত্রেহপি শুমতে। তস্মা ইঙ্গচ বিবস্তাংশচাজারেতামিতি। ইঙ্গচ বিবস্তাংশচেত্যোঁ ইতি চ। তবিষীভিবাবৃতং। তবিষীতি বলনাম। তবিষী শুশ্রামতি তজ্জামস্তু পাঠাঁ। বলেরাবৃতং। অতিবলিনমিত্যার্থঃ। অওএব মদচুতং। শক্রণাং মদন্ত গুমস্ত চাপ্তামিতারঃ। বিশ্ব শতক্রতুং। শতসংখ্যানাং ক্রুত্তামাহত্তারঃ। বহুবিধকম্বাণং বা। পূর্বোক্তং তমিত্তঃ জবনী বৃত্তবধ প্রতি প্রেরিতিতী স্তুতা তৈর্যক্রস্তিঃ প্রযুক্তা প্রহর ভগবনো জহি বৌর ষষ্ঠেতি ত্রাঙ্গণোক্তকপা প্রিচসত্ত্বাজ্ঞিকা বাগপারক্তৎ। আকচুতৌ। বৃত্তবধং প্রতি সাপি বাগিজ্ঞেষ্ঠোৎসাহকারিগাভূমিতার্থঃ॥

অবস্থন। বন বন সন্তক্তো। লঙ্ঘি শপি প্রাপ্তে ব্যত্যারেনোপতাযঃ। স্বভিটিঃ। ইষ

সাধণ-ভাষ্যের বঙ্গানুস্মান।

ক্ষক প্রবর্দ্ধনকারী মুক্ত (‘উক ভাস্তু’ নিরুক্তমতে এইকপ বুৎপত্তি দ্বারা অভব শব্দের অর্থ ‘মুক্ত’ তয়) ইঙ্গকে অভিমুখে ভজনা করিয়াছিলেন। (বৃত্তের সহিত যুক্তমান ইঙ্গকে সমস্ত দেবতা তাগ করিয়াছিলেন, কিন্তু মুক্তদণ্ড তাহাকে তাগ করেন নাই)। কথিত আছে যে, সখা বিশ্বে দেব যাঁকে তাগ করিয়াছিলেন, মেই টেন্ড মুক্তদণ্ডের সংহিত স্থা করিয়াছিলেন। অঙ্গ-ভাগে এইকপট উক্তি আছে,—‘মুক্তদণ্ড ইঁণকে (ইঙ্গকে) তাগ করেন নাই।’ ইঁর কিরণ? মুন্দরগামী, হ্রালোককে নিজ-তেজ দ্বারা পূর্ণকারী (দ্বাদশ আদিতোর মধ্যে) ইঙ্গের বিষ্ঠমানব-হেতু। শাস্ত্রাস্ত্রেও শুভ আছে,—তাহা হইতে ইঙ্গ ও বিবস্তান জন্মগ্রহণ করিয়াছিলেন। যথা,—‘ইঙ্গচ বিবস্তাংশচেত্যোত্ত ইতি চ।’ তবিষীবাবৃতং পদ সম্বন্ধে বক্তব্য এই যে, তবিষী পদটী বলের নাম। বলনামসমূহের মধ্যে তবিষী শুশ্র এইকপ পাঠ আছে। বলের দ্বারা আবৃত, অর্থাং অতিবলী। এই হেতু ‘মদচুত’ অর্থাং শক্তগণের গর্বনাশক। আর কিরণ? শতক্রতু অর্থাং শতসংখ্যক ক্রতুর (বঝের) আহর্তা অথবা বহুক্ষণ্ম। পূর্বোক্ত ইঙ্গের প্রতি বৃত্তবধার্য প্রেরিতিতী মুক্তদণ্ড প্রযুক্ত—‘প্রহর ক্ষগবনো জহি বৌর! অর্থাৎ, কে ভগবান্ম। বৃত্তকে প্রচার কর, হে বৌর! বৃত্তকে অৱ কৰ’—এবিধি ত্রাঙ্গণোক্ত সংতানকপ বাক্ আয়োপিত ইষ্টাছিল। অর্থাৎ, বৃত্তবধার্য উক্ত বাক্ ইঙ্গের উৎসাহ-বক্ষন করিয়াছিল।

অবস্থন। বন ও বন ধাতু গন্ত ক্ষ অর্থকে বুঝায়। উক্ত পদটী ‘বন’ ধাতু হইতে নিষ্পত্তি শব্দ অভিজ্ঞতে শপি প্রত্যয় করেন যুক্তিক্রম-হেতু ‘ত’ প্রত্যয় হইয়াছে। স্বভিটিঃ। গত্যপক

ଗତୋ । ତାବେ କିନ-ପ୍ରତ୍ୟେଃ । ତିତ୍ତତ୍ରେ ତ୍ୟାନିହୁଟ ପତିବେଦଃ । ଏମରାଦିକ୍ଷାଂ ପରଙ୍ଗପରଃ । ଶୋଭନା ଅଭିରୋ ସଗେତି ବହୁବୀଚୌ ନାନ୍ଦିଶ୍ଵରାମାତ୍ରଃ ଉତ୍ସଃ । ଅବଦେଶ କ୍ରତାଲୁଟୋ ବହୁମିତି କର୍ତ୍ତରି କିନ-ପ୍ରତ୍ୟେଃ । ସବା କିଚ୍ଚେ ଚ ମଂଜାରାମିତି କିଚ୍ । ଅଗ୍ରତରେ ତ୍ୟାନିନୋଟ । ଚିତ ଇତାନ୍ତୋଦାତ୍ରଃ । ଅଷ୍ଟରିକ୍ଷପାଂ । ପ୍ରା ପୂରଣେ । ଅଷ୍ଟରିକ୍ଷପାଂ ପ୍ରାତି ପୂରଣତୀ ଗ୍ୟାପିକ୍ଷାଃ । ଆତୋ ମନିରିତାତ୍ ଚନ୍ଦ୍ରାର୍ଚ । ଆସୁଥି । ବ୍ୟୁଷ୍ମ ବରଣେ । ଆତ୍ରିଷତ ଇତ୍ୟାବୁମଃ । କର୍ମାଣ ନିଷ୍ଠା । ଗତିରମ୍ବର ହାତ ଗତେ ପ୍ରକତିଶ୍ୱରଃ । ଦକ୍ଷାସଃ । ଦକ୍ଷ ବୁଦ୍ଧୀ । ଦକ୍ଷମୁ ପ୍ରଭିରିତି ଦକ୍ଷାଃ । କରଣେ ବ୍ୟୁଷ୍ମ । ଶ୍ରିଶ୍ଵରାଦାନାତ୍ରଃ । ଆଜମେବମୁକ୍ । ମନ୍ଦୁତ୍ । ଚୂତ୍ । ଗତୋ । ଅଷ୍ଟର୍ଭାବିତାର୍ଥାଂ କିପ ଚେତି କିପ୍ । ହୁମ୍ତ ପିତି କୃତୀତି ତୁଳ୍କ । ଶତକ୍ରତ୍ । ଶତଃ କ୍ରତବୋ ସମ । ବହୁବୀଚୌ ପୂର୍ବଗମପକ୍ରତିଶ୍ୱରଭ୍ୟ । ଅବନୀ । ଜୁ ଟିକ୍ଷି ଦୌତ୍ରୋ ଧାତୁଃ । କରଣେ ଲୁଟ । ଟିଡ୍ଚାଗିରିଗାଦିନା ଓପ୍ । ଶିଂବରେ ଜକାରାଂ ପରଶୋଦାତ୍ରଃ । ଅକ୍ରହ୍ । କୁଣ୍ଡୁର୍ଭୁତ୍ କୁମୁଦର୍ଭାହୁମୀର୍ତ୍ତ ଚ୍ରେବତ୍ତାଦେଶଃ ॥ (୧୨—୧୩—୨୫) ॥

‘ଇଁ’ ଧାତୁ ହିତେ ନିଷ୍ପତ୍ତି । ତୀଥବାଚେ ‘କିନ’ ପତାମ ହିଥାଛେ । ‘ତିତ୍ତତ୍’ ଇତାନି ମୁଖ୍ୟମାରେ ‘ଉଟେର’ ପାତିମେଦ ହିଥାଛେ । ଏମରା ‘ନନ୍ଦ-ତେତୁ ପାଦଗତ ପା’ପ୍ର ହିଥାଛେ । ମୁଳର ହିଥାଛେ । ଅଭିଷିଷ୍ଟ ସାତାର—ଏହି ବାସ-ବାକୋ ବହୁବୀଚୌ ମମାମେ ‘ନାନ୍ଦ-ମୁତ୍ତାମ’ ଇତାନି ନିଯମାମୁମାରେ ଉତ୍ସମ୍ଭବ ପଦେର ଅଷ୍ଟର ଉଦ୍ବାଦ ହିଥାଛେ । ଉତ୍ସଃ । ‘ଅଗଭି’ ଏବ ମାତ୍ରର ଉତ୍ତର ‘କ୍ରତାଲୁଟୋ ବହୁମନ୍’ ଏହି ନିଯମାମୁମାରେ କର୍ତ୍ତବାଚେ ‘କିନ’ ପ୍ରତାମ ହିଥାଛେ । ଅବନୀ ‘କିଚ୍-କୌଚ ମଂଜାରାଂ’ ଏହି ନିଯମାମୁମାରେ କିଚ୍ ପତାମ ହିଥାଛେ । ‘ଅଗରମ’ ଟାଣାମ ନିଯମାମୁମାରେ ‘ଉଟ’ ହିଥାଛେ । ‘ଚିତ୍’ ଏହି ନିଯମାମୁମାରେ ଅଷ୍ଟର ଉଦ୍ବାଦ ହିଥାଛେ । ଅଷ୍ଟରିକ୍ଷପାଂ । ପୂର୍ବଗାର୍ଥକ ‘ଆ’ ଧାତୁ ହିତେ ନିଷ୍ପତ୍ତି । ଅଷ୍ଟରିକ୍ଷକେ ପୂରଣ କରେ— ଏହି ବାକୋ ଅଷ୍ଟରିକ୍ଷପାଃ ପଦ ହିଥାଛେ । ‘ଆତୋ ମନନ୍’ ଏହି ନିଯମମଧ୍ୟେ ‘ଚ’ ଏବ ତେତୁ ‘ଗିଚ୍’ ଧାତୀମ ହିଥାଛେ । ଆସୁଥି । ଏଗାର୍ଥକ ‘ବ୍ୟୁଷ୍ମ’ ଧାତୁ ହିତେ ନିଷ୍ପତ୍ତି । ‘ଆତ୍ୟତେ’—ଏହି ବାକୋ କର୍ମାଣ ବାଚେ ‘କ’ ପତାମ କରିବା ‘ଆବୃତ୍’ ପରଟି ନିଷ୍ପତ୍ତି ହେ । ‘ଗତିରନଷ୍ଟର’ ଏହି ନିଯମାମୁମାରେ ଗାତର ପକ୍ରତି-ସରତ ପାଶ୍ଚ ହିଥାଛେ । ଦକ୍ଷାସଃ । ବୁଦ୍ଧାର୍ଥକ ‘ଦକ୍ଷ’ ଧାତୁ ହିତେ ନିଷ୍ପତ୍ତି । ‘ଦକ୍ଷତ ପାତ୍ତଃ’ ଏହି ବାକୋ ‘ଦକ୍ଷାଃ’ ପଦ ହିଥାଛେ । କରଣେ ‘ବ୍ୟୁଷ୍ମ’ ଧାତୀମ ‘ଶ୍ରେଷ୍ଠ’ ହେତୁ ଆଦିଶର ଉଦ୍ବାଦ ହିଥାଛେ । ‘ଆଜମେବମୁକ୍’ ଏହି ନିଯମାମୁମାରେ ‘ଅମୁକ’ ଧାତୀମ ହିଥାଛେ । ଏହି ନିଯମାମୁମାରେ ‘କିଚ୍-ଚୋତ୍’ ମୁଖ୍ୟମାରେ କିଚ୍ ଧାତୀମ ହିଥାଛେ । ‘ହୁମା ପାତି କୃତି’— ଏହି ନିଯମାମୁମାରେ ତୁଳ୍କ ହିଥାଛେ । ଶତକ୍ରୁତ୍ । ‘ଶତଃ କ୍ରତବୋ ସମ’—ଏହି ବାକୋ ଉତ୍ତ ପଦଟି ନିଷ୍ପତ୍ତି ହିଥାଛେ । ବହୁବୀହି ମମାମେ ପୂର୍ବଗମେ ପ୍ରକତିଶ୍ୱର ହିଥାଛେ । ଅବନୀ । ‘ଜୁ’ ଏହି ଦୌତ୍ରୋ ଧାତୁ ହିତେ ନିଷ୍ପତ୍ତି । କୁଣ୍ଡ-ବାଚେ ଲୁଟ ଧାତୀମ, ‘ଟିଡ୍ଚାଗନ’ ଇତାନି ନିଯମାମୁମାରେ ‘ଓପ୍’ ଧାତୀମ ହିଥାଛେ । ‘ଶିଂବରେ’ ଏହି ନିଯମାମୁମାରେ ‘ଚ୍ରେବତ୍’ ଧାଦେଶ ହିଥାଛେ । (୧୨—୧୩—୨୫) ॥

ଦ୍ଵିତୀୟ (୬୦୦) ଝକେର ବିଶ୍ଵାର୍ଥ ।

— ୫୫୦—

ଏହି ଝକେର ଅନ୍ତର୍ଗତ ‘ଧ୍ୱାତ୍ମ’ ପଦେର ଅର୍ଥ ଉପଲଙ୍କେଇ ମୁଦ୍ରାର୍ଥ ବିଭିନ୍ନ ଗତି ପ୍ରାଣ ହଇଯାଛେ । ନିକଟରୁ ‘ଧ୍ୱାତ୍ମ’ ଶବ୍ଦେର ବିଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ଆଛେ । ତାହାର ଏକଟି ଅର୍ଥେ ଏହି ଶବ୍ଦେ ମରୁଦୟଗଣକେ ବୁଝାଯ । ଭାସ୍ୟକାର ମେହି ଅର୍ଥଟି ଏଖାନେ ଟାନିଯା ଆନିଯାଛେ । ଫଳେ ନାନା ଉପାଖ୍ୟାନେର ସୃଷ୍ଟି ହଇଯାଛେ । ପୁରାଣେ ଏକଟି ଉପାଖ୍ୟାନ ଆଛେ—ବ୍ରାହ୍ମର-ବଧେର ସମୟ ଅଷ୍ଟାନ୍ତ ମକଳ ଦେବଗଣ ଇନ୍ଦ୍ରକେ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଯା ପଲାଯନ କରେନ ; ତଥାନ, ଏକମାତ୍ର ମରୁଦୟେବଗଣଙ୍କ ଇନ୍ଦ୍ରର ପଞ୍ଜାବଲକ୍ଷ୍ମ କରିଯା ଛିଲେନ, ଏବଂ ଯୁଦ୍ଧାର୍ଥ ଇନ୍ଦ୍ରକେ ଉଂପାହିତ କରିଯାଛିଲେ । ଭାସ୍ୟକାରେର ଏବଂ ତମନୁବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ୟାଖ୍ୟାକାରଗଣେର ମତ ଏହି ଯେ, ଏଖାନେ ଏ କେ ମେହି ପ୍ରେନ୍ଦ୍ରେର ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଯାଛେ ।

ଆମରା କିନ୍ତୁ ମେ ଅର୍ଥେର ଧୌଷିକତା ସୌକାର କରି ନା । ଇତିପୁର୍ବେ ବିଂଶତି ମୃତ୍ୟୁ-ଦେବଗଣଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗ ପ୍ରଥାତ ଆଛେ । ଯାନୁମ ହଇଯାଉ, ଏହି ଜୟମରାଗରଗୀଲ ଦେହ ଧାରଣ କରିଯାଉ, କର୍ମପ୍ରଭାବେ ସାହାରା ଦେବହ ପ୍ରାଣ ହନ, ତାହାରାଇ ଧ୍ୱାତ୍ମ-ଦେବଗଣ ନାହିଁ ପରିଦ୍ଵାରା । ଆମରା ମନେ କରି, ଏଖାନେ ଏହି “ଧ୍ୱାତ୍ମ” ପଦେ ତାହାଦିଗେରଇ ପ୍ରତି ଲଙ୍ଘ ରହିଯାଛେ । ଆର, ମେହି ମନେ କରିଯା ମୁଦ୍ରାର୍ଥ ଅନୁମନ୍ତନ କରିଲେ, କାଳ ଗତ ବା ଅନିତ୍ୟବସ୍ତୁଗତ କୋନାର ବିଚ୍ଛେଦିଇ ଏହି ମନ୍ତ୍ରର ନିତ୍ୟଭେଦ ବିଚ୍ଚି ଉଂପାଦନ କରିବେ ପାରିବେ ନା । ପରିନ୍ତ ଯଦି ବ୍ରାହ୍ମର-ବଧେର କଳ୍ପିତ କାହିଁନୀର ମହିତ ଦୂର ଅସ୍ତ୍ରେ ଉଚ୍ଚାର ମୟ୍ୟନ୍ତ ଧ୍ୱାତ୍ମା ହଇଲେ ବେଦ-ମନ୍ତ୍ର ପୂର୍ବୋତ୍ତମ ଅନିତ୍ୟାଦି ଦୋଷ ଅଲଜନୀୟ ହଇଯା ପଡ଼େ । ବେଦମନ୍ତ୍ରକେ ଖର୍ବ କରିବାର ଜୟ ଅକୁରଣ କେନ ଉଠାର ସହିତ ମେ ଉପାଖ୍ୟାନ ସଂଘୋଜନ କରିତେ ଯାଇ ?

ଆମରା ମନେ କରି, ଏହି ମନ୍ତ୍ରେ ଭଗବମ୍ଭାତ୍ମାତ୍ମକ ଏକ ନିତ୍ୟନିତ୍ୟତ୍ୱ ପ୍ରଥାତ ହଇଯାଛେ । ମେ ପକ୍ଷେ ମନ୍ତ୍ରର ମରଳ ଭାବ ଏହି ଯେ,—‘ଧ୍ୱାତ୍ମଗଣ ଅର୍ଥାତ୍ ସଂସାରମାଗରୋତ୍ୱୀର୍ଣ୍ଣ ନରଦେବଗଣ ସର୍ବଧାରା ବା ସନାକାଳ ଭଗବାନେର ଆରାଧନା କରେନୁ । ଆର, ତାହାଦିଗେର ସୋତ୍ରମନ୍ତ୍ର ପର୍ବତୀ ବା ସନାକାଳ ମେହି ଭଗବାନକେଇ ପ୍ରାଣ ହୁଏ ।

ଅଛିପାଇ, ମେହି ଖାତୁ-ଦେବଗଣଇ ବା କି ପ୍ରକାର ଶକ୍ତି-ସମ୍ପଦ, ଆର ତୀଥାଦିଗେର ଆରାଧ୍ୟ ମେହି ଭଗବାନଇ ବା କିଳପ ମହିମାସ୍ଥିତ,—ବିଶେଷଣ-ମୟହେ ତାହା ଲଙ୍ଘ କରନ । ଖାତୁଦେବଗଣେର ବିଶେଷଣ ଆଛେ—‘ଉତ୍ତରଃ’ ଆର୍ ‘ଦକ୍ଷାସଃ’ । ଯେଥାବୀ, ଜ୍ଞାନୀ, ସଂମାରେର ବନ୍ଧନ ହିତେ ଉତ୍ତର, ମେହି ଖାତୁଦେବଗଣ ନିଶ୍ଚଯାଇ ସଂମାରେର ବା ଜୀବେର ବୁକ୍ଷକ । ତୀଥାଦିଗେର ଆଦର୍ଶେ ଓ ଉପଦେଶେ ମାନୁଷ ଯେ ରଙ୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତ ହୟ, ତାଥାତେ ଆର ସଂଶେଷ ଆଛେ କି ? ତାଇ ତୀଥାଦିଗକେ “ଉତ୍ତରଃ” ଅଭିଧାଯେ ଅଭିହିତ କରା ହେଇଯାଛେ । “ଦକ୍ଷାସଃ” ପଦେର ଭାବ (ଭାଯାନୁଧାରେଇ) ‘ବ୍ରଦ୍ଧିକାରକ’—ଶ୍ରୀବର୍ଦ୍ଧି-ସାଧକ । ମେହି ଖାତୁଦେବଗଣେର ଆଦର୍ଶ ଅଗ୍ରମ୍ବନ ହିତେ ପାରିଲେ ଯେ ଶ୍ରୀବର୍ଦ୍ଧ ସାଧିତ ହୟ, ତାହାଇ ବଳାଇ ବାହୁମ୍ୟ । ପରମ୍ପରା ‘ଦାତବଃ’ ପଦେ ଯଦି ‘ମର୍କଦଗଣ’ (ବାଡୁବାଙ୍ଗାବାତ—ଯେ ଅର୍ଥେ ମାଧାରଣତଃ ଏହି ପଦ ପରିଗ୍ରହିତ ହୟ) ବୁଝାଇତ, ତାହା ହଇଲେ ଏହି ଦୁଇ ବିଶେଷଣେର ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଥାକେ କି ? ଏଇକପ, ‘ଇନ୍ଦ୍ରଂ’ ପଦେର ବିଶେଷଣଗୁଲିଓ ଏକେ ଏକେ ‘ବିଚାର କରିଯା ଦେଖୁନ । ତାହାତେଓ, ଏହି ପଦେ କାହାର ପ୍ରତି ଲଙ୍ଘ ଆଛେ, ବୁଝା ଯାଇବେ । ଏହି ସକଳ ବିଶେଷଣ କଥନଇ ମାନୁଷେର ବା ପାଥିବ କୋନ୍ତା ସତ୍ତ୍ଵାଟେର ସମସ୍ତେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହିତେ ପାରେ ନା । ଏକମାତ୍ର ‘ଅନ୍ତରିକ୍ଷପ୍ରାଣ’ ପଦେର ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କରିଲେଇ ଅର୍ପ ଅଧିଗତ ହେବେ । ମାଯଣେର ଭାବୀରୁ ଏ ପକ୍ଷେର ଶୋଷକ ବଲିଯା ଘନେ କରିତେ ପାରି । ତିନି ‘ଧର୍ମତେଜେ ଦ୍ୟାଲୋକକେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବେନ’—ମାନୁଷେର ମସକ୍କେ ଏକପ ଉତ୍ତରିର ସ୍ମରଣ ଆଛେ କି ? ମେ ପକ୍ଷେ ରୂପକ ସ୍ଵିକାର ଭିନ୍ନ ଗତ୍ୟନ୍ତର ନାହିଁ । ମେହି ଭାବେଇ, ସତ୍ତ୍ଵାଂଶେବ ପବିପୂରକ ଭଗବାନେର ପ୍ରତି ଏହି ପଦେର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଆଛେ—ବୁଝାଇତେ ପାରି । ‘ଶତକ୍ରତୁ’ ପ୍ରଭୃତି ପଦେର ବିଷୟ ପୂର୍ବରୁ ଆଲୋଚନା କରା ହେଇଯାଛେ । ଅଜ୍ଞାନମୟ ତିନି, ଶତର ମଦ (ଗର୍ବ) ଶୁର୍ବ କରେନ ତିନି ;—‘ଶତକ୍ରତୁଂ’ ଓ ‘ମାତୁତୁଂ’ ପଦରୂପେ ମେହି ଭାବ ପ୍ରକାଶ-ମାନ । ଏହି ଦୁଇ ପଦେ ଶତର ସ୍ଵରୂପ-ବିଷୟେ ଲଙ୍ଘ’ଆମେ । ଅଜ୍ଞାନେର ନିକଟ ଅଜ୍ଞାନତାର ଗର୍ବ ଖର୍ବ ହୟ—ଇହାଇ ଏଖାନକାର ଭାବାର୍ଥ ।

ଉପମଂହାରେ “ଜ୍ଵନୀ ମୂଳତାରହିଂ” ବାକ୍ୟାଂଶେର ବିଷୟ ଅମୁଖାବନ କରିଯା ଦେଖୁନ । ‘ଜ୍ଵ’ ଧାତୁ ହିତେ ‘ଜ୍ଵନୀ’ ପଦେର ଉତ୍ସପତି । ଏ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ‘ବୈଷ୍ଣବ-ଶତି’ ବୁଝାଯ । ତାହା ହିତେ, “ଜ୍ଵନୀ” ପଦେର ଅର୍ଥେ ଭାଯକାର “ବୃତ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରତି ପ୍ରେସ୍‌ର୍ଯ୍ୟାତ୍ମି” ପ୍ରତିବାକ୍ୟ ଆମନନ କରିଯାଇଛେ । କୋଥାମୟ ଯା ବୁଝ ? ଆମ୍ବ

কেথায়ই বা তার সম্বন্ধ ? কত দূর কল্পনায় ঐ অর্থ আনা হইয়াছে, ভাবিয়া দেখুন ! কিন্তু আমরা মনে করি, এই পদের ভাবার্থ—‘উচ্চারিত’। উচ্চারণই বাক্যের গতি। তাহাদিগের (সেই ঋভূদেবগণের) উচ্চারিত সূন্ত যে বাক্য অর্থাৎ স্তোত্রমন্ত্র, তাহা ভগবানকে প্রাণ দয়। ইহাই এই অংশের তাৎপর্য। ‘সূন্ত’ পদে প্রকৃত-পক্ষে স্তোত্রমন্ত্রকেই লক্ষ্য করে। এ সংসারে হিতকর ও সত্য বাক্য দুল্লভ ; একমাত্র দেদমন্ত্রই সত্য ও হিতকর। এই পদ সেই ভাবই বাস্ত করিতেছে। * (১ম—৫১সূ—২৩) ॥

— • —

তত্ত্বীয়া খাক।

(প্রথমং মণিৎ। একপঞ্চাশৎ পৃষ্ঠাঃ। তত্ত্বীয়া খাক।)

তৎ গোত্রমঙ্গিরোভ্যাহ্বণেরপোতাত্রয়ে

শতদ্঵য়ে গাতুবিঃ ।

সমেন চিবিমদায়াবহো বস্তাজাবদ্রিঃ

বাবসানস্ত নর্ত্যন् ॥ ৩ ॥

* আমরা এই মন্ত্রে এই ভাব ও এইরূপ অর্থই গ্রাহণ করিলাম বটে ; কিন্তু প্রচলিত অর্থ সম্পূর্ণ অন্তর্ভাবাপন। স্বতরাং পাঠকগণের আলোচনার জন্ম সে অর্থেরও একটী নয়না নিয়ে অকাশ করা গেল। যথা,—“ইন্দ্রের আগমন খোভাবিশ্ট ; তিনি অস্তরীক (স্বতেজ দ্বারা) পূর্ণ করেন ; তিনি বলসম্পন্ন, দর্পণাবী ও শতক্রতু। ধৰুগণ বক্ষণে ও বর্দ্ধনে তৎপর হইয়া তাহার সম্মুখে আসিয়া সহারতা করিয়াছিলেন, এবং উৎসাহ-বাক্য দ্বারা প্রেরণাকৃত করিয়াছিলেন।” ফলতঃ খন্তুগণের (মঞ্জুদায়ের) উৎসাহ-বাক্য অনুপানিত হইয়া ইহু বুজামুর-বধে প্রবৃত্ত হন,—ইহাই এ মন্ত্রের সাধীরণ প্রচলিত অর্থ।

পদ-বিশেষণ।

ষঁ। গোত্রঁ। অঙ্গিরাঃভ্যঃ। অবৃগোঃ। অপ। উত। অত্রয়ে।

শ্ততত্ত্বরেষু। গাতুহবিঃ।

সম্মেন। চিৎ। বিহুমদায়। অথঃ। বসু। আজো। অঙ্গঁ।

ববসানন্দ। নর্ত্যন্ম।

মর্মান্মার্মাণী-ব্যাখ্যা।

তে তগবন্ম! ‘ত্বঁ’ ‘অঙ্গিরোভাঃ’ (পরমজ্ঞানসম্প্রদেভাঃ সাধকেভাঃ, যদ্বা—কালচক্রে চিরবিষ্টমানেভ্যঃ অঙ্গিরাদিভ্যাঃ পৰ্বতাঃ, পৰ্বতাঃ তিসাধনায় ইতি ভাবঃ) ‘গোত্রঁ’ (জ্ঞান-বরকঁ, অজ্ঞানঁ ইতি যাৰ্থ) ‘অপাবৃগোঃ’ (অপব্যারণঁ কৃতব্যানসি) ; ‘উত’ (অপি চ) ‘শ্ততত্ত্বরেষু’ (অশেষপ্রকারেষু পীড়াদায়কেষু পলোভনক্রপায়ুমধ্য প্রক্ষিপ্তার টতি যাৰ্থ) ‘অত্রয়ে’ (ধৰ্মমার্গান্মার্মাণীরে সাধকায়, যদ্বা—কালচক্রে চিরবিষ্টমানায় মহৰ্যে) ‘গাতুহবিঃ’ (সম্মার্গন্ম লক্ষ্যিতাত্ত্বঃ, সংপথঁ প্রদৰ্শনসি ইতি ভাবঃ) ; ‘চিৎ’ (এবং) ‘বিহুমদ’ (মদৱাহিতায়, নিৱহস্তারায় জনায়, যদ্বা—কালচক্রে চিরবিষ্টমানায় মহৰ্যে) ‘সমেল’ (অল্লেন যুক্তঁ, কলাণ-সাধকঁ) ‘বসু’ (ধনঁ—পরমাপক্রপঁ) ‘অবতঃ’ (প্রাপত্যান) ; তথা ‘আজো’ (সংসার সংগ্রামে জয়াৰ্থঁ) ‘বাবসানন্দ’ (বৰ্তমানন্দ স্তোত্রঃ, স্তবিৰস্ত কর্মসামৰ্দ্ধাহৌনন্দ, যদ্বা—বাবসাননায়ঃ খ্যেঃ) ‘অঙ্গঁ’ (বছঁ, অঞ্জবৎ) ‘নর্ত্যন্ম’ (চালুন রক্ষণঁ কৰ্মপ্রবৃত্তিপ্রদানঁ বা কৃতব্যানঁ) ; ভগবত্ত্বিহাস্ত্রোত্তকোহৱঁ মত্তঃ। অস্ত ভাবঃ—জানিনঃ অজ্ঞানতাঃ দূরীকৰণায়, ধৰ্মমার্গান্মার্মাণীগঃ সংপথ-প্রদশনায়, মদৱাহিতালাঙ় জনানাঃ পরমধনঁ বিতৰণায়, তথা কৰ্ম-সামৰ্ধীনন্দ জনন পরিচালনায়, ভগবান্ সন্দৈব কঙ্গাপৰোহণ্ট। (১ম—১১ম—৩৩) ॥

বঙ্গাচুব্রাদ।

হে তগবন্ম! আপনি পরমজ্ঞানসম্প্রদ সাধকগণের নিমিত্ত (অথবা—কালচক্রে চিরবিষ্টমান অঙ্গিরাদি ঋবিগণের নিমিত্ত) তাহাদিগের হিত-সাধনের উদ্দেশ্যে জ্ঞানাবৰক অজ্ঞানকে দূর কৰেন; আরও, অশেষপ্রকার পীড়াদায়ক প্রলোভন-ক্রপ আয়ুধসকলে প্রক্ষিপ্ত ধৰ্মমার্গান্মার্মাণী সাধুককে

(অথবা—কালচক্রে চিরবিশ্বানু মহীয় অত্তিকে) সৎপথ প্রদর্শন করেন ; এবং অদৃশ নিরক্ষার জনকে (অথবা—কালচক্রে চিরবিশ্বানু মহীয় বিশ্বদকে) কল্যাণসাধক পরমার্থকূপ ধন প্রদান করেন ; এবং সংসার-সংগ্রামে জয়লাভ করাইবার জন্য অদ্বিতীয় (কর্মসামর্থ্যহীন) স্থবিরকে (অথবা—বাবসান খাসিকে) কর্মপ্রবৃত্তিপ্রদানে পরিচালিত করেন। (মন্ত্রটি ভগবানের মহিমাপ্রকাশক। অন্তের ভাব এই যে,—অজ্ঞ'নতা দূরীকরণে জ্ঞানিগণকে, সৎপথ-প্রদর্শনে ধর্মমার্গানুসারিগণকে, পরমার্থবিত্তরণার্থ নিরহস্তার জনগণকে এবং কর্মসামর্থ্যহীন জনের পরিচালন-পক্ষে, ভগবান সদাহৃতুপরায়ণ আছেন।) ॥ (১ম—৫, সূ—৩৩) ॥

• • •

সারণভাষ্য।

তে উত্তর বা গোত্রমধ্যক্ষশক্তবস্তুঃ বৃষ্টুদ্বক্ষাবস্থাবক্ষ মেষগঙ্গিবোভাঃ হঙ্গিরণামূর্বীণাগর্ধার্ঘাপাত্রাঃ। অণবারণ কৃতবাননি। বৃষ্টোপবক্ষ মেষঃ বজ্রেনোদ্বাটা বর্ষণঃ কৃতবাননীত্যার্থঃ। অথ গোত্রং গোমযুক্ত পরিণতিপদ্ধতিং ষগামু নিচিতমঙ্গিবোভা খবিষ্যোহপ্যাবৃণোঃ। ষগামাবোভাটোনোপকাশঃ। উত্ত অপি চারমে মচর্ষে। কীদৃশায়। শতদ্রুরে শতদ্রুরে যন্ত্রে পুরৈঃ শীড়ার্থ প্রক্ষিপ্তায়। গাতুবিং। মার্গস্য কস্তুরিতাত্ত্বঃ। তথা বিমদনাম চিঃ। বিমদনামে মচর্ষেহপি সমেনাত্রেন যুক্তঃ বসু ধনমবচঃ। প্রাপ্তিবান। তথাজো সংগ্রামে অস্ত্রার্থ নাবসানসা নিবসতো বর্তমানসামুসাপি স্তোতুরজ্ঞিঃ বজ্রং নর্তধন্ম রক্ষণঃ কৃতবাননীতি শেষঃ। অতস্ত মহিমা কেন বর্ণিতুঃ শক্ত ইতি তাৎঃ॥

সারণ-ভাষ্যের বঙ্গানুবান।

হে ইন্দ্র ! আপনি অবাক্ষশক্তকামী বৃষ্টিগলের আবরক মেষকে অঙ্গিমা প্রভৃতি খবিগণের অঙ্গ অপবারণ করিয়াছিলেন। অর্ধাং, বৃষ্টির আবরক মেষকে বজ্রের দ্বারা উদ্বাটন করিয়া বর্ষণ করিয়াছিলেন। অথবা, পশিগণ কর্তৃক অপহৃত, ষগামে নিবক্ষ, গোমযুক্তকে অঙ্গিমা প্রভৃতি খবিগণের নিমিত্ত ষগামার উদ্বাটন-পূর্বক প্রকাশিত করিয়াছিলেন। আরও, অস্ত্ররক্তুক পীড়ার্থ প্রক্ষিপ্ত শতদ্রুর নামক যন্ত্র-সম্বন্ধে মধ্যি অত্তিকে প্রতি আপনি পথ প্রাপ্তিরিতা হইয়াছিলেন। অর্ধাং, অস্ত্রবর্ণ মহীয় অত্তিকে উদ্দেশ করিয়া শতদ্রুর নামক যন্ত্র নিক্ষেপ করিলে, আপনি গলায়ন অঙ্গ তাহাকে পথ দেখাইয়া দিয়াছিলেন। সেইক্ষেপ অস্ত্রবর্ণক ধনকে বিমদনামক খবির নিমিত্ত বহন করিয়াছিলেন। সেইক্ষেপ সংগ্রামে অস্ত্রার্থ বিশ্বান অঙ্গ স্তোতুগণকে বজ্র নর্তন কর্যাইয়া অর্ধাং বজ্র পুরাইয়া রক্ষা করিয়াছিলেন। অতএব আপনার মহিমা কেহই বর্ণনা করিতে সমর্থ নহে।

ଗୋତ୍ରେ । ଶୁଣୁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଶବ୍ଦେ । ଉତ୍ସାହିକାନ୍ତପ୍ରତ୍ୟାଃ । ହୟ । ଖଲଗୋରଧାର୍ଦିତାଶୁ-
ଶୁଭାବିନିଜ୍ଞକଟ୍ୟଚଚ । ପାଠ ୪.୨୨୫ । ଇତି ମୁକ୍ତାର୍ଥେ ତପ୍ତପ୍ରତ୍ୟାଃ । ଶତଙ୍କ-
ଦୂରା ଦୂରାଗୋପାଂ । ଶ୍ରୀ ଇତୋକେ । ସଂଖ୍ୟାକ୍ଷେତ୍ର ଇତି ଦୂରାଃ । ସଂଖ୍ୟାକ୍ଷେତ୍ର କବିଧାନମିତି କପ୍ରତ୍ୟାଃ ।
ଛାଳମୟ ସମ୍ପ୍ରଦାରଗଂ ପରପୂର୍ବତ୍ୱଃ । ତତ୍କ ସୋ ଜ୍ଞାନରେ ଶାନ୍ତି ଭବତି ମ ଲଭତେହୃତରେଷାର୍ପି-
ବ୍ୟପଦେଶମିତ୍ତୁରଗ୍ରହପରଃ । ପାଠ ୪.୨୨୬ । ଇତି ରହପର ଭବତି । ସବୀ ଦୂରଶକ୍ତୀବ ଛାଳମୟ
ସମ୍ପ୍ରଦାରଗଂ ଜ୍ଞାତ୍ୟ । ଗାତ୍ରୁବିଦ୍ଵି । ଗାତ୍ର ଗତୋ । ଅଧ୍ୟାତ୍ମ କମିଶନିଜନିଭାଗାପାରାହିତ୍ୟଚ ।
ଉଠ ୧୨୨ । ଇତି ତୁ ପ୍ରତ୍ୟାଃ । ତଃ ବେଦସ୍ଵର୍ତ୍ତ ଲଭ୍ୟତ୍ୱିତ ଗାତ୍ରୁବିଦ୍ଵି । ବିଦ୍ରୋ ଲାଭେ ।
ଅନ୍ତର୍ଭାବିତଗାର୍ଥିଃ କ୍ରିପ୍ । କୃତୁରହପରପ୍ରକର୍ତ୍ତିତସରତ୍ । ସମେନ । ସମ୍ବିତ୍ୟମନାମ । ସମ୍ବ
ମ ଆସୁରିତ ତରାମନ୍ତ ପାଠୀଃ । ଆଜିରିତ ସଂଗ୍ରାମନାମ । ଆହବ ଆଜାବିତ ତତ୍ତ୍ଵ ପାଠୀଃ ।
ଅତ୍ରିଃ । ଅତି ଭକ୍ତିତ ବୈରିଗମିତାଦ୍ଵିର୍ଜଃ । ଅଦିଶଦିଭୂଷଣିତ୍ୟଃ କ୍ରିତ୍ୱିତ କ୍ରିନ୍ପତ୍ୟାଃ ।
ନିଷ୍ଠାଦାଦ୍ଵାଦ୍ଵାତ୍ସରତ୍ । ସାକ୍ଷେତ୍ରମଦ୍ରିଶକ୍ରଂ ଯାତ୍ୟଥ୍ୟୌ । ଅନ୍ତରୀଦୃଗାତ୍ୟନେନାପି ବାତ୍ୟଃ ସ୍ୟାତ୍ ।
ନିଃ ୪.୪ । ଇତି । ସାବଦାନନ୍ଦ । ବସ ନିବାସେ । କର୍ତ୍ତର ତାତ୍ତ୍ଵିଲିକଶାନଶ୍ଚ । ବହଳଂ ଛଳ୍ମୀତି
ଶପଃ ଶୁଃ । ଦ୍ଵିର୍ଭାବଚଳାଧିଶେଷୋ । ଚିତ୍ତାଦକ୍ଷୋଦାତ୍ସରତ୍ ॥ (୧୨—୫୧୩—୩୬) ॥

ଗୋତ୍ରେ । ଅବାକୁଶକ୍ରାର୍ଥକ 'ଶୁଣ' ଧାତୁର 'ଉତ୍ସାହି' ପ୍ରତାପ କରିଯା ନିଷ୍ପତ୍ତ ହଇଯାଛେ ।
ପକ୍ଷାଶ୍ରରେ 'ଖଲଗୋରଗାର୍ଥ' ଏହି ନିରମେର ଅଶ୍ଵଦ୍ରି-ବିଷରେ 'ଇନିଜ୍ଞକଟ୍ୟଚଚ' (ପାଠ ୪.୨୨୧) ଶୁଭାମାରେ ମୁହୂର୍ତ୍ତେ 'ତ' ପ୍ରତାପ କରିଯା ନିଷ୍ପତ୍ତ ହଇଯାଛେ । ଶତହରେ । 'ଶତଙ୍କ ଦୂରା ଦୂରାଲି
ଏଯାଃ'—ଏହି ବାକେ ତ୍ରୀ ପଦ ନିଷ୍ପତ୍ତ । 'ଶ୍ରୀ' ଇତି ଏକେ ଏହି ଅର୍ଥେ । 'ସଂଖ୍ୟାକ୍ଷେତ୍ର' ଅର୍ଥାଂ ସଂବ୍ରତ
ହର—ଏହି ଅର୍ଥେ 'ଦୂରା' ଏହି ପଦଟି ହୟ । 'ସଂଖ୍ୟରେ କବିଧାନଂ' ଏହି ନିରମାମାରେ କ-ପ୍ରତ୍ୟର
ହଇଯାଛେ । ଛାଳମ-ଚେତୁ ସମ୍ପ୍ରଦାରଗ ଓ ପରପୂର୍ବତ ପ୍ରାପ୍ତ ହଇଯାଛେ । ଅଥବା 'ଯୋ ଜ୍ଞାନରେ':
ଶାନ୍ତି ଭବତି ମ ଲଭତେହୃତରେଣାପି' ଏହି ଅର୍ଥେ, "ସ୍ୟପଦେଶମିତ୍ତୁରଗ୍ରହପରଃ" ଏହି ପାଣିନୀର
ଶୁଭାମାରେ (ପାଠ ୫.୧୫୧) 'ରହପରଃ' ହଇଯାଛେ । ଅଥବା ଦୂର-ଶମ୍ଭେରଇ ଛାଳମ-ଚେତୁ
ସମ୍ପ୍ରଦାରଗ ଜ୍ଞାତ୍ୟ । ଗାତ୍ରୁବିଦ୍ଵି । ଗତ୍ୟର୍ଥକ 'ଗାତ୍ର'—ଧାତୁର ଉତ୍ସର 'କ'ମିଶନିଜନିଭାଗାପାରାହିତ୍ୟଚ' (୭୦ ୧୨୨)
ଶୁଭାମାରେ 'ତୁ' ପ୍ରତାପ ହଇଯାଛେ । 'ତଃ ବେଦସ୍ଵର୍ତ୍ତ ଲଭ୍ୟତ୍ୱିତ' ଏହି ବାକେ ଗାତ୍ରୁବିଦ୍ଵି
ପଦ ହଇଯାଛେ । ଲାଭାର୍ଥକ 'ବିଦ୍ଵି' ଧାତୁର ଉତ୍ସର ଅନ୍ତର୍ଭାବିତଗାର୍ଥ ଚେତୁ 'କ୍ରିପ୍' ପ୍ରତାପ ହଇଯାଛେ ।
କୃତେର ଉତ୍ସରପଦେର ପ୍ରକ୍ରିତିତସର ପ୍ରାପ୍ତ ହଇଯାଛେ । ସମେନ ।, 'ସମ୍ବ'—ଇହା ଅନ୍ତେର ନାମ ।
ଅନ୍ତର୍ଭାବ-ସମ୍ବହେର ମଧ୍ୟେ 'ସମ୍ବ ନମ ଆସୁଃ' ଏଇକଣ ପାଠ ଆହେ । ଆଜିଃ—ଇହା ସଂଗ୍ରାମର ନାମ ।
ସଂଗ୍ରାମ-ନାମମୁହେର ମଧ୍ୟେ 'ଆହବ ଆଜି' ଏଇକଣ ପାଠ ଆହେ । ଅତ୍ରିଃ । 'ଅତି' ଅର୍ଥାଂ
ଶକ୍ରଗଣକେ ତକ୍ଷଣ କରେ—ଏହି ଅର୍ଥେ 'ଅତି' ପଦେ ବଜକେ ବୁଝାଯ । 'ଅଦିଶଦି' ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଭାମାର୍ଥ
କ୍ରିନ୍ ପ୍ରତାପ ହଇଯାଛେ । 'ନ' ଇହ ହେତୁ ଆଦିଶର ଉତ୍ସାତ ହଇଯାଛେ । ଯାକ୍ଷ ଏହି ପ୍ରକାରେ ଅତି-
ଶକ୍ରକେ ଯାଥ୍ୟା କରିଯାଛେ । ସଥୀ,—'ଅନ୍ତରୀଦୃଗାତ୍ୟନେନାପି ବାତ୍ୟଃ ସ୍ୟାତ୍' (ନିଃ ୪.୪) ।
ବାବଦାନଶ୍ଚ । ନିବାସାର୍ଥକ 'ବସ' ଧାତୁର ଉତ୍ସର କର୍ତ୍ତାବାଚୋ 'ତାତ୍ତ୍ଵିଲିକଶାନଶ୍ଚ ବହଳଂ ଛଳ୍ମୀ'
ଏହି ନିରମାମାରେ ଶପେର ଶାନ୍ତି 'ଶୁଃ' ପ୍ରତାପ ହଇଯାଛେ । ଦ୍ଵିର୍ଭାବ ହଇଯାଛେ ଓ ହଲେର ଆବିର୍ଦ୍ଦ
ଅଧିଶ୍ରତ ଆହେ । 'ଚ' ଇହ ହେତୁ ଅନ୍ତର୍ଭାବ ଉତ୍ସାତ ହଇଯାଛେ । (୧୨—୫୧୩—୩୬) ॥

তৃতীয় (৬০১) খাকের বিশদার্থ।

— § • § —

এই মন্ত্রের যে অর্থ প্রচলিত আছে, তাহা বিক্ষিপ্ত বিচ্ছিন্ন ভাবপূর্ণ। অম্বুটী সাধারণতঃ চারি অংশে বিভক্ত হইয়া থাকে; আর মেই চারি অংশে যেমন চারি প্রকারের প্রসঙ্গ প্রথাপিত হইয়াছে। তাহাতে দেখিতে পাই, প্রথম বলা হইয়াছে,—‘হে ইন্দ্র! অঙ্গিরা প্রভৃতি ঋষি-বিগের জন্য তুমি মেঘকে উদ্বাটিত করিয়াছিলে;’ বিতীয়তঃ বলা হইয়াছে,—‘অমুর কর্তৃক প্রাক্ষিপ্ত শতধার যন্ত্র হইতে রক্ষা করিয়া অত্রি ঋষিকে তুমি পথ দেখাইয়া দিয়াছিলে;’ তৃতীয়তঃ বলা হইয়াছে,—‘বিমন ঋষিকে তুমি অঞ্জের সহিত ধনযুক্ত করিয়াছিলে;’ চতুর্থতঃ বলা হইয়াছে,—‘এই স্তোত্রের অথবা বাবসাম ঋষির জয়ের জন্য তুমি বজ্র-চালনে তাহাকে রক্ষা করিয়াছিলে।’ ইহা হইতে এবশ্চকার অর্থে যে কত প্রকার উপাখ্যানের অন্তরণ। করা হয়, তাহার ইয়ন্তা নাই। পণিগণ কর্তৃক ঋষির গোধন অপহৃত ও পর্বতের গুহামধ্যে লুকায়িত ছিল। মেই গুহাদ্বার উদ্বাটন করিয়া ইন্দ্র তাহা উদ্বার করিয়া দেন। প্রথমাংশে এ প্রকার অর্থও আমনন করা হইয়া থাকে। এইরূপ, দ্বিতীয় অংশের ‘শতভুরেষ’ পদ হইতে নির্দেশ করা হয়, শতধার-বিশিষ্ট গোলক-ধৰ্মায় ঋষিকে আবক্ষ করা হইয়াছিল; কেহ বা আবার ঐ ‘শতভুরেষ’ পদ হইতে শতমুখে বা অশেষপ্রকারের অগ্নিশ্বাবী মারক-যন্ত্রের (কার্য-বন্দুকের) ভাব গ্রহণ করেন। কেহ বা ঐ পদে শতধারবিশিষ্ট উটালিকার প্রসঙ্গ আনিয়া থাকেন। তদনুমানে অর্থ হইয়া থাকে; অন্ত্রের মুখ হইতে বা আবক্ষ-স্থান হইতে ইন্দ্র পথ দেখাইয়া ঋষির পলায়নের উপায় নির্দ্ধারণ করিয়া দিয়াছিলেন। *

* ‘শতভুরেষ’ পদের ইংগোলি অনুবাদে দেখিতে পাই, “Labyrinth of one hundred doors.” লিখিত হইয়াছে। শতমুখে অগ্নিশ্বাবী মারক-যন্ত্রের ভাব হইতে, প্রক্ষ-তালিকগল পাঠীন অর্থ গণের আগ্রহান্ত্রে বিষমান্তা সপ্রসারণ করিতে পারেন। পক্ষান্তরে, সেকালে শতধারবিশিষ্ট উটালিকাসন্ধ বিষমান্ত ছিল-- ঐ পদে তাহাই প্রতিপন্থ হয়।

‘ବାବସାନନ୍ଦ’ ପଦେ କେହ ବା ଏହି ମାତ୍ରେ ଖାରିକେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାଛେ, ଏବଂ କେହ ବା ସ୍ତୋତାର ପ୍ରମଜ ଆନିଯାଛେ । ‘ଅନ୍ତିଂ’ ପଦେ କେହ ବା ପରିବର୍ତ୍ତ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରେନ; କେହ ବା ‘ବଜ୍ର’ ଅର୍ଥଟି ସଙ୍କଳନ ସମ୍ମାନନ୍ଦ କରେନ । ଫଳତଃ, ବିକିଷ୍ଟ ବିଜ୍ଞାନ ମାନାଭାବେ ଯେ ଆକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ—ବ୍ୟାଖ୍ୟାଦିତେ ଇହାଇଁ ପ୍ରତିପରି ହଇଯା ଥାକେ ।

ଆମରା କିନ୍ତୁ ମନ୍ତ୍ରେ ମଧ୍ୟେ ଭଗବନ୍ତାହିମାନ୍ତ୍ରୋତକ ଏକ ନିତ୍ୟମତ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ଵଟ ପ୍ରଥ୍ୟାତ ଆଛେ ଦେଖିତେ ପାଇ । ଯାହା କିନ୍ତୁ ମନ୍ତ୍ରେ ଶ୍ରେଣ୍ୟମାଧକ, ଭଗବନ୍ମୁକମ୍ପାଇ ମକଳେ ମୂଳୀଭୂତ । ମଂକ୍ଷେପତଃ ଏହି ତତ୍ତ୍ଵ ଏହି ମନ୍ତ୍ରେ ପ୍ରକଟିତ ରହିଯାଛେ । ଏ ପକ୍ଷେ, ପ୍ରଥମତଃ ‘ଅଞ୍ଜିବୋତ୍ୟୁ’ ‘ଅତ୍ରଯେ’ ‘ବିମଦ୍ୟ’ ‘ବାବସାନନ୍ଦ’—ଏହି ପଦ-ଚତୁର୍ବୟେ ଅର୍ଥର ବିଦ୍ୟ ଅନୁଧାବନ କରିଯା ଦେଖୁନ । ଏହି ଝାପେଦେଇ (ପ୍ରଥାନତଃ ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ଵାରିଂଶ୍ୟ ସୂନ୍ଦର ତୃତୀୟ ଶକେନ୍ଦ୍ର୍ୟାୟ #) ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶେ ‘ଅତ୍ର’ ‘ଅଞ୍ଜିରା’ ପ୍ରଭୃତି ପଦ କି ପ୍ରକାର ଆର୍ଥ ପରିଗ୍ରହୀତ ହିତେ ପାରେ, ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଯାଛି । ଏଥାନେତେ ପୂର୍ବୋତ୍ତମ ପଦ-ଚତୁର୍ବୟେ ମେଟେ ଭାବେରଇ ଅର୍ଥ ପରିଗ୍ରହଣ କରିବି ପାରି । ମେ ଅର୍ଥ, ଧର୍ମାନ୍ତର୍ମାର୍ଗୀ-ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟ ଓ ବଞ୍ଚାନ୍ତିବାଦେଇ ପ୍ରତୀତ ହିବେ । ଅପିଚ, ତ୍ରୟିପକ୍ଷେ ଏକତ୍ରିଂଶ୍ୟ ସୂନ୍ଦର ମନ୍ତ୍ରମଧ୍ୟ ମଂକ୍ଷେପ ସଂଖ୍ୟାକ ଧାକେବ ଏବଂ ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ଵାରିଂଶ୍ୟ ସୂନ୍ଦର ତୃତୀୟ ଶକେନ୍ଦ୍ର୍ୟାୟ ଆଲୋଚନା କରିଯା ଦେଖୁନ । ଏଥାନେ ଆର୍ଥ ତତ୍ତ୍ଵିଧୟେର ପୁନାରାଲୋଚନା ବାହଳ୍ୟ ମାତ୍ର ମନେ କରି ।

ଏହି କରେକଟୀ ପଦେର ଅର୍ଥ ହନ୍ଦୟଙ୍ଗମ ହିଲେଟ ଗ୍ରହାର୍ଥ ଦିଶଦ ଟଟିଯା ଆମେ । ମନ୍ତ୍ରେ ବଳା ହିଯାଛେ—ଭଗବାନ୍ ପରମ କରଣାମଣ । ମାଧକ ଯେ ପରମ ଭାବ-ମନ୍ତ୍ରମ ହନ—ମେ ମେହି ଡାହାରଇ କରଣ୍ଟାଯ । ମାଧକେର ହିତମାଧନେର ଜୟ ସାଧକେର ଅନ୍ତାନତ୍ତ୍ଵ ଦୂର କରେନ,—ମେ ମେହି ତିନି ଭିନ୍ନ ଆର ଅନ୍ୟ କେ ଏହି ମନ୍ତ୍ରର “ସ୍ତୁତି ଗୋତ୍ରେ ଅଞ୍ଜିରୋତ୍ୟା ଅପାନ୍ତରେଃ” ଅଂଶେ ଏହି ଭାବରେ ପରିବ୍ୟକ୍ତ । ଭାରପର, “ଉତ୍ ଶତଚରେଷୁ ଅତ୍ରେ ଗାତୁବିଂ” ଅଂଶେର ଭାବ ଉପଲବ୍ଧି କରନ । ସାଧନାର ପଥେ ଶତ ବାଧା—ମହା ପ୍ରମୋଦନ । ଧର୍ମମାର୍ଗାନ୍ତର୍ମାରୀ ସାଧକକେ ମେ ବାଧା ହିତେ କେ ଅତିକ୍ରମ କରେନ ?—କେ ଡାହାକେ ମଂଥ ପରିମର୍ଶନ କରାଇତେ ମର୍ଦ୍ଦ ହନ ? ମେଓ ମେହି ବ୍ୟାଖ୍ୟାମର୍ଯ୍ୟ ଭଗବାନ ନହେନ

* ମୁଦ୍ରଣକାରୀ ପରିବହନ ଓ ମନ୍ତ୍ରମଧ୍ୟ ଏହି ‘ଅତ୍ର-ମନ୍ତ୍ରମଧ୍ୟ’ ୨୨୪୦ । ୪୩ ପୃଷ୍ଠା କେବୁନ ।

କି ? ମନ୍ତ୍ରେର ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଂଶେ ଏହି ଭାବଇ ପରିବ୍ୟକ୍ତ । ତୃତୀୟତଃ—“ଚିଂ
ବିମଦ୍ୟାଯ ସମେନ ବସୁ ଅବହ ।” ନିରହଙ୍ଗାର ଗର୍ବହୀନ ଜ୍ଞନକେଇ ତିନି ପରମାର୍ଥ
ଧନ ପ୍ରଦାନ କରେନ । ଯାହାର ଅହ୍-ଜ୍ଞାନ ଦୂର ହଇଯାଛେ, ସେ ଜ୍ଞନ ସର୍ବତୋ-
ଭାବେ ତ୍ାହାତେ ଅନ୍ତର୍ଜୀବନ ଥିଲେ ପାରିଯାଛେ, ତ୍ାହାର ଅଭାବପୂରଣ—
ତ୍ଥାକେ ଆବଶ୍ୟକ-ବସ୍ତ୍ର ଦାନ, ଭଗବାନଙ୍କ କରିଯା ଥାକେନ । ଏ ଅଂଶେ ଏହି
ଭାବଇ ପ୍ରାପ୍ତ ହିଁ । ଚତୁର୍ଥତଃ—“ଆର୍ଜୀ ବାବସାନମ୍ୟ ଅନ୍ତିଂ ନର୍ତ୍ତୟନ ।” ଏହି
ଅଂଶେର ପ୍ରତି ପଦ ନିଗୃତ୍ତାବନ୍ଧୋତ୍ତକ । ‘ଆର୍ଜୀ’ ପଦେ ‘ଜୟେଷ୍ଠ ଜନ୍ମ’ ଭାବ
ଆମେ । କିନ୍ତୁ ମେ କି ଜୟ ? କୋଥାକାର ଜୟ ? ପୂର୍ବାପର ସମ୍ଭାବିତ ପ୍ରତି
ଲଙ୍ଘ୍ୟ କରିଲେ, ଆପନିଇ ଉତ୍ତର ପାଇ,—ମେଂମାର-ମନ୍ଦରେ ରିପୁଶକ୍ତ ପ୍ରଭୃତିର
ମହିତ ଦ୍ୱାନ୍ତ ଜୟ-ଲାଭେର ବିସ୍ୱଳି ଏଥାମେ କଥିତ ହଇଯାଛେ । ତାରପର
‘ବାବସାନମ୍ୟ’ ପଦେ କର୍ମସାମର୍ଥ୍ୟହୀନ ସ୍ଥବିରେର ପ୍ରତି ଲଙ୍ଘ୍ୟ ଆମେ । ‘ଅନ୍ତିଂ’
ପଦେ ମେହି ସ୍ଥବିରେର ଅବସ୍ଥାକେଇ ବିଶେଷଭାବେ ବୁଝାଇତେଛେ । ସେ ଜ୍ଞନ ଅଟଳ
ଅଚଳ ଶ୍ଵର ଧୀର ହଇଯା କର୍ମଶୂନ୍ୟ ଅବସ୍ଥାଯ ବମ୍ବିଯା ଆଛେ, ମେହି ଦୟାଳ ଭଗବାନ୍
ତାହାକେ ମୁକ୍ତିରେ ମୁକ୍ତି ଉପ୍ରଦୂଷ କରେନ । ଏଥାନକାର ତାଂପର୍ୟ ଏହି ସେ, ବରଂ
ନିଷ୍କର୍ମ ତଓ—ମେଓ ଭାଲ, କିନ୍ତୁ ଅପକର୍ମ କବିଓ ନା । ପର୍ବତେର ଶ୍ଵାର
ଅଟଳ ଅଚଳ ନିଷ୍କର୍ମ ଜ୍ଞନକେ ଭଗବାନ କରୁଣା କରେନ; କିନ୍ତୁ ପାପ-
କର୍ମକାରୀର ପ୍ରତି ତ୍ାହାର ମହାନ୍ତୁତି ମାଇ । ଏଥାମେ ଏହି ଭାବଇ ପ୍ରାପ୍ତ
ହେବୁ ଯାଏ । ଏହିକୁପେ ବୁଝାଇତେ ପାରି,—ଏ ମନ୍ତ୍ରେ ଭଗବାନକେଇ ମକଳ
ମୁକ୍ତିର ନିଃନ୍ତା ବାଲଯା ଘୋଷଣା କରା ହଇଯାଛେ । ତିନିଇ ମୁକକେ ବାଚାଳ
କରେନ; ତିନିଇ ପଞ୍ଚୁବ ଦ୍ଵାରା ଗିରିଲଜ୍ଜନ କରାନ; ତିନିଇ ଏହି ଜମ୍ବଜାଳ-
ମରଗମଧ୍ୟଗତ ଭୌବକେ ଉଦ୍ଧାର କରିଯା ଥାକେନ । ଇହାଇ ତାଂପର୍ୟାର୍ଥ ।

‘ଅଞ୍ଜିରୋଭ୍ୟ’ ପ୍ରଭୃତି ପଦକେ ମୁଖ୍ୟାବାଚକ ଶ୍ଵୀକାର କରିଲେ,
ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଵେର ମସକ୍କ ମାନିତେ ହଇବେ । # ତାହାତେଓ ପୂର୍ବୋତ୍ତ ଅର୍ଥହି
ପ୍ରାପ୍ତ ହେବୁ ଯାଇବେ । ଭାବ ଆସିବେ—ଅଞ୍ଜିରାଦି ଶର୍ମିକାପେ
ଚିରକାଳ ଯାହାରା ମୁଖ୍ୟମାନ ଗତାଗତି କରିତେଛେ, ମେହି ଭଗବାନ
ତ୍ଥାଦିଗକେ ବର୍କା କରେନ । (୧୨—୫୧ସୂ—୩୩) ॥

* ପଞ୍ଚଚହାରିଂଶ୍ୟ ୪ଙ୍କେର ତୃତୀୟ ମସି ପ୍ରଭୃତିର ଅନୁମରଣେ ଦେ ଭାବ ଗ୍ରହଣ କରିବେ ।
ଅଳମତିବିଭାବେ ।

ଚତୁର୍ଥୀ ଖକ ।

(ପ୍ରେମେ ମଣ୍ଡଳ । ଏକପଞ୍ଚାଶ୍ରେ ସୂତ୍ରୀ । ଚତୁର୍ଥୀ ଖକ ।)

ତ୍ରମପାମପିଧାନାୟଣୋରପାଧାରର
ପର୍ବତେ ଦାନୁମହନ୍ତୁ ।

ବୃତ୍ତଂ ସଦିନ୍ତ୍ର ଶବସାବଧୀରହିମାଦିଃ ସୂର୍ଯ୍ୟେ
ଦିବ୍ୟାରୋହ୍ୟୋ ଦୃଶେ ॥ ୪ ॥

ପଦ-ବିଜ୍ଞେସଙ୍ଗ ।

ତ୍ର୍ଯଂ । ଅପାଂ । ଅପିଧାନା । ଅୟଣୋଃ । ଅପ । ଅଧାରର ।
ପର୍ବତେ । ଦାନୁମହନ୍ତୁ । ବନ୍ଧୁ ।

ବୃତ୍ତଂ । ସଂ । ଇନ୍ଦ୍ର । ଶବସା । ଅବଧୀଃ । ଅହିଃ । ଆଂ । ଇଃ । ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ।
ଦିବି । ଆ । ଆରୋହ୍ୟଃ । ଦୃଶେ ॥ ୪ ॥

ବର୍ଣ୍ଣାମୁମାର୍ମି-ବ୍ୟାଧୀ ।

‘ଇନ୍ଦ୍ର’ (ହେ ତଗବନ୍) ! ‘ସଂ’ ‘ଅପାଂ’ (ସବଭାବାନାଃ) ‘ଅପିଧାନା’ (ଅବରକାନ୍ ଅଜାନାନ୍ ଇତି ସାବଦ) ‘ଅପାୟଣୋଃ’ (ଉଦ୍ବାଟିଧାନ୍ସି, ଦୂରୀକରୋଷି) ; ‘ପର୍ବତେ’ (ପର୍ବତମହୁଣେ ଦୂରୁଚିତ୍ତେ କ୍ଷଗ୍ରତପରାୟଣେ, ଅନେ) ‘ଦାନୁମହନ୍ତୁ’ (ଦାନୋପରୋଗନଂ ଅତୁରଃ ଇତି ସାବଦ) ‘ବନ୍ଧୁ’ (ଧମଂ-ଜାନନ୍ତପଂ ପରମାର୍ଥକଲପଂ ବା) ‘ଅଧାରର’ (ଆକିଷଣ୍ସାନ୍ସି, ଦମାସି ଇତି ତାବଃ) ; ‘ବନ୍ଧୁ’ (ସମା) ସଂ ‘ଶବସା’ (ସମେନ) ‘ଅହି’ (କ୍ରୂରଅକ୍ରୂତିଃ) ‘ବୃତ୍ତଂ’ (ଅଜାନନ୍ତପଂ ଅର୍ଥରୁଃ,

অজ্ঞানতাঃ ইতি ষাবৎ) 'অবধী' (হস্তবান, বিমাশয়তি ইতি ভাবঃ), 'আদিত' (তদানীং) 'দৃশ্য' (আভাসর্ণনাম) 'বিবি' (সাধকানাং হৃদ্বাকাশে হৃৎপর্গে বা), 'সৰ্বাং' (জ্ঞানাধারং, পরমজ্ঞানং) 'আরোচ' (স্থাপিতবান, স্থাপিততি ইতি ভাবঃ) । সাধবো ভগবৎকৃপণা পরাজ্ঞানং লভ্য ইতি ভাবঃ । (১ম—৫১—৪৩) ॥

• • •

বঙ্গাশুব্দাদ ।

হে ভগবন ! আপনি সত্ত্বভাবশম্ভুহের আবরক অস্তানকে দূর করেন ; পর্বতসদৃশ দৃঢ়চিত্ত ভগবৎপরায়ণ জনে, দানেব উপযোগী প্রচুর ধন (জ্ঞানাদি-রূপ ধন) প্রদান করেন ; যথন আপনি বলের স্বারা ক্রূর-প্রকৃতি অজ্ঞানতাকে বধ করেন, তখন আভাসর্ণনের জন্য সাধকগণের হৃদ্বাকাশে অথবা হৃদয়-রূপ স্বর্গে জ্ঞানাধার সুর্য্যদেবকে (পরম জ্ঞানকে) স্থাপিত করিয়া থাকেন । (ভাব এই,—সাধুগণ ভগবৎকৃপায় পরাজ্ঞান লাভ করিয়া থাকেন ।) ॥ (১ম—৫১মু—৪৩) ॥

• • •

সাধুণ-ভাষ্যং ।

হে ইশ্বর ! দুষ্পায়ুদকানামপিধানাপিধানানাচ্ছানকান্দেবানপার্বনোঃ । আপাদবীষ্টাঃ । তথা পর্বতে পর্বততি পূর্বতিত্বা-প্রদেশযুক্তে প্রকৌশলিবাসস্থানে দাহ্যমৎ দাহ্যমস্তো তিংসা-বৃক্ষস্তো । যদা দম্ভুরমুরমাতা সৈব দাহ্যঃ । তদ্বতঃ । তাদৃশস্তু বৃত্তাদের্থস্তু ধনমদারঃ । শক্রঞ্জিষ্ঠা তদীয়ং ধনমপহৃতা স্বগতে গ্রাচিক্ষিপ ইত্তার্পঃ । যদা দাগ্ধমদিতি বহুবিশেষণং । শোভনদানযুক্তমিতার্থঃ । হে ইশ্বর ! যৎ যদা শবদা বলেন বৃত্তং জ্ঞানাদি লোকানামাবরী-তাৱং । তথা চ শাখাস্তোরে গম্ভীৰাতং । যদিমান লোকান বৃগোত্ত্বত্ত্বস্তু বৃত্তাদিতি । অহিং । আ সমস্তাদ্বৃত্তারং । তথা চ বাঙ্মনেরিনঃ সম্বামনস্তি । সোহঁগ্রোমাবভিসমস্তুব সর্বাং বিচ্ছাং সর্বং বশঃ সর্বমগ্নাতং সর্বাঃ শ্রবণঃ যৎ সর্বমেতৎ সমস্তবত্তস্মাদতিরিতি ।

সাধুণভাষ্যের বঙ্গাশুব্দাদ ।

হে ইশ্বর ! আপনি উদকের আচ্ছানক মেৰসমূহকে অপাৰত কৰিয়াছেন । সেই অকার অকীর নিবাস-স্থান পর্বতে হিংসাকারী (অথবা দম্ভু শব্দে 'অস্তুরমাতা' তিনিই 'দাহ্যঃ' তিহিপিট, তাদৃশ) বৃত্ত প্রভৃতিৰ ধন আপনি ধাৰণ কৰিয়াছেন ; অর্থাৎ, শক্রঞ্জয় ক্ষুরয়া তাহাদিগোৱ ধন অপহৃণ-পূৰ্বক স্বগতে নিক্ষেপ কৰিয়াছেন । অথবা, দাহ্যমৎ পদটী বহুব বিশেষণ ; শোভনদানযুক্ত ইহাই অৰ্থ । হে ইশ্বর ! আপনি যথন ত্ৰিলোকেৰ আবৃত্তা (শাখাস্তোৱে কথিত হইয়াছে 'যেহেতু এই লোকসমূহকে বৱীত বা আবৃত কৰেন, ইহাই বৃত্তেৰ বৃত্ত') সম্বাকৃত প্ৰকাৰে হননকাৰী—বাঙ্মনেৰীগণ এইকল বলিয়া থাকেন ।

ଏବେଳୁ ତମହୁରମବଦୀଃ । ବଧି ଆପିତଃ । ଆଦିଃ ଅନୁତରମେବ ଦିବି ହାଲୋକେ ମୃଣେ ଜୁହୁ
ଶୂର୍ଯ୍ୟମାରୋହନ୍ତଃ । ବୃତ୍ତଗ୍ରାହତଃ ଶୂର୍ଯ୍ୟଃ ତଞ୍ଚାଦ୍ର ବୃତ୍ତାନ୍ତମୁମୋଚ ଇତାର୍ଥଃ ॥

ଅପାଂ । ଉଡ଼ିଦିନିଯାଦିନି ବିଭକ୍ତେକୁନ୍ଦାତ୍ମଃ । ଅପିଧାନା । ଅପିଧିରତ ଆଜ୍ଞାନ୍ତ ଏତିରିତ୍ୟ-
ପିଧାନାନି । କରଣେ ଲୁଟ । ଲିତିତି ପ୍ରତାରାଂ ପୂର୍ବସ୍ତ ଧାରାକାରସ୍ତୋଦାନ୍ତତ୍ଵଃ । ତତ ଏକାଦେଶ-
ଦୟଃ । କୁତୁତରମନ୍ତ୍ରପ୍ରକୃତିଦୟଃ । ଶୁପାଂ ଶୁଲୁଗିତି ବିଭକ୍ତେଃ ପୂର୍ବସର୍ବନୀର୍ଥତ୍ଵଃ । ଅଧାରତଃ ।
ପାଦାଦିତ୍ୱାମିବାତାତ୍ତଵଃ । ପର୍ବତେ । ପର୍ବଣାଂ ପର୍ବତଃ । ପର୍ବ ପୁନଃ ପୃଣାତେଃ ଶ୍ରୀଗାତ୍ରେରେତି
ଯାଙ୍କଃ । ମାହୁମତ । ଦୋ ଅବଧନ ଇତାମାତ୍ରା ଦାଗ ଦାନ ଇତାମାତ୍ରା ଦାତାତ୍ୟାଂ ଶୁରିତୋମାନିକୋ
ମୁହୂର୍ତ୍ତ୍ୟାମ୍ଭାବଃ । ଅମୁରଦିଶେଷତେ ଶୁପାଂ ଶୁଲୁଗିତ ସଠା । ଲୁକ ॥ (୧୩—୫୯—୪୫) ॥

. . .

ଚତୁର୍ଥ (୬୦୨) ଝକେର ବିଶାଦାର୍ଥ ।

ପ୍ରଚଲିତ କି ଅର୍ଥେର ମୁଲେ ଆମାଦିଗେର ବ୍ୟାଖ୍ୟାଯ କି ଅର୍ଥ ପରିଗୃହୀତ
ହଇଲ, ଝକେର ଏକଟୀ ବନ୍ଦାନୁବାଦ ନିମ୍ନେ ଉନ୍ନତ କରିତେଛି, ତାହାତେଇ ତାହାଇ
ପ୍ରତିତ ହଇବେ । ମେଇ ଅମୁଗ୍ନଟୀ ଏହି :—

“ତୁମି ଜଳମାରୀ ମେଘ ଖୁଲିଯା ଦିଲାଛ, ତୁମି ପର୍ବତେ ବୃତାନ୍ତି ଦାନବିଳିଗେର ଧନ
(ଅପହରଣ କରିଯା) ରାଖିଯାଇ । ହେ ଟଙ୍କ ! ତୁମି ତାକାରୀ ବୃତକେ ବଧ କରିଯାଇଲେ,
ଏବଂ ତ୍ରୟେ ଶୂର୍ଯ୍ୟକେ ଲୋକେର ମର୍ମନାର୍ଥ ଆକାଶେ ଆରୋକଣ କରାଇଯା ଦିଲାଛିଲେ ।”

ଏହି ପ୍ରକାର ଅର୍ଥ କି ଭାବ ପରିଗ୍ରହ ହୟ, ପାଠକଗଣଙ୍କ ବୁଦ୍ଧିଆ ଦେଖୁନ ।
ଇହାତେ ଏକବାର ମନେ ହୟ,—ଅମୁରେର କଥା ବଳା ହିତେଛେ ; ଆବାର ମନେ
ହୟ,—ଶେଷେର ଓ ବୃକ୍ଷିର ବିଷୟ ରୂପକେ ପ୍ରଥାପିତ ହଇଯାଇଛେ । ଫଳତଃ,
ମନ୍ତ୍ରେର ଅର୍ଥ-ପ୍ରକାଶେ ପ୍ରତିକ୍ଷାତ୍ରେତେ ଭାୟକାର ଏବଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାରଗଣ ମର୍ମନାର୍ଥ-

---

“ମୋଧିଶିଥେବା ବିଭିନ୍ନଭୂତଃ” ଇତାଦି । ଏବେଳୁ ବୃଦ୍ଧାମୁଗକେ ବଧ କରିଯାଇଲେନ । ଅନୁତର ହାଲୋକେ
ମର୍ମନାର୍ଥ ବୃତକର୍ତ୍ତକ ଆବୃତ ଶୂର୍ଯ୍ୟକେ ମୋଚନ କରିଯାଇଲେନ ।

ଅପାଂ । ‘ଉଡ଼ିଦିନ’ ଇତାଦି ନିରମାତୁମାରେ ବିଭକ୍ତିର ଉନ୍ନତତ୍ଵ ହଇଯାଇ । ଅପିଧାନା ।
ଅପିଧିରତେ ଅର୍ଥାଂ ଆଜ୍ଞାନିତ ହୁଏ ହିତାର ଦ୍ୱାରା— ଏହି ବାକ୍ୟ ଅପିଧାନାନି ପଦ ହୟ । କରଣବାଚ୍ୟେ
‘ଲୁଟ’ ଅତାର । ‘ଲିତି’ ଏହି ନିରମାତୁମାରେ ଅତ୍ୟରେ ପୂର୍ବେର ଧାତୁର ଆକାରେର ଉନ୍ନତତ୍ଵ
ହିନ୍ଦାଇ । ତ୍ରୟେ ଏକାଦେଶ-ସ୍ଵର ହଇଯାଇ । କୁତେର ଉତ୍ସରପଦେର ପ୍ରକୃତିଦୟତ୍ଵ ହଇଯାଇ ।
‘ଶୁପାଂ ଶୁଲୁକ’ ଏହି ନିରମାତୁମାରେ ବିଭକ୍ତିର ପୂର୍ବସର୍ବନୀର୍ଥର ଦୀର୍ଘ ଟେକ୍ଷଣ । ଅଧାରତଃ । ପାଦାଦିତ୍ୱ
ହେତୁ ନିର୍ବାତ କଥ ନାଟ । ପର୍ବତେ । ପର୍ବବାନ— ଏହି ବାକ୍ୟ ପର୍ବତଃ ପଦ ହଇଯାଇ । ଯାଙ୍କ ବଲେନ—
“ପର୍ବ ପୁନ ପୃଣାତେ ଶ୍ରୀଗାତେ” ଇତାଦି । ମାହୁମତ । ଅବଧନାର୍ଥକ ‘ଦୋ’ ଧାତୁର ଉତ୍ସର
‘ବାଦାତ୍ତାଂ ଦୁଃ’ ଏହି ନିରମାତୁମାରେ ଔନ୍ତିରକ ‘ଦୁଃ’ ପ୍ରତାର ହଇଯାଇ । ଅମୁରେର ବିଶେଷଣ ବିଶେଷ
‘ଶୁପାଂ ଶୁଲୁକ’ ଏହି ନିରମାତୁମାରେ ଷଷ୍ଠୀର ଲୁକ ହଇଯାଇ । (୧୩—୫୯—୪୫) ॥

বর্তে নিকিষ্ট হইয়াছেন। একবার ভাবিয়াছেন—‘বুত্র একজন অস্ত্র, ভারতীয় আদিম’ অপভ্য জাতিগণের নায়ক। মধ্য এসিয়া হইতে দেবরাজ ইন্দ্র আসিয়া তাহার সহিত যুদ্ধ করিয়াছিলেন।’ কিন্তু পরঙ্গেই আবার সে ভাব উটাইয়া যাইতেছে। তখন আবার অর্থ দাঢ়াইতেছে,—‘ইন্দ্র ও বুত্রের সংগ্রাম—এ এক কল্পক। এখানে যেখ বিদ্বারণে বৃষ্টিপাতের বিষয়ই প্রধ্যাত আছে।’ এ পর্যন্ত বেদের যত-প্রকার ব্যাখ্যা আমাদিগের দৃষ্টিপথে প্রতিত হইয়াছে, সর্বত্রই এই সমস্তা-সংক্ষিপ্ত দেখিতে পাই।

কিন্তু আমরা যে পথ পরিগ্রহণ করিয়াছি, তাহাতে সংশয়ের কোনই কারণ উপস্থিত হয় নাই। বহিঃসংগ্রামের বা প্রাকৃতিক বিঘ্নবের বিষয় যে মন্ত্রার্থে অধ্যাহত হয় না, তাহা আমরা বলিতে চাহি না। তবে অস্ত্রের যে সংগ্রাম অর্থনিশ চলিয়াছে, তৎপক্ষেই এই সকল মন্ত্রার্থের অধিকতর সজ্ঞতা দেখিতে পাই। মন্ত্রার্থ-নিষ্কাশনে ইহাই আমাদিগের প্রধান বক্তব্য। ‘অপাং’ পদে যে- স্নেহভাব (সন্তুত্বাব) বুবায়, ‘বুত্র’ পদের প্রধান লক্ষ্য যে অজ্ঞানতা, ‘সূর্য্যং’ পদে যে জ্ঞানাধারকে (পরম জ্ঞানকে) নির্দেশ করে; এ সকল বিষয় আমরা পুনঃপুনঃ আলোচনা করিয়া আনিয়াছি। সেই অর্থের অনুসরণ করিলেই এখানকার মন্ত্রার্থ সুগম হইয়া আসে, ‘বুত্রং’ পদের সহিত ‘অহিঃ’ পদের সংঘোগে, অজ্ঞানতাই যে ক্রূর-কর্মের জনয়িতা—এই ভাব প্রাপ্ত হই। জ্ঞানদয়ে কেহ কথনও অপকর্ম (ক্রূর কর্ম) অনুষ্ঠান করে না। ‘বুত্র’ বা অজ্ঞানতা তাই ‘অহি’ নামে অভিহিত হয়। বুত্রের তাই এক নাম দাঢ়াইয়াছে—‘অহি’। এই মন্ত্রের ‘দিবি’ পদে হৃদাকাশ বা হৃস্বর্গ অর্থ প্রাপ্ত করিয়াছি। পুর্বের সজ্ঞতিতে সেই অর্থই সিদ্ধ হয়। যে হৃদয়ের ক্রূরশক্তি অজ্ঞানতা নাশ হয়, সে হৃদয় স্বর্গ নহে তো আর কি? সেই হৃদয়েই পরমজ্ঞান প্রতিষ্ঠিত হয়। তাই—“আদিং দিবি সূর্য্যং আরোহয়” বাক্যাংশের সার্থকতা। মন্ত্রবিষয়ক এই মন্ত্র অনুধ্যানের ও অনু-তাবনার সামগ্ৰী। মেই দৃষ্টিতেই এই মন্ত্রের অর্থ পরিগ্রহণে আমরা বেদ-পাঠককে অনুরোধ করি। (১ম—১৫১ম—৪৫)।

ପଞ୍ଚମୀ ଅଳ୍ପ ।

(ଅଧିଃ ମନୁଃ । ଏକପଞ୍ଚଶିଥ-ସୁଜ୍ଜଂ । ପଞ୍ଚମୀ ଅଳ୍ପ ।)

ତ୍ରେ ମାୟାଭିରପ୍ତ ମାୟିନୋହିଥମଃ ସ୍ଵଧାଭିର୍ଯ୍ୟେ
ଅଧି ଶୁଣ୍ଡାବଜୁହ୍ରତ ।

ତ୍ରେ ପିପ୍ରୋନ୍ମଣଃ ପ୍ରାରଙ୍ଗଃ ପୁରଃ ପ୍ର
ଖଜିଶ୍ଵାନଃ ଦସ୍ମ୍ୟହତ୍ୟସାବିଧା ॥ ୫ ॥

ପଦ-ବିଶ୍ଲେଷଣଃ ।

ତ୍ରେ । ମାୟାଭିଃ । ଅପ । ମାୟିନଃ । ଅଧମଃ । ସ୍ଵଧାଭିଃ । ସେ
ଅଧି । ଶୁଣ୍ଡୋ । ଅଜୁହ୍ରତ ।

ତ୍ରେ । ପିପ୍ରୋଃ । ନୃଥମଃ । ଏ । ଅରୁଙ୍ଗଃ । ପୁରଃ । ଏ ।
ଖଜିଶ୍ଵାନଃ । ଦସ୍ମ୍ୟହତ୍ୟସ । ଆବିଧ ॥ ୫

• •

ମର୍ମାଚୁମାରିଣୀ-ବାନ୍ଧା ।

'ସେ' (ଅଜ୍ଞାନକମ୍ପା ସେ ଅନୁମାଃ, ସବା—ଅଜ୍ଞାନାହୁଣ୍ଠା ସେ ରିପୁଶତ୍ରବଃ) 'ସ୍ଵଧାଭିଃ' (ସ୍ଵଭାବାଭିତ୍ତିଃ, ସ୍ଵଭାବମୁହଁ ଇତି ସାବଦ) 'ଅଧି' (ଭବନ୍ତାହ ବିଜ୍ଞହରଂ କ୍ରମା) 'ଶୁଣ୍ଡୋ' (ଦ୍ୱାରୀରେ ସୁଧେ) 'ଅଜୁହ୍ରତ' (ଅଚୌଦୁଃ, ଅକ୍ଷିଶୁଦ୍ଧତଃ, ଶାଶ୍ଵତ କୁର୍ବଣ୍ଡି ଇତି ତାବଃ) ; ସ୍ଵଭାବମାନ୍ତକା ସେ ଅଜ୍ଞାନଃ ମନ୍ତ୍ରୀତି ଶେଷଃ ; ତାଙ୍କୁ 'ସାରିନଃ' (କପଟିନଃ), ତେ ତମେବନ, ସବୁ 'ସାରାଭିଃ' (ଅରୋପାଗଜ୍ଞାନଃ, କୌଣସିନଃ) 'ଅପାଥମଃ' (ଅପାଜିଗମଃ, ଅରଂ କରୋବି) ; 'ନୃଥମଃ'

(हे लोकानुग्रहपत्र, करुणामय !) ‘इं’ ‘अथोः’ (पालनपूर्वमाध्यमक्षेत्रे, साधुनां परिपालनार, यद्या—कालचक्रे चिरविष्टमानस्त अमूर्यत्व) ‘पुरः’ (शक्राणः पुराणि, आवासस्थानानि) ‘आरुक्ष’ (आत्माज्ञाः, भग्वं करोषि); एवं ‘अजिखान्’ (धूमपथाबलद्विनः, अकपटशुक्ष्मद्वयमप्पर्वः, यद्या—कालचक्रे चिरविष्टमानः अजिखान्नामकं मठर्यिं) ‘दम्याहतोऽम्’ (विपुश्चक्रकप दम्याहनार्थे दम्यामेषु) ‘ए आदित्य’ (अकर्षे गतक्षिण, सर्वथा वक्ष्यामि) । हे उग्बन् ! साधुनां परिवर्कणार कपटानां संहारसाधनार ६ तद अशेषमाहात्मां पश्चामः इति ताङ्ः ॥ (१८—५१८—५६) ॥

ब्रजानुवाद ।

अज्ञानकूप ये दम्यागण (अथवा अज्ञानोऽपम ये विपुश्चक्रगण), सन्तुतान्वसमृहके हृदय इहते विच्छिन्न करिया ओप करें, मैं इ मायावी कपटिगणके (अर्थां सन्तुतावर्नाशक अज्ञानतामसमृहके), हे उग्बन्, आपनि मायार द्वारा (कैशले) जय करिया थाकेन ; हे लोकानुग्रहपत्र (करुणामय) ! आपनि साधुगणेर परिपालनेर जन्म शक्रर आवाग-स्थानमसृह (अथवा—कालचक्रे चिरविष्टमान् अस्त्ररेर पुरा) भग्व करिया देन ; एवं अकपट शुक्ष्मद्वयमप्पर्वजनके (अथवा—कालचक्रे चिरविष्टमान् अजिखान् नामक महर्यिके) विपुश्चक्र-कूप दम्यज्ञर हननार्थक संग्रामसमृहे प्रकृष्टतावे रक्षा करिया थाकेन । (ताव ऐ ये,—हे उग्बन् ! साधुदिग्नेर परिवर्कणे एवं कपटिगणेर संहार-साधने । आपनार अशेष माहात्म्य अत्यक्ष करि ।) ॥ (१८—५१८—५६) ॥

सार्व-ताङ्गः ।

ते उत्तम उं मारात्मिक्योपारज्ञानैः । मारेति ज्ञान नाम । श्ची माधेति उत्तमस्तु पाठ्यां । यद्या मारात्मिलोक प्रस्तौषः कपटैर्मारिल उत्तमकृपमामोपेतान् वृत्तादिलभ्यान-पाध्यः । अपाञ्जीगमः । धर्मितर्गतिकर्षेति यास्त । येहस्त्राः यथात्मिक्यिलकृष्णपैषैः

सार्व-ताङ्गेर ब्रजानुवाद ।

ते इत्यदेव ! आपनि अरोगाय-कूप ज्ञान द्वारा (माया' इका ज्ञानेर नाम ; तर्हीष-अथेऽ 'श्ची माया' एटकूप पाठ्य आहे) अथवा लोक प्रसिद्ध कपटाता द्वारा, पूर्वोक्त लक्षणकृपमार्या-विशिष्ट वृत्त प्रकृष्टत अस्त्रगणके अपगत अर्थां नाश करेन । यास्त वलियाहेन—‘धर्मिति’, पृष्ठीर्य अर्थ गति-कर्त्ता । ये अम्बरगण इतीकूप अस्त शोक्तमान शक्तीर मुखे द्व्यन अर्थां निकेप

ଶୁଦ୍ଧାବ୍ୟଧି ଶୋଭାମେ ଅକୀରେ ମୁଖ ଏହାଛୁବତ । ଅହୋୟ । ନାହିଁ । ତାନୁରାଜିତି ପୂର୍ବେଣ
ସଥକଃ । ତଥା ଚ. କୌଣ୍ଡିତକୀତିରାମ-ବ୍ରତେ । ଅନୁରା ବା ଆନ୍ତର ହୃଦୟକାତେହୟୀ ତେ
ପରାତବରିତି । ବାଜମନେଯିତିରପ୍ୟାରାତଃ । ଦେବାଶ୍ଚ ବା ଅନୁର ଶତପର୍କିଷ୍ଠ । ତୁତୋ ହାନ୍ତର
ଅଭିମାନେ କଟେ ଚନ ଜୁହୁ ଇତି ସେବାସ୍ତେମୁ ଜୁହୁତୈଚକ୍ରତେ ପରାବତ୍ତବୁରିତି । ତଥା ତେ
ନୁମଃ । ମୁୟ ସଜବାନେମୁ ରକ୍ତଦ୍ୟେସ୍ତମୁଗ୍ରବୁକ୍ତିମୁତ୍ତ ଏବ ପିଶୋଃ ପୂର୍ବଯତ୍ରରେତରାମୋହମୁଷ୍ଟ
ପୂର୍ଣ୍ଣି ପୁରାଣି ନିବାସହାନାଲି ପାକରଃ । ଆଭାଜୀଃ । ଏବ ଶୁଦ୍ଧ ତେନାମୁଦେଶେପଦ୍ଧତି-
ମୁଦ୍ରିଷ୍ଟାନ୍ତମୁହୂମନୈତମ୍ବାନକୁ ପ୍ରାତାରଃ ଦୟାତତୋମୁ ମୁକ୍ତାନାମୁପରମପରିତ୍ତଃତ୍ତି ତନନେନ ଯୁଦ୍ଧେମୁ
ସଂଗ୍ରାମେମୁ । ସବା ମୁକ୍ତାନାମୁ ତନନେ ନିରମିତତ୍ତ୍ଵରେ ପ୍ରାବିଧ । ପ୍ରକର୍ଷେଣ ରବକିମ ॥

ମାରିନଃ । ମାରାଶକ୍ତ ବ୍ରୀହାଦିମୁ ପାଠୀଂ ବ୍ରୀହାଦିର୍ଭାଷ୍ଟଚେତି ଅଭିର୍ମୀର ଇନିଃ । ଶୁଦ୍ଧ
ନୀତ୍ରେ । କର୍ମଣ ତ୍ରିନ୍ । ତିତ୍ରୁତ୍ରୋଦିନେଟ୍ ପ୍ରତିଵେଦଃ । ଜୁହୋତେଳିତି ବାନ୍ଧାତ୍ତାବିଶ୍ଵାମଃ ।
ଧରି ଚ । ପାଠ ୮।୪।୪୯ । ଇତି ଚର୍ବି । ଅଜୁବତ । ଜୁହୋତେଳିତି ବାନ୍ଧାତ୍ତାବିଶ୍ଵାମଃ ।
ଅଦଭାଷ୍ଟାଦିତି ଚକ୍ଷାଦାଦେଶଃ । ତତ୍ତ୍ଵବାଃ ଲାର୍ଦିଧାତ୍ରକ ଇତି ସଗାଦେଶଃ । ପିଶୋଃ । ପୂର୍ବ
ପାଲନପୁଣେଯୋଃ । ପୃତିଦିବ୍ୟଦୀତାଦିନା କୁପ୍ରତାଯୋଃ । ଉଦୋଷା-ପୂର୍ବିତେ ଶାତ ବତଳଃ ଚନ୍ଦ୍ରନୀତ୍ରାତ୍ତା-
ତ୍ରାତ୍ତାବାଃ । ଚାନ୍ଦ୍ରସଂ ବିର୍ଦ୍ଦିଚନ୍ । ଅକ୍ଷାମତୋରମତ୍ତଳାଦିଶ୍ଵରାଃ । ଅର୍ତ୍ତିପିପର୍ତ୍ତୋଶ ବତଳଃ ଚନ୍ଦ୍ରୀ-

କରିବା ଥାକେ ; କିନ୍ତୁ ଅର୍ପିତେ ହବନ ଅର୍ଥାଂ ନିକ୍ଷେପ କରେ ନା । ‘କାନ୍ଦ୍ର ଅନୁରଗନକେ’ ପୂର୍ବେଣ
ମନ୍ତ୍ରିତ ସଥକ୍ କୌଣ୍ଡିତକ୍ଷେଗଣ କର୍ତ୍ତକ ଏଟକପ କଥିତ ହଇଯାଇଁ ; ଯଥା,—“ଅନୁରା ବା ଆନ୍ତରଙ୍ଗ
ଜୁତ୍ବୁକାତେହୟୀ ତେ ପରାତବରିତି ।” ବାଜମନେଯିଗଣ କର୍ତ୍ତକ ଏଟକପ କଥିତ ହଇଯାଇଁ ; ଯଥା,—
“ଦେବାଶ୍ଚ” ଇତ୍ୟାଦି । ଅର୍ଥାଂ, ‘ଦେବଗଣ ଅନୁରଗନକେ ପରାତବ କରିଯାଇଲେନ ; ଅନୁରଗନ
ଆତ୍ମାନ କରିଯା, ‘ଆମରା କାତାର ହବନ (ହୋମ) କରିବ ନା’ ବେଳୀ, ନିଜ ମୁଖେ ତବନ
କରିଯାଇଲ ; ଏଇକପ କବାର, ଦେବଗଣ ପରାତ୍ମ ହଇଯାଇଲେନ । ଆରାଓ, ତେ ରକ୍ତିତ୍ୟ ଅର୍ଥାଂ
ବଜ୍ରମାନବିଷୟର ଅନୁଗ୍ରହବୁକ୍ତିମୁତ୍ତ । ଆପନି ପିତ୍ର-ନାମକ ଅନୁରରେ ନିରାମ-ହାନକେ ପାଇଟୁକପେ ତତ୍ତ୍ଵ
କରିଯାଇଲେନ । ଏଇକପ କରିବା, ଆପନି ମେହି ଅନୁର କର୍ତ୍ତକ ଉପକ୍ରମ ରାଜ୍ୟାନନ୍ଦ ବା ଅନୁଗମନ-ସଂଜ୍ଞକ
କ୍ଷାବକକେ, ଦୟାଗଣେର କ୍ଷରକାରିଗଣେ ଚନନ-ଚେତ୍ତତ୍ତ୍ଵ ସଂଗ୍ରାମେ ଅଥବା ମୁକ୍ତାନିଗେର ହନନ-ବିଷୟକ
ନିରମିତତ୍ତ୍ଵ କରେ, ପରୁଷକପେ ରଖା କରିଯାଇନ ।

ମାରିନଃ । ବ୍ରୀହାଦି ମଧ୍ୟେ ମାରା ଶଦ୍ଵେର ପାଠ ଥାକାର ‘ବ୍ରୀହାଦିତ୍ୟାଶ’ ଏଠ ନିରମାନୁମାରେ
ଅଭ୍ୟର୍ତ୍ତେ ‘ଇନିଃ’ ପ୍ରତାର ହଇଯାଇଁ । ଶୁଦ୍ଧୀ । ଦୌପ୍ରାର୍ଦ୍ଧ ଶୁଦ୍ଧ ଧାତୁ ହଟିତେ ମିଶନ ହଇଯାଇଁ ।
କର୍ମିଲିବାଟେ ‘ତିନ୍’ ପ୍ରତାର ହଇଯାଇଁ । ‘ତିତ୍ରୁ’ ଇତ୍ୟାଦି ନିରମାନୁମାରେ ‘ଇଟ୍’ ପ୍ରତିଵେଦ
ହଇଯାଇଁ । ‘ଦୟତ୍ତୋଃ’ ଏହି ନିରମାନୁମାରେ ଚାନ୍ଦ୍ର-ତେତୁ ଧାତାତ୍ତାବ ହଇଯାଇଁ । ‘ଧ୍ଵର ଚ’
(ପାଠ ୮।୪।୪୯) ଏହି ପ୍ରତାର ଚତ୍ରରେ ‘ଚତ୍ର’ ହଇଯାଇଁ । ଅଜୁବତ । ଜୁହୋତି ‘ହ’ ଧାତୁ ସାତିକ୍ରମ-
ହେତୁ ଆନ୍ତରନ୍ପଦ ହଇଯାଇଁ । ‘ଅନ୍ତ୍ୟାତ୍ମାଂ’ ଏହି ନିରମାନୁମାରେ ‘ହ’ ଥାନେ ‘ଅତ’ ଆଦେଶ ହଇଯାଇଁ ।
ପିଶୋଃ । ପାଲନ ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧ ପୁର୍ବାର୍ଦ୍ଧ ହଟିତେ ନିଶ୍ଚର ହଇଯାଇଁ । ‘ପ୍ରତିଦ୍ୟାଧି’ ଇତ୍ୟାଦି
ନିରମାନୁମାରେ ‘କୁ’ ପ୍ରତାର ହଇଯାଇଁ । ‘ଉଦୋଷା-ପୂର୍ବିତ୍ତ’ ଏହି ଥାନେ ‘ଦୟତ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରପି’ ଏହି
ଉତ୍ତି ହେତୁ ‘ତୁ’ ହେବ ନାହିଁ । ହନ୍ତଦେହୁ ବିକ୍ରମ ହଇଯାଇଁ । ଅନ୍ତ୍ୟାମେର ଉତ୍ତାନ ଓ ହାନି ଶେଷ
ହଇଯାଇଁ । ‘ଅର୍ତ୍ତିପପର୍ତ୍ତୋଶ’ ସହଳ ହନ୍ଦମ୍ବ ଏହି ନିରମାନୁମାରେ ଅନ୍ତ୍ୟାମେର ଥାନେ ‘ହ’ ହଇଯାଇଁ ।

ତତ୍ତ୍ଵାଲିକତ୍ବ । ସଗାଦେଶ । ନୃମଣ । ନୃୟ ମନୋ ସତ୍ତ୍ଵ । ହଳ ମୂଳବିଶ୍ଵାର୍ଥ । ପାଠ ୮୪୩୨୬ । ଇତି
ଶ୍ରୀ । ଅକ୍ରତଃ । କ୍ରତୋ କ୍ରତେ । ଶ୍ରୀ ଡିବାଦ୍ଵାରାତ୍ମାବଃ । ଧରିଥାନଂ । ଧର୍ମରୂପେ ପାପୋତୀତ୍ତାତ୍ମିକା ।
ପୁରୋଦ୍ଵାରାଦିଃ । ଦୟାହତୋୟ । ହଳ ହିଂସାଗତୋଃ । ହନସ ଚେତି ତାବେ କାଗ୍ନ ଅତାଯତକାର୍ଯ୍ୟ-
ଚାର୍ଜାଦେଶ । ଦୟାନଂ ହତୀ ସେସୁ ସଂଗ୍ରାମେସୁ । ଗରାଦିଶଳ୍ଲମ୍ବି ବହମିତ୍ରାତ୍ମରପଦାହାତ୍ମତ୍ବ ॥
ତ୍ରୈପୁରୁଷଙ୍କେତୁ କୃତ୍ତରପଦପ୍ରକାରିତସରସଂ । ଆବିଧ । ଅବ ରକ୍ଷଣେ ॥ (୧୨—୧୩—୫୫) ।

ଇତି ପ୍ରେସର ଚତୁର୍ବେଳ ନବମୋ ବର୍ଗ ॥ ୯ ॥ ୧୪ ॥

ପଞ୍ଚମ (୬୦୩) ଖାକେର ବିଶାର୍ଥ ।

— ୫୦୩ —

ଏହି ମନ୍ତ୍ରର ଭାଷ୍ୟ ଓ ପ୍ରଚଲିତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାଦିର ସହିତ ନାନାବିଧ ଉପାଖ୍ୟାନେର
ସମାବେଶ ଦେଖିତେ ପାଇ । କୌଶିତକୀ ଶାଖାଧ୍ୟାୟୀରା ବଲେନ,—‘ଅନ୍ତରେରା
ଅଗ୍ନିତେ ସ୍ଵତାହତି ପ୍ରଦାନେ ବିଜ୍ଞପ ପ୍ରକାଶ କରିତ ; ଅଗ୍ନିତେ ସ୍ଵତ ପ୍ରକ୍ଷେପ
ନା କରିଯା, ତାହାରା ଆହତିର ଜୟ ସଂଗୃହୀତ ସ୍ଵତ ଆପନାପନ ମୁଖେ ପ୍ରକ୍ଷେପ-
ପୂର୍ବକ ଭକ୍ଷଣ କରିଯା ଫେଲିତ ।’ ଏହି ଆଖ୍ୟାନ ଅବଳମ୍ବନ କରୁଣୀ ମନ୍ତ୍ରର
ଅନ୍ତର୍ଗତ “ସ୍ଵଧାତିଃ ଶୁଣ୍ଟେ ଅଧି ଅଜୁହତ” — ଏହି ଅଂଶେର ଅର୍ଥ କରା ହୁଏ,—
“ଅନୁରଗନ ହ୍ୱାରପ ଅମେର ହାରା ନିଜଯୁଥେ ଠୋଯ କରିତ ।” ମେହି ମକଳ
ଅନୁରଗନକେ ଇନ୍ଦ୍ର ଜୟ-କୌଶଳ ହାରା ଜୟ କରିଯାଇଲେନ । ପ୍ରଚଲିତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା-
ମୁଦ୍ରାରେ ମନ୍ତ୍ରର ଅର୍ଥମ ପାଦେର ଇହାହି ତାଣପର୍ଯ୍ୟାର୍ଥ । ଏଇକପ ମନ୍ତ୍ରର ଦିକ୍ଷିକ୍ଷ
ଅଂଶେର ସହିତ ଏକଟୀ ଅନୁରେ ଏବଂ ଏକଜନ ଧରିବ ସମ୍ବନ୍ଧ ସଂଶ୍ରବ କଲନା
କରା ହେଇଯା ଥାକେ । ମୁଲେ ‘ପିପ୍ରୋଃ’ ଓ ‘ପୂରଃ’ ଏହି ଛୁଟଟୀ ପକ ଆଛେ ।

‘ସଗ’ ଆଦେଶ ହଟିବାହେ । ନୃମଣ । ନର-ବିଦେଶ ମନ ଯାହାର — ଏହି ବାକେ ଉତ୍କୁ ପଦଟି ‘ହର ।’
‘ହଳ ମୂଳବିଶ୍ଵାର୍ଥ’ (ପାଠ ୮୪୩୨୬) ଏହି କୃତ୍ତାଙ୍କୁମାରେ ‘ଗ୍ରହ ହଇଯାହେ ।’ ଅକ୍ରତଃ । ତତ୍ତ୍ଵାର୍ଥକ ‘କ୍ରତ’
ଧାତୁ ହଇତେ ନିଷପ ହଇଯାହେ । ‘ଶ’ର ଡିବ-ହେତୁ ଶ୍ରୀ ହର ନାହି । ଧରିଥାନଂ । ଧର୍ମ ଅର୍ଦ୍ଦ ମରଳ
ଭାବକେ ଆସ ହେ — ଏହି ବାକେ ‘ଧରିଥା’ ପାଇ ହଇଯାହେ । ‘ଶୁଷ୍ଟୋତ୍ତାତ୍ମି’ ଏହି ନିଯମେ ହଇଯାହେ ।
ଦୟାହତୋୟ ହିଂସା ଓ ପତାର୍ଥକ ‘ହଳ’ ଧାତୁ ହଇତେ ନିଷପ ହଇଯାହେ । ‘ହନସ ଚ’ ଏହି ନିଯମାଙ୍କୁମାରେ
ଭାବେ ‘କ୍ରପ’ ପ୍ରତାର, ‘ତ’-କାର ଓ ଅନ୍ତ ଆଦେଶ ହଇଯାହେ । ‘ଦୟାଦିଗ୍ରହ’ ହତ୍ଯା ଆହେ କେ
ସଂଗ୍ରାମେ — ଏହି ବାକେ ପଦଟି ସିଦ୍ଧ ହଇଯାହେ । ‘ପରାଦିଶଳ୍ଲମ୍ବି ବହମଃ’ ଏହି ନିଯମାଙ୍କୁମାରେ ଉତ୍କର-
ପଦେର ଆଦିଶର ଉଦାତ ହଇଯାହେ । ତ୍ରୈପୁରୁଷମରାମ ପକେ କୃତ୍ତର ତ୍ରୈପଦେର ପ୍ରକାରିତସରସ ହର ।
ଆୟିପ୍ରି । ରକଗାର୍ଥକ ‘ଅବ’ ଧାତୁ ହଇତେ ନିଷପ ହଇଯାହେ ॥ (୧୨—୧୩—୫୫) ॥

ଅର୍ଥମ ଘଟକେ ଚତୁର୍ବ ଅଧ୍ୟାତ୍ମର ନବମ ବର୍ଗ ମଧ୍ୟାତ୍ମ ॥ ୯ ॥ ୧୪ ॥

ତାହା ହିତେ ମିଳାନ୍ତିତ ହଇଯା ଥାକେ,—‘ଇନ୍ଦ୍ର ପିଣ୍ଡ ନାମକ ଅଶ୍ଵରେର ନଗର ଭଗ୍ନ କରିଯାଛିଲେନ୍ ।’ ଅପିଚ, “ଖଜିଖାନଃ ମୁହତ୍ୟେ ଆବିଧ” ଅଂଶ ହିତେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହଇଯା ଥାକେ, ତୁ ଅଂଶେ ବଲା ହଇଯାଛେ,—‘ଇନ୍ଦ୍ର ଖଜିଖାନ-ଖବିକେ ଦୟାଦିଗେର ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ ରଙ୍ଗା କରିଯାଛିଲେନ୍ ।’ ଏଇରୁପେ ପୁରାବୁନ୍ଦେର ନାମା ଘଟନାର ସହିତ ଏହି ଥାକେର ମହମ୍ଭ-ମଃଶ୍ଵର ସୂତ୍ରିତ ହଇଯା ଥାକେ । ମନ୍ତ୍ରେ ସେ ତୁ ପ୍ରକାର ଅର୍ଥ ଅଧ୍ୟାହୃତ ହିତେ ପାରେ ନା, ତାହା ଆମରା ବଲି ନା । ତବେ ସେ ଅର୍ଥେ ସେ ଭାବେ ପୂର୍ବାପର ସମ୍ପତ୍ତି ଥାକେ ଏବଂ ସାହା ବେଦବାକୋର ଅପୋରୁଷେସୁତ୍ତେ ଓ ନିତ୍ୟତେ ଶିଳ୍ପ ଆନନ୍ଦନ ନା କରେ, ଆମରା ମେହି ପଥରେ ଅବଲମ୍ବନ କରିଯାଛି ।

‘ଅଜ୍ଞାନତାଇ ମାନୁଷେର ପ୍ରଧାନ ଶକ୍ତି । ଉଦ୍ବାରାଇ ମାନୁଷ ମାଯାଧୋହେ ଆଚହନ ହୟ । ଅଜ୍ଞାନତା ମହିନାବକେ ଗ୍ରାସ କରେ; ଅଜ୍ଞାନତାର ଦ୍ୱାରାଇ ମାନୁଷେର ମହିନାବ ଧ୍ୱରମ-ପ୍ରାଣ ହଇଯା ଥାକେ । “ସ୍ଵଧାତିଃ ଶୁଣେ ଅଧି ଅଜ୍ଞହୁତ”—ଏହି ଅନ୍ତର୍ମାଣ, ଆମରା ମନେ କରି, ତୁ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିଲେହୁ । ଅତି ପଦେର ମର୍ମାର୍ଥ-ଶିଳ୍ପେଷଣେ ଓ ତୁ ଭାବଟ ପ୍ରାଣ ହଓଯା ଯାଯ । ଭଗବାନେର କୃପା ହିଲେ, ଅଜ୍ଞାନତା କର୍ତ୍ତକ ମହିନାବ-ଗ୍ରାସେର କୋନଇ କାରଣ ଥାକେ ନା । ଅଜ୍ଞାନତା ବା ତ୍ରୈମହଚର ଶତ୍ରୁଗମ ସେମନ ମାଯାଜାଲ ବିସ୍ତାର କରିଯା ମାନୁଷକେ ଅଭିଭୂତ କରେ, ଭଗବାନ ଓ ମେହିର ଶୁଣେଶମେ ମେହି ଶତ୍ରୁଗମକେ ବିମର୍ଦ୍ଦିତ କରିଯା ଥାକେନ । ଭଗବମହିମା-ପ୍ରକାଶକ ଏହି ନିତ୍ୟମହ୍ୟତହୁତି ମନ୍ତ୍ରେ ଅର୍ଥମାଂଶେ ପ୍ରକଟିତ ଆଛେ । ବିତୌଯାଂଶେର ‘ପିପ୍ରୋଃ’ ଓ ‘ଖଜିଖାନ’ ପଦ-ହୟେର ମର୍ମ ଅନୁଧାବନ କରିଲେଇ ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥ ବିଶେଷ ହଇଯା ଆସିବେ । ପାଲନ-ପୁରାଣାର୍ଥକ ‘ପୃ’ ଧାତୁ ହିତେ ‘ପିପ୍ରୋଃ’ ପଦେର ଉତ୍ସପତି । ଉଥାର ଦ୍ୱାରା ପୋଷଣ-ପରିପାଳନେର ଭାବଟ ପ୍ରାଣ ହଇ । ମେହି ଭଗବାନ ଶତ୍ରୁର ପୁର ବା ଆବାସମ୍ବାନ ଭଙ୍ଗ କରେନ କେନ ? ମାଧୁଗଣେ—ଭଗବନ୍ମୁମାରୀ ଜନେନ—ପାଲନ-ପୋଷଣେର ଜନ୍ମ । “ପିପ୍ରୋଃ ପୁରଃ ପ୍ରାକୁଜ” ବାକ୍ୟାଂଶେ ଏହି ଭାବ ଆମରା ପ୍ରାଣ ହିତେ ପାରି । ଅଥବା, ଚିରବିଷ୍ଟମାନ ସେ ‘ପିଣ୍ଡ’ ବା ଅଶ୍ଵର, ଭଗବାନେର ଅନୁକଳ୍ପାୟ ତାହାର ମୁଲୋଚେନ ହୟ ;—ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥେ ଏ ଭାବର ଆସିତେ ପାରେ । ‘ଖଜିଖାନ’ ପଦେରେ ବିବିଧ ଅର୍ଥେ ବିବିଧ ବାକ୍ୟାର ଏକଇ ଭାବ ପ୍ରାଣ ହଇ । ଧାତ୍ରୀମୁସାରେ ତୁ ପଦେ ସରଲମ୍ବତାବ ମାଧୁକେ ବୁଝାଯାଇବେ ପାରେ । ଦମ୍ଭୁର’ ବା ରିପ୍ଲାକ୍

প্রভুত্বির সহিত সরলসভাব সাধুগণের দ্বন্দ্ব অহয়হ চলিয়াছে। ভগবান্
সহায় হইয়া মে দ্বন্দ্বে সাধুদিগকে জয়যুক্ত করিয়া থাকেন। “অজিষ্ঠানৎ
দম্ভৃহত্যেষু প্র আবিথ” মন্ত্রাংশে এই ভাবই দেবীপ্রয়মান।

এই সকল বিষয় আলোচনা করিলেই প্রির করা যায়,—এই অন্তে
ভগবানের মহিমার বিষয়ই প্রকীর্তি হইয়াছে। তিনি অজ্ঞানতাকে জয়
করিয়া, তাহার আবাসস্থান উত্তীর্ণ করিয়া, সাধুগণকে রংকা করেন।
এই কথাই এখানে পরিষ্যক্ত আছে। (১ষ—৫১সূ—৫৬) ।

ষষ্ঠী খণ্ড ।

(ষথমৎ মঙ্গলঃ । একপঞ্চাশৎ-সূক্তঃ । ষষ্ঠী খণ্ড) ।

ত্বৎ কুৰ্মসং শুষ্ঠুহত্যেষাবিথারন্ধযোহতিথিথায় শম্বরঃ ।

মহাস্তুঃ চিদবৰ্বুদ্ধঃ নি ক্রমৌঃ পদা সনাদেব

দম্ভৃহত্যায় জজ্ঞিষে ॥ ৬

পদ-বিশেষণঃ ।

ষৎ । কুৰ্মসঃ । শুষ্ঠুহত্যেষু । আবিথ । অরন্ধয় । অতিথিথায় । শম্বরঃ ।

মহাস্তুঃ । চিদ । অবৰ্বুদ্ধঃ । নি । ক্রমৌঃ । পদা । সনাদেব । এব ।

দম্ভৃহত্যায় । জজ্ঞিষে ॥ ৬ ॥

ଦୟାହୃତୀ-ବ୍ୟାଖ୍ୟା ।

ହେ ତଗିନ୍ ! ଏହି 'ଶୁଣହତୋୟ' (କଟୋରତାନାଶକେସୁ ପାପାଗହାରକେସୁ ବା ସଂଗ୍ରାମେସୁ) 'କୁଂସ' (ନିଜାତୀତି ଅନଂ, ସାଧକଂ 'ଇତି ଭାବଃ') ଆବିଧି (ରୁଦ୍ଧିତ, ରକ୍ଷଣି), 'ଅତିଧି-
ଯାର' (ଅତିଧିଲେଖକାରପାଇଥାର, ମେବାତ୍ରତାବଳ୍‌ଯିନେ) 'ଶୁର୍ବଂ' (ଅଶମିଙ୍ଗପଂ ଗତିଶୀଳଂ ପାପଂ) 'ଅରକ୍ଷଣଃ' (ହୃଦୟିତବାନ, ହିଂସି) ; 'ମତାତ୍ପଂ' (ଅତିତରକରଂ) 'ଅର୍କୁଦଂ' (ହିଂସକଂ, ଅମ୍ବାଂ ରିପୁର୍ବତ୍ତଂ) 'ଚିତ' (ନିଶ୍ଚିତମେବ) 'ପଦା' (ପାଦେନ) 'ଲି କ୍ରୀଦଃ' (ନିତରାଃ ଧର୍ମିତ୍ୟାମ, ମୈଦେବ ପଦମଲିତଂ 'କରୋଦି ଇତି ଭାବଃ'); 'ମନୀ ଏବ' (ଚିରକାଳାଂ ଏବ) 'ଦୟାହୃତୀର' (ଶ୍ରଦ୍ଧାହମନାମ) 'ଜାଗିଲେ' (ଏହି ଜାଗୋଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମୈଦେବ ଏହି ଦୟାହୃତନଶୀଳ ଇତି ଭାବଃ) । ସାଧକାନାଂ ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା ଦୟାହୃତାଂ ଦୟନକାରୀ ମ ତଗିନ୍ ମନୀକାଲେବ ଅମଭାନାଃ ଦୟନାମ ମତାନାଂ ରକ୍ଷଣାର ଚ ବ୍ରତୀ ଅତି । ଇତି ଭାବଃ । ॥ (୧ୟ—୫୧ୟ—୬୩) ॥

* * *

ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ।

ହେ ତଗିନ୍ ! ଆପନି କଟୋରତାନାଶକ (ପାପହୁରକ) ସଂଗ୍ରାମେ ନିଜାତୀତ ଜୟକେ (ସାଧୁକେ) ରକ୍ଷା କରେନ; ଅତିଧି-ସଂକାର-ପରାୟନ ଜୟନେର ଜୟ (ମେବାତ୍ରତାବଳ୍‌ଯିନିର ଜୟ) ଆପନି ଅଶମିଙ୍ଗତିଶୀଳ ପାପକେ ହବନ କରେନ; ଅତି-ଭୟକ୍ଷର ହିଂସକକେ (ଅଥବା—ଅମ୍ବା ରିପୁ-ଶ୍ରଦ୍ଧାକେ) ନିଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଆପନି ପଦମଲିତ କରେନ; ଚିରକାଳ ହିତେହି ଶ୍ରଦ୍ଧମଂହାରୀର୍ଥ ଆପନାର ଉତ୍ସବ ଅର୍ଥାଂ ମନୀକାଲଇ ଆପନି ଦୟାହୃତନଶୀଳ । (ଭାବ ଏହି ଯେ,—ଶାଧୁଗଣେର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା ଦୟାହୃତିଗରେ ଦୟନକାରୀ ଦେଇ ତଗିନ୍ ମନୀକାଲିର ଅମ୍ବାଗଣେର ଦୟନେ ଏବଂ ମଜ୍ଜନଗଣେର ଦୟନେ ବ୍ରତୀ ଅତି ଆଛେନ ।) ॥ † (୧ୟ—୫୧ୟ—୬୩) ॥

* * *

ମାଧ୍ୟ-ଭାବ୍ୟ ।

ହେ ଇତ୍ତ ! କୁଂସ କୁଂସ କୁଂସମଂଜ୍ଜକମ୍ଭ୍ୟିଂ ଶୁଣହତୋୟ । ଶୁକ୍ଳଃ ଶୋବରିତା ଏତଜ୍ଞାବୋହସ୍ତର
ଦୟନୟକ୍ଷେତ୍ରେ ସଂଗ୍ରାମେଷ୍ଵାବିଧି । ବରକିଥ । ତମାତିଥିଥାରାତିଧିତିର୍ଗମ୍ଭବାର ଦିବୋଦ୍ଧାମାର

ମାଧ୍ୟ ଭାଖେର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ।

ହେ ଇତ୍ତ ! ଆପନି କୁଂସ ନାମ ଖବିକେ ଶୁକ୍ଳ-ମାରକ ଅନୁହେର ଦୟନୟକ୍ଷେତ୍ର ସଂଗ୍ରାମେ ରକ୍ଷା କରିଯାଇଲେନ । ଆରା ଆପନି ଅତିଧିଗଣେର ଗମ୍ଭୟ ଅର୍ଥାଂ ଆଶ୍ରମାଶ୍ରମ୍ୟ ଦିବୋଦ୍ଧାମ ନାମକ
* କୁଂସ-ଶୁକ୍ଳ-ଶବ୍ଦ-ଅର୍କୁଦଃ ଅଭ୍ୟତି ପଦେନ 'ଶୁର୍ବଂମଂଜ୍ଜକଥ୍ୟାରିପାରିକରନାରାଂ ଅନ୍ତ-
କାଳଟକେ ତେବାଂ ବିଷ୍ଣୁଆନତାଂ ସ୍ତୋକାର୍ଯ୍ୟାଃ । ବାହଲ୍ୟପରିହାରାର ଶୁର୍ବଂ ମ ଲିଖିତଃ ।

† କୁଂସ, ଶୁକ୍ଳ, ଶବ୍ଦ, ଅର୍କୁଦ ଅଭ୍ୟତି ପଦେନ ଦ୍ୱାରା ମେହି ମେହି ସଂଜ୍ଞାଧାରୀ ବ୍ୟ ଅଭ୍ୟତିର
କରନାକେ ଅନ୍ତ କାଳଟକେ ତୋଳାଯିଗେର ବିଷ୍ଣୁଆନତା ସ୍ତୋକାର୍ଯ୍ୟ କରିବେ ହିନ୍ଦେ । ବାହଲ୍ୟ-ପରିହାରେର
ଅର୍ଥ ମେ ଅର୍ଥ ଆର ଶିଖିତ ହିଲ୍ଲ ନା ।

ଅଧ୍ୟେତ୍ସରୀମାନମୁଖ୍ୟରକର । ହିଂସା ଆପିତଃ । ଥଥ ସଂହାରଂ ଟିଏ । ଅଭିଶ୍ଵରପାର୍ବୁଦ୍ଧ । ମେତେ ଦଂଜକମୁଖ୍ୟ ପଦା ପାଦେନ ନିକ୍ରମିଃ । ମିର୍ତ୍ତଯାମାଜ୍ଞମିତାତ୍ତଃ । ସମ୍ବାଦେବ ଚିରକାଳାଦେବାରତ୍ୟ ମୁହାହତାଯୋଗକପରିତ୍ୟାଙ୍କନନାର ଅଜିବେ । ସର୍ବଦା ସଂ ଦର୍ଶା-ହମନଶୀଳେ ଭବୀତାର୍ଥଃ ।

ଅରକ୍ଷଃ । ରକ୍ଷ ହିଂସାସଂହାରକ୍ଷାଃ । ରଥଜତୋରଚୌତି ଧାତୋ ଶୁମ୍ଭ । ଅଭିଧିଶାର । ପଦେ-ରୋଧାଦିକେ ତୁ-ଅତ୍ୟରଃ । କ୍ରମିଃ ଜୟ ପାରବିକେପେ । ହ୍ଲାଙ୍ଘକଣ । ପାଠ ୩୨୧ । ଇତି ବ୍ରାହ୍ମି-ଅଭିଦେଶଃ । ସହଶଂ ହମ୍ବତମାତ୍ୟୋଗେହପି ଡାଢ଼ତାରଃ । ପଦା । ସାବେକାଟ ଇତି 'ବୋଡ଼ିମଞ୍ଜାଦୀତି ସା ବିଭକ୍ତେକୁରାତ୍ମତଃ । ଅଜିବେ । ଜନୀ ଆହୁର୍ତ୍ତାବେ । ଲିଟ ଗମତନେତାଦିନୋପଥାଲୋପଃ ॥ ୬ ॥

* * *

ସର୍ତ୍ତ (୬୦୪) ଝକେର ବିଶ୍ଵାର୍ଥ ।

— ୬୦୪ —

‘କୁୟୁସଂ’, ‘ଶୁଷ୍ଠ’, ‘ଶୁଭରଂ’, ‘ଅର୍ବୁଦ୍ଧ’, ‘ଅଭିଧିଶାର’ ପ୍ରଭୃତି ପଦେ, ଋଷି-ବିଶେଷକେ ଓ ଅଭ୍ୟାର-ବିଶେଷକେ ଲଙ୍ଘ୍ୟ ଆଛେ ;— ଏହି ଭାବ, କି ଭାଷା-କର୍ତ୍ତାର, କି ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାରିଗଣେର, ମକଳେରଇ ହୃଦୟେ ବନ୍ଧମୂଳ ଦେଖିତେ ପାଇ । ଜ୍ଞାତରାଂ ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥ-ନିକାଶନେ ଆମରା ସେ ପଥେ ଅଗ୍ରମର ହଇସାଇଁ, ଅପରେ ତାହାର ବିପରୀତ ପଥି ପରିଗ୍ରହ କରିଯାଇଛେ । ଝକେର ପ୍ରଚଲିତ ଏକଟି ବନ୍ଧମୂବାଦ ଉତ୍ସୁକ କରିପାଇଛି । ତାହାତେ ଅନ୍ୟେର ପରିଗ୍ରହୀତ ପଥ ଉପଲବ୍ଧ ହଇବେ,— ଭାବ-ପରିଗ୍ରହେ ମହାୟତ୍ତା ଆସିବେ । ମେ ବନ୍ଧମୂବାଦ ; ସଥା,—

“ହେ ଇତ୍ସ ଆପନି ଶୁଷ୍ଠ ଅଭ୍ୟରେ ସଂଗ୍ରାମେ କୁୟୁ ଝକେକ ରକ୍ଷା କରିଯାଇଲେନ ଏବଂ ଅଭିଧିଶିଂକାରକ ଦିବୋଦାମେର ପୁର୍ବେର ନିମିତ୍ତ ଶ୍ଵର ଅଭ୍ୟରକେ ହିଂସା କରିଯାଇଲେନ ; ଆର ଅଭି ପ୍ରୃତ ଅର୍ବୁଦ୍ଧ ଅଭ୍ୟରକେ ପାଦ ଦାରା ଆକ୍ରମଣ କରିଯାଇଲେନ । ଅତେବ ଆପନି ଚିରକାଳଇ ମୁହାହତ୍ୟାତେ ନିପୁଣ ।”

ଯାଜାର ନିମିତ୍ତ ଶ୍ଵର ନାମକ ଅଭ୍ୟରକେ ହନନ କରିଯାଇଲେନ । ଆର ଅଭିଶ୍ଵର ଅର୍ବୁଦ୍ଧ ନାମକ ଅଭ୍ୟରକେ ପାଦ ଦାରା ନିକ୍ରମଣପେ ଆକ୍ରମଣ କରିଯାଇଛେ । ସେ ହେତୁ ଆପନି ଏଇକଥିବାଇଛେ, ମେହେ ହେତୁ ସର୍ବଦା ମୁହାହଗଣେର ହନନଶୀଳ ହଇଯାଇଛେ ।

ଅରକ୍ଷଃ । ହିଂସା ଏବଂ ସଂରାଧାର୍ଥକ ‘ରକ୍ଷ’ ଧାତୁ ହିତେ ନିଷ୍ପାର ହଇସାଇଁ । ‘ରଥଜତୋରଚି’ ଏହି ନିରମାତ୍ରମାରେ ଧାତୁର ‘ଶୁମ୍ଭ’ ହଇସାଇଁ । ଅଭିଧିଶାର । ‘ଗମ’ ଧାତୁର ଉତ୍ସାହିକ ‘ତୁ’ ପ୍ରାତାର ହଇସାଇଁ । କ୍ରମିଃ ପାରବିକେମଗାର୍ଥକ ‘ଜୟ’ ଧାତୁ ହିତେ ନିଷ୍ପାର ହଇସାଇଁ । ‘ହ୍ଲାଙ୍ଘକଣ’ ଇତ୍ୟାଦି (ପାଠ ୩୨୧) ମୁହାହମାରେ ବୁଦ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ସହଶଂ ହମ୍ବତମାତ୍ୟୋଗେହପି’ ଏହି ନିରମାତ୍ରମାରେ ‘ଅଭିଶାର’ ହଇସାଇଁ । ପଦା । ‘ସାବେକା ଟ’ ଏହି ନିରମାତ୍ରମାରେ ଅଧ୍ୟା-‘ବୋଡ଼ିମଞ୍ଜାଦୀ’ ଏହି ନିରମାତ୍ରମାରେ ବିଭକ୍ତିର ଉଦାତ୍ତବ ହଇସାଇଁ । ଅଜିବେ । ଆହୁର୍ତ୍ତାବାର୍ଥକ ‘ଜନୀ’ ଧାତୁ ଲିଟ ବିଭକ୍ତିତେ ‘ଗମନ’ ଇତ୍ୟାଦି ମୁହାହମାରେ ଉପଥାର ଲୋପ ହଇସାଇଁ । ୬ ।

विभिन्न अनुभ्यु मन्त्रपर्के (केह दस्त्य वा अस्त्र, केह देव वा ऋषि—
ताहादेवै ह प्रसन्न) एই अनुभ्यु प्रयुक्त हैं याछे, एই मकल व्याख्यादिते
ताहाइ प्रतिपम् हये । तद्वारा पूर्वावत्तेर नाना तत्त्व प्रज्ञतात्त्विकगण
मन्त्रान करिया पाहिते पाबेन । एवन कि, एই गाथेदेवै विभिन्न अंशे
ऋ मकल पदेर व्यवहार उपलक्षे, नाना कर्म्मेव सहित सम्बन्ध-युक्त
करिया, उँहादिगके ऋषि ओ अनुभ अध्ये परिगणित करा याय । विभिन्न-
देशीय पञ्चतगणेर गबेषणा ये तৎपाथे अग्रसर हय नाहि, ताहा नहे ।
एই उपलक्षे ताभाषे मे परिचयও एकटु अदान करा बोध हय
अथासन्धिक ओ अर्योक्तिक नहे । मे परिचय एই :—

शुक्रास्त्ररेर सहित इत्त्रेर युक्त एवं मेरि यज्ञे शुक्रास्त्ररेर निम्न लात—ए
प्रकार आधारिका प्रचलित आছे । कुৎस ऋषिके रक्षा करिबार अत इत्त्र
ऐ अस्त्रके बध करियाहिलेन । तार पर श्वर नामक अस्त्ररेर काहिनीও पर्यगद ।
श्वरास्त्ररेर पिता कुलितास्त्रर मामे अख्यात । श्वरास्त्ररेर राजा अथ करिया, राजा
दिबोधासेर पूज्य अतिदिग्धके इत्त्र ताहा दान करेन । श्वरास्त्रर १९ संख्यक नगरेय
अधिपति-हिलेन । इत्त्रेर बजाबाते पश्चतोपरि ताहार पाण-विनाश हर । एই
श्वरास्त्ररेर सहित (केह श्वरास्त्रर केन—अस्त्र नाम यात्र देवियाह ताहादिगेर
सहित) आसीरीर देशेर सम्बन्ध धापन करा छह्या पाक । श्वरास्त्ररेर पिता
'कुलितास्त्र' ओ आसीरीर देशेर अधिपात 'किलितक' ये एकই व्यक्ति, इत्त्राहि
अनेकेर लिङ्कास्त । • अस्त्रुष्ठ एकत्र श्रान्त अस्त्र छह्ये ।

अथन, आमादिगेर वक्तव्य एই ये, आमरा पुराण-प्रसिद्ध वा इतिहास-
प्रथ्यात घटनाबलीर अपमाप करिते चाहि ना । ३बे आमादिगेर
सिक्कास्त एই ये,—विच्छिन्न घटनाबलीर सम्बन्ध परवर्ती काले १८-मन्त्रेर
सहित आवोपित हैं याछे, अथवा अनास्त-कालबक्षे ऐ मकल घटना यथा-
पर्याय संघटित हैं तेहेहे, आर ताहाराह निर्दर्शन उहाराह अस्त्वर्भुत्त छह्या
आছे । एই छह्ये भावेर एक भाव परिग्रहण भिन्न, अन्य केनाप्रकारेर
अर्थेर मञ्जित रक्षणकरा याय ना । एই छह्ये दिक दिया छह्ये भावेर
ग्रेदमन्त्रेर अतिन अर्थ प्राप्त होया याय । बुझा याय—मन्त्रार्थ
एक—ताहा सर्वकाले सर्वथा एकइ आछे ।

• ताजार रेः कुशमोहन बद्योपाध्यार एইकप धक्कास्त उपनी३ हन । ताहार
अस्त्रविगण एখनও ताहाह यानिमा थाकैन ।

ଏହି ମନ୍ତ୍ରେର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ—ଭଗବାନେର ମହିଳା-ଶ୍ରଦ୍ଧାକାଣ୍ଡ । ପୁଣେର ସହିତ ପାପେର, ମୁହଁତାବେର ସହିତ ରୌଜ୍ଞଭାବେର, କୌମଙ୍ଗେ କଠୋରେ, ଇହସଂସାରେ ଚିରସଂଗ୍ରାମ ଚଲିଯାଛେ । ସୀହାରା ‘କୁୟ’ ଅର୍ଥାଏ ମିଳାର ଅଭୀତ ଅଥିର୍ବା-ଆପ୍ତ ମାଧୁଜନ, ଭଗବାନ୍ ତ୍ବାଦିଗକେ ମେହି ସଂଗ୍ରାମେ ରଙ୍ଗା କରେନ । “ଶୁଷ୍ଟିହତ୍ୟେମୁ କୁୟମଂ ଆବିଧ”—ଏହି ସାକ୍ୟେର, ଆମରା ମନେ କରି, ଇହାଇ ଅକ୍ଷତ ତାତ୍ପର୍ୟ । ତାର ପର, “ଅତିଧିଶ୍ଵାସ ଶନ୍ତରଂ ଅରଙ୍ଗନ୍” ଅକ୍ଷେର ଅର୍ମ ଅମୁଖାବନ କରୁନ । ସୀହାରା ଭଗବଂଦେବାପରାଯଣ, ସୀହାରା ଭଗବାନେର ଦେବୀଯ ଜୀବନ ବିନ୍ଦୁର୍ଜନ କରିଯାଛେନ, ତ୍ବାଦିଗେର ଜୀବନେ କତ ବିପଦ, ତ୍ବାଦିଗେର ମନ୍ତ୍ରକେର ଉପର କତ ଶାଣିତ ଖଡ଼ଗ ଦୋହଳାମାନ, କତ ଅଶନିମଞ୍ଚାନ୍ତ-ଆଶକାୟ ତ୍ବାଦିଗକେ ଯେ ମତତ ବିତ୍ରତ କରିଯା ତୁମେ, କେ ନା ତାହା ଅବଗତ ଆଛେନ ? କିନ୍ତୁ ତ୍ବାଦିଗେର ପ୍ରତି ଅଶନି-ରୂପ ଗତିଶୀଳ ପାପକେ ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତିହତ କରେନ । ଏଥାନେ, ଭଗବନ୍ତୁତ୍ତଗଣେର’ ପକ୍ଷେ ଭୀରୁଳ ପରୀକ୍ଷା-ପାରାବାର ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହତେର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକା-ମୁହଁ ଅମୁଖରଣ କରା ଯାଇତେ ପାରେ । ପାପ-ପୁରୁଷ କତ ପ୍ରକାର ମୁର୍ଦ୍ଦି ପରିଗ୍ରହିଣ କରିଯା ପୁଣ୍ୟ-ପଥାବଳ୍ମିଗଣକେ ବିଭାସ୍ତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରେ । ତ୍ରୈମନ୍ତାର୍ଥୀ ଅଶନି-ସମ୍ପାଦ-ଆଶକା । ଶ୍ରୀ-ପ୍ରତ୍ଳାଦାନି ମହାଜନଗଣେର ଜୀବନେ ଏବଂବିଧି ଅଶନି-ସମ୍ପାଦେର ଆଶକା କି ପ୍ରକାର ବିଭିନ୍ନ ମୁର୍ଦ୍ଦି-ପରମପାଠ ଗ୍ରହଣ କରିଯାଛିଲ, ଶାନ୍ତାନୁଧ୍ୟାୟୀ ମନ୍ତ୍ରକେ ତୁମେ ତାହା ଅବଗତ ଆଛେନ । ଏଥାନେ ଉପମାଯ ମେହି ତୁମ୍ଭାର ପରିବ୍ୟକ୍ତ । ଧାର୍ଥାମୁମରଣେହି ‘ଶନ୍ତରଂ’ ପଦେ ‘ଅଶନି-ରୂପଃ ଗତିଶୀଳଃ ପାପଃ’ ଅର୍ଥ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଯା ଯାଇ । ତାର ପର ଦେଖୁନ—ମନ୍ତ୍ରେର ତୃତୀୟ ଅଂଶ—“ମହାନ୍ତଃ ଅର୍ବୁଦଂ ଚିତ୍ ପଦା ନି କ୍ରମୀଃ” । ହିଂସକ ଅଂଶ—ରିପୁଶକ୍ର ଅତି-ଭଙ୍ଗକ । କିନ୍ତୁ ଭଗବାନେର ଅମୁଗ୍ରହ ହଇଲେ, ତ୍ବାଦିଗକେ ପଦଦଳିତ ବିମନ୍ଦିତ କରା ଯାଇ । କେନ ନା, ତିନି (ମନ୍ତ୍ରେର ଚତୁର୍ଥ ଅଂଶ ଲଙ୍ଘ କରୁନ)—“ମନ୍ତଃ ଏବ ଦସ୍ୱ୍ୟହତ୍ୟାମ୍ରକ୍ଷଣମେ”—ଚିରକାଳଇ ଦସ୍ୱ୍ୟଦମନଶୀଳ । ମେହି ତ୍ବାର କାର୍ଯ୍ୟ । ମେହି ଜ୍ଞାନି ତ୍ବାର ପ୍ରମିଳି । ଏହିରୂପ ବୁଝା ଯାଇ, ମନ୍ତ୍ରେର ଉଦ୍ବୋଧନ ଏହି ଯେ,—‘ହେ ଜୀବ ! ତୋମରା ଭଗବଂପରାଯଣ ହୁ । ଶକ୍ତ ମହାପରାକ୍ରମଶୀଳ ହଇଲେଓ ତୋମାର ନଥାପ୍ରିସ୍ତ କରିଲେ ପାରିବେ ନା ।’ (୧୨—୫୨୩—୬୩) ॥

୧ ଅଇକ, ୪ ମେୟାର, ୧୦ ଏର୍ଷ । }   ଏକପଞ୍ଚଶିର-ମୁଦ୍ରଣ

ସଂପ୍ରଦୀ-ଖର୍ତ୍ତ ।

(ପ୍ରେସ୍ ମୁଲ୍ଯ । ୫ ଏକପଞ୍ଚଶିର-ମୁଦ୍ରଣ । ମନ୍ତ୍ରମୋ ଖର୍ତ୍ତ ।)

ହେ ବିଶ୍ଵା ତବିଷୀ ସଂଧ୍ୟାଫିତା ତବ ରାଧା

ମୋହମ୍ପିଥାରୀ ହର୍ଷତେ ।

ତବ ବଜ୍ରଶିକିତେ ବାହ୍ରୋହିତୋ ରମ୍ଭା

ଶତ୍ରୋରବ ବିଶ୍ଵାନି ରମ୍ଭା ॥ ୭ ॥

ପଦ-ବିଶ୍ଳେଷଣ ।

ହେ ଈତି । ବିଶ୍ଵା । ତବିଷୀ । ସଂଧ୍ୟକ୍ । ହିତା । ତୀ । ରାଧା ।

ମୋହମ୍ପିଥାରୀ । ହର୍ଷତେ ।

ତବ । ବଜ୍ର । ଚିକିତେ । ବାହ୍ରୋ । ହିତ । ରମ୍ଭ ।

ଶତ୍ରୋ । ଅବ । ବିଶ୍ଵାନି । ରମ୍ଭା ॥ ୭ ॥

ମର୍ମାଚୁମାର୍ଗୀ-ବାର୍ଧା ।

ହେ ତଗନ ! ‘ହେ’ (ହାତି) ‘ବିଶ୍ଵ’ (ମର୍ମିଂ) ‘ତବିଷୀ’ (ବଳିଂ) ‘ସଂଧ୍ୟକ୍’ (ଅଗରାର୍ଥୁମଣ୍ଡିନିଙ୍କ) ‘ହିତା’ (ମିହିତିଂ) ; ଏବଂ ହି ସର୍ବତୋତ୍ତାବେଳ ମକଳଶତ୍ରୀନାଂ ଆଧିକାରୀ ଈତି ତାବଃ ; ‘ତବ ରାଧା’ (ତବାଧିକତିଂ ପରମାର୍ଥରମନ୍ଦିନଂ) ‘ମୋହମ୍ପିଥାରୀ’ (ଶୁଦ୍ଧମହାରାଣ-ଶିଳାର ମନ୍ଦିରକାର) ‘ହର୍ଷତେ’ (ପରମାନନ୍ଦ-ଦମ୍ଭତି) ; ‘ତବ ବାହ୍ରୋ’ (ତବ ବାହ୍ରୋଃ) ‘ହିତ’ (ହିତଃ) ‘ବଜ୍ର’ (ଶଜାଶବ୍ଦଃ ପ୍ରାତ୍ସୁଦ୍ଧଃ) ‘ଚିକିତେ’ (ବିଭାତି, ଶକ୍ତା) ପାପିମଃ କା ଭାବରାତି) ; ହେ ତଗନ ! ‘ଶତ୍ରୋ’ (ଶିଥୋଃ) ‘ବିଶ୍ଵ’ (ମର୍ମାଣି) ‘ରମ୍ଭ’ (ରୁକ୍ଷାନ୍ତି-

ବୀର୍ଯ୍ୟାଣି) 'ଅବ ବୃକ୍ଷଚ' (ସର୍ବତୋଭାବେନ ଅବଚ୍ଛିନ୍ନ, ନାଶର)। ଯଜ୍ଞ ଭାବୁ—'ସର୍ବଶତିମାନ୍' ଭଗବାନ୍ ସଜ୍ଜନାନାଃ ଆରମ୍ଭ ମନ୍ଦଃ ଅମତାନାଙ୍କ ଭୌତିମାଧିକଃ; ସ ଭଗବାନ୍ ଅଶ୍ଵାକଂ ଶତର୍ଣ୍ଣ ସର୍ବତୋଭାବେନ ନାଶମୃତ—ଇତି ପ୍ରାର୍ଥନା' (୧୮—୫୧୩—୭୩)॥

• • •

ବଜ୍ର/ଜୁଲାଇ ।

ହେ ଭଗବାନ୍ ! ଆପନାତେ ସକଳ ବଳ ସମୟକୃତ୍ତାଣେ ଆଛେ, ଅର୍ଥାଏ ଆପନିଇ ସର୍ବତୋଭାବେ ସକଳ ଶତିର ଅଧିକାରୀ ; ଆପନାର ଅଧିକୃତ ପରମାର୍ଥ-ରୂପ ଧନ, ଶୁଦ୍ଧମତ୍ତାବାରଣଶୀଳ ମାଧ୍ୟକଗଣକେ ପରମାନନ୍ଦ ଦାନ କରେ ; ଆପନାର ହଞ୍ଜିଷ୍ଠ ଶତର୍ଣ୍ଣକ ଆୟୁଧ (ବଜ୍ର) ଶତର୍ଣ୍ଣଦିଗଣକେ ଅଥବା ପାଣିଗଣକେ ୱୀତିପ୍ରଦର୍ଶନ କରେ ; ହେ ଭଗବାନ୍ ! ଶତର୍ଣ୍ଣକ ଶତିକେ ବିଚିନ୍ତନ କରିଯା ବିନାଶ କରୁନ । (ମନ୍ତ୍ରେବ ଭାବ,—'ସର୍ବଶତିମାନ୍ ଭଗବାନ୍ ସଜ୍ଜନଗଣେର ଆନନ୍ଦପ୍ରଦାୟକ ଏବଂ ଅମେଗଣେର ଭୌତିମାଧିକ । ମେହି ଭଗବାନ୍ ଆମାଦିଗେର ଶତର୍ଣ୍ଣଗଣକେ ନାଶ କରୁନ—ଏହି ପ୍ରାର୍ଥନା')॥ (୧୮—୫୧୩—୭୩)॥

• • •

ମାର୍ଗ-ଭାଷ୍ୟ ।

ତେ ଇତ୍ୟ ହେ ସ୍ତର ବିଶ୍ଵା ତଥିଷ୍ଠି ମର୍ତ୍ତ୍ଵଂ ବଳଂ ମଧ୍ୟକ ସଖୀଚୀନଂ । ଅଂପଣାଜ୍ୟୋତି ସଥା ଭବତି ତଥା ତୋ ନିଃତଂ । ତଥା ତଥ ରାଧୋ ମନ୍ଦ ମୋହପୀଧୀନି-ସୋମପାନାର ହସ୍ତେ ହୃଦୟି । କିଞ୍ଚ । ତଥ ବାହୋତ୍-ଶ୍ରୋଚିତ ହସ୍ତିତ ବଜ୍ରଶିକିତେ ଅସ୍ତ୍ରାଭିଜ୍ଞୀୟତେ । ଅତଃ ଶତୋଃ ଶାତ୍ରଭୂତୀର୍ବେଣୋ ବିଶ୍ଵା ମର୍ତ୍ତ୍ଵ ବୀର୍ଯ୍ୟାଗାବରଚ୍ଛ । ଛେନେଂ କୁକୁ ॥

ମଧ୍ୟକ । ମଂଦାକିତୀତି ମଧ୍ୟାକ୍ତ ଅଞ୍ଚତେଷ୍ଟିଗିତାଦିଲା କିନ୍ତୁ ଅନିଦିତାଯିତି ନଳୋଃ । ସମାମେ ମନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ର୍ତ୍ତବ୍ୟ ମଧ୍ୟାଦେଶଃ । ଚୋଃ କୁର୍ବିତି କୁର୍ବିଃ କୁର୍ବିଗମନଶକ୍ତିତ—ପରିଷ ପାପଶ୍ରୀଦ୍ଵିମ ପ୍ରାଣଶ୍ରେଷ୍ଠ ମାତ୍ରବିନିପାତନଂ କୁର୍ବିଗମନବୁଦ୍ଧାର୍ଥଃ । ପାଠ ଡାଗନେୟ । ଟାତ ବଚନାର୍ଥ ଶତର୍ଣ୍ଣଭୂତୀର୍ବେଣୋ ବିଶ୍ଵା ମର୍ତ୍ତ୍ଵାଦ ।

ତେ ଇତ୍ୟ । ତୋମାତେ ସମସ୍ତ ବଳ ଅବାହତକରିପେ ନିରିତ ଆଛେ । ମେଟେରିପ ତୋମାର ମନ, ମୋଗ ମାତ୍ରେ ନିଃମତ ର୍ତ୍ତ ପ୍ରାପ୍ତ ହଟାଇ ଧାକେ । ଆରାଗ ତୋମାର ତତ୍ତ୍ଵରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୁଏ ଆମାଦିଗେର କୋତି ଆହେ । ଏହି ହେତୁ ତୁମ ବୈରିଗଣେର ମନ୍ତ୍ର ବୀର୍ଯ୍ୟ ଛେନ କର, 'ଅର୍ଥାଏ ଶତର୍ଣ୍ଣର ଶତି ନାଶ କର ।

ମଧ୍ୟକ । 'ସହ ଅଞ୍ଚତି' ଏହି ବାକେରେ 'ମଧ୍ୟାକ୍ତ' ପଦଟି ହଇଗାହେ । 'ଅଞ୍ଚତି' ଏହି 'କଳ୍ପ' ଦାତୁର ଉତ୍ତର 'ଧର୍ମ' ଟାତାଦି ନିରମାତୁମାରେ ଜନ୍ମ ପ୍ରତାର ହଇଗାହେ । 'ଅନିଦିତାମ୍' ଏହି ନିରମାତୁମାରେ 'କଳ୍ପ' ଲୋପ ହଟାଇଗାହେ । 'ମଧ୍ୟମେ ମନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ' ଏହି ନିରମାତୁମାରେ ମନ ଶକ୍ତେର ହାନେ 'ମଧ୍ୟ' ଆହେ, ତହାରେ । 'ଚୋଃ କୁର୍ବି' ଏହି ନିରମାତୁମାରେ 'କୁର୍ବି' ପାପ ହଇଥାରେ । କୁର୍ବିର ଉତ୍ତର ପଦେର ଅକ୍ରତି ଦ୍ୱାରା ପାପ ବିଦ୍ୟେ 'ଅଜିଗାନ୍ଧୋରତୋଦିତତିନିଗାତନଂ କୁର୍ବିଗମନବୁଦ୍ଧାର୍ଥ' (ପାଠ ୬,୩,୧୫୫)

ସନ୍ଧାରେଷୋହତୋଦାନ୍ତୋଃ । ତତ୍ ସାମେଶ ଉତ୍ସାହରିତ୍ୟୋର୍ଧ୍ଵ ଉତ୍ତି ପରତ୍ତାହାରତ୍ତ ଅରିତସଂ ।
ରାଧଃ । ରାଧତି ସମୁଦ୍ର ଭବତାମେନ୍ । ରାଧୋହତ ସବ ଉଚ୍ଚତେ । ଅରୁନୋ ନିରାହାରାତ୍ମତ୍ସଂ ।
ମୋମପୀଧୀଯ । ପା ପାନେ । ପାତ୍ର ତୁଳିବିତ୍ୟାଦିନା ଧକ୍ଷପ୍ରତାର୍ଥ । ଯୁଧାହେତ୍ସଂ । ର୍ଥତେ ।
ରୁଦ୍ଧ ତୁଣ୍ଡି । ଶ୍ରୀ ପାତ୍ର ବାତାରନ ଶପ୍ । ଆସନେପଦକ୍ଷ । ଚିକିତେ । କିତ ଜାନେ ।
ଛନ୍ଦମି ଲୁଙ୍ଗଲୁଟ ଇତି ବର୍ତ୍ତମାନେ କର୍ମଣି ଲିଟ । ବାହେବ୍ରାଃ । ଉତ୍ସାହ ସବ ଉତ୍ତି ବିଭତ୍ତେ-
କୁମାରସଂ । ବୁଢ଼ା । ଓର୍ବୁଦ୍ଧ ହେଲନେ । ତୌରାଦିକଃ । ଗ୍ରହିଜାଦିନା ମଞ୍ଚମାରସଂ ।
ବିକରଣଶର୍ମ । ମଂତ୍ରିତାର୍ଥାଃ ହାତୋହତଶିଖ ଇତି ଦୀର୍ଘସଂ । ବୁଢ଼ା । ବସ ମେଚନେ । ଉପାଦିକେ
ନବପ୍ରତାର୍ଥ । ତତ୍ ଭବାନି ବୁଢ଼ାନି । ତବେ ହୃଦୀତି ସଂ । ସତୋହନବେ ଇତ୍ତାହାରାତ୍ମକ ।
ଶେଷହମୀତି ଶେରୋପଃ ॥ (୧୩—୫୨—୭୩) ॥

ସମ୍ପଦ (୬୦୫) ଝକେର ବିଶଦାର୍ଥ ।

— : : —

ଏହି ମନ୍ତ୍ରେର ଅର୍ତ୍ତଗତ ତୁଇଟି ଅଂଶେର ଅର୍ଥ-ବିଷୟେ ମତାନ୍ତର ଘଟିଯାଇଛେ ।
ଅର୍ଥମତଃ—“ତବ ରାଧଃ ମୋମପୀଧୀଯ ହର୍ଷତେ ।” ଏହି ଅଂଶେର ଅଚଲିତ ଅର୍ଥ
ଏହି ସେ,—‘ଇନ୍ଦ୍ରଦେବୀ ମନ ମୋମରମ ରୂପ ମାନକର୍ତ୍ତବ୍ୟ-ପାନେ ବଡ଼ି ହର୍ଷାବିଜ୍ଞ
ହୟ ।’ ପୂର୍ବାପର ‘ରାଧଃ’ ପଦେ ‘ଧନ’ ଅର୍ଥି ଦେଖିଯାଇଛି । ଏଥାମେ,

ଏହି ଏଚନ ତେବୁକ ‘ସନ୍ଧା’ ଆଦେଶ ଓ ଅନ୍ତୋଦାନ୍ତ ହଇଯାଇଛେ । ‘ତ’ ହାଲେ ‘ଧନ’ ଆଦେଶ ଓ
‘ଉତ୍ସାହରିତ୍ୟୋର୍ଧ୍ଵ’ ଏହି ନିରମାତ୍ରସାରେ ଅଭୁଦାନ୍ତ ପରଭାଗେର ବରିତ୍ତକ ପ୍ରାପ୍ତି ହଇଯାଇଛେ । ରାଧଃ ।
ସମୁଦ୍ର ତବ ହେତୁର ଧାରା—ଏହି ଅର୍ଥେ ‘ଅମୁନ୍’ ପ୍ରତାଯ କରିଯା ପଦଟି ନିର୍ମାଣ ହଇଯାଇଛେ । ଏହି ହାଲେ
ରାଧଃ ଶକ୍ତେର ଅର୍ଥ ମନ । ଅମୁନ୍ ପ୍ରତାଯେର ନକାର ହେତୁ ହତୁ ଆଦିଶର ଉତ୍ସାହ ହଇଯାଇଛେ । ମୋମ-
ପୀଧୀଯରେ । ପାନାର୍ଥକ ‘ପା’ ଧାତୁ ହିତେ ନିର୍ମାଣ ହଇଯାଇଛେ । ‘ଗୀତ୍ତୁଲିବିଚ’ ଇତ୍ୟାଦି ନିରମାତ୍ର-
ସାରେ ‘ଧକ୍’ ପ୍ରତାଯ ହଇଯାଇଛେ । ଶୁଣ୍ଟି ଏହି ନିରମାତ୍ରସାରେ ‘କୈତ୍’ ହଇଯାଇଛେ । ହର୍ଷତେ ।
ତୃଷ୍ଣୀର୍ଥକ ‘ଧ୍ୟ’ ଧାତୁ ଶୁଣ୍ଟ ପ୍ରାପ୍ତିବିଷୟେ ବାହ୍ୟର କେତୁ ଶପ୍ । ଏବେ ଆସନେପଦ ଆଶ ହଇଯାଇଛେ ।
ଚିକିତେ । ଜାନାର୍ଥକ ‘କତ’ ଧାତୁ ହିତେ ନିର୍ମାଣ କହିଯାଇଛେ । ‘ଛନ୍ଦମି ଲୁଙ୍ଗଲୁଟ’ ଏହି
ନିରମାତ୍ରସାରେ ବିଭକ୍ତର ଉତ୍ସାହ ହଇଯାଇଛେ । ବୁଢ଼ା । ‘ଓର୍ବୁଦ୍ଧ’ ଧାତୁ ହେଲନ ଅର୍ଥ ବୁକାର ।
କୁରୁଦିଗଣିତ । ‘ଗ୍ରହିଜା’ ଇତ୍ୟାଦି ନିରମାତ୍ରସାରେ ମଞ୍ଚମାରସଂ ହଇଯାଇଛେ । ବିକରଣ-ସର ଆଶ
ହଇଯାଇଛେ । ମଂତ୍ରିତା-ବିଷୟେ ‘ହାତୋହତଶିଖ’ ଏହି ନିରମାତ୍ରସାରେ ଦୀର୍ଘ ହଇଯାଇଛେ । ବୁଢ଼ା ।
ମେଚନାର୍ଥକ ‘ବୁଦ୍ଧ’ ଧାତୁର ଉପାଦିକ ‘ଶକ୍’ ପ୍ରତାଯ ହଇଯାଇଛେ । ‘ତତ୍ ଭବାନି’ ଏହି
ଅର୍ଥେ ‘ବୁଢ଼ାନି’ ପଦ ହେବ । ‘ଭେଷଜାନ’ ଇତ୍ୟାଦି ନିରମାତ୍ରସାରେ ଭବାରେ ସଂ ପ୍ରତାଯ ହଇଯାଇଛେ ।
‘ସତୋହନାଥ’ ଏହି ନିରମାତ୍ରସାରେ ଆଦିଶର ଉତ୍ସାହ ହଇଯାଇଛେ । ‘ଶେଷହମି’ ଏହି ନିରମାତ୍ରସାରେ
‘ଶେଷ’ ଲୋପ ହଇଯାଇଛେ । (୧୩—୫୨—୭୩) ॥

‘ଧନ’ କୁଳେ ‘ଧନ’ ଅର୍ଥ ପରିଗ୍ରହିତ ହିତେ ଦେଖିଲାମ । ବୋଧ ହୁଏ, ଇନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସହିତ ‘ମୋହପୀଥ୍ୟ’ ପଦେର ମସକ୍କ ପରିକଳନାର ଜମ୍ବୁଇ ଐନ୍ଦ୍ର ଅର୍ଥ ଗୁହୀଜ ହଇଯା ଥାକିବେ । କିନ୍ତୁ ଏ ପକ୍ଷେ ଭଗବାନଙ୍କେ (ଇନ୍ଦ୍ରଦେବକେ) ହେଯ କରା ହୁଯ ଛାଡ଼ି ; ପରମ୍ପର ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ନା । ଅତାନ୍ତରସ୍ତରିତ ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶ—“ତୁ ବାହ୍ରୋଃ ହିତଃ ବଜ୍ରଃ ଚିକିତ୍ତ ।” ଏହି ଅଂଶେର ଅର୍ଥ କରା ହୁଯ,—‘ଆମାଦିଗେର ‘ଅର୍ଥାଂ ପ୍ରାର୍ଥନାକାରୀର ପ୍ରତି ତ୍ବାହାର ଅର୍ଥାଂ ଇନ୍ଦ୍ରେର ହଣ୍ଡେର ବଜ୍ର ବିଭା ପ୍ରକାଶ କରେ ।’ କିନ୍ତୁ ଇହାତେ ସେ କି ତାବ ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ଏବଂ କିନ୍ନପ ଅର୍ଥ-ମଞ୍ଜନି ଥାକେ, ତାହା ବୋଧଗମ୍ୟ ହୁଯ ନା । ଆଶ୍ରମାଭିଲାଷୀ ପ୍ରାର୍ଥନାକାରୀ ଆମରା ;—ଆମାଦିଗେର ପ୍ରତି ଭୟଦେଖାଇବାର ଜଣ ତ୍ବାହାର ଅନ୍ତ କେବେ ବିଭା ବିସ୍ତାର କରିବେ ? ପରମ୍ପର ଆମାଦିଗଙ୍କେ ଅଭୟ-ପ୍ରଦାନେ ଆମାଦିଗେର ଶକ୍ତିଦିଗଙ୍କେ ଭୌତିପ୍ରଦର୍ଶନେ ତ୍ବାହାର ଅନ୍ତ ମନ୍ଦ ପ୍ରକାଶମାନ୍ ରହିଯାଇଛେ—ଏଥାନେ ଏଇନ୍ଦ୍ର ତାବାର୍ଥ ହଉଯାଇ ମଙ୍ଗତ ।

ଯାହା ହୁକୁ, ଏଥିନ ଆମାଦିଗେର ପାଇଗୁହୀତ ଅର୍ଥେର ବିଷୟ ଅମୁଖାବଳ କରିଯା ଦେଖୁନ । ‘ବ୍ରାତଃ’ ପଦେ ପରମାର୍ଥ-କୁପ ଧନ ଅର୍ଥ ଇ ସେ ମଞ୍ଜନ ହୁଯ, ତାହା ଆମରା ପୁନଃପୁନଃ ପ୍ରମାଣ କରିଯା ଆସିଥାଛି । ଏଥାନେଓ ମେହି ଅର୍ଥ ଇ ମର୍ମିଟୀନ । ‘ମୋହପୀଥ୍ୟ’ ପଦେ, ଆମରା ମନେ କରି, ଏଥାନେ ଶୁଦ୍ଧମତ୍ତବ୍ୟାନ-ଶୀଳ ସାଧକଗଣଙ୍କେ ବୁଝାଇତେଛେ । ଭଗବନ୍ତକ୍ଷିତ୍ରେ ବିଭୋର ହଇଯା (ସେ ମପାନେ —ମହାତ୍ମାରେ କ୍ଷରିତ ମୋହପୀଥ୍ୟାନ୍ତାଦେ) ତ୍ବାହାରୀ “ସେ ପରମାନନ୍ଦ ଲାଭ କରେନ୍ତି, ଏଥାନେ ମେହି ପ୍ରମଙ୍ଗ ଅର୍ଥ୍ୟାତ ଆହେ ମାତ୍ର । ପରମାନନ୍ଦଲାଭ-କୁପ ଧନ ସେ ଭଗବାନେର ମସକ୍କ ହିତେଇ ପ୍ରାଣ ହଉଯା ଯାଇ, ତାହାତେ ଆର ସଂଶୟ କି ଆହେ ? ତାଇ “ତୁ ବାଧଃ :” ପଦଦ୍ୱୟ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ଦେଖି । ଫଳତଃ, ପରମାନନ୍ଦ-କୁପ ଧନ ସେ ଏକବାତ୍ର ଭଗବାନେରଇ ଅଧିଗତ, ସାଧକଗଣ ମେହି ଧନ ପ୍ରାଣ ହଇଯା ସେ ପରମ ଶାନ୍ତି ଲାଭ କରେନ,—ଇହାଇ ତାବାର୍ଥ । ଭଗବାନେର ସେ ବଜ୍ର, ତାହା ଶକ୍ତିଦିଗଙ୍କେ ଅର୍ଥାଂ ଭଗବାନ୍ତରୋଧୀ ଜନଙ୍କେ ଅଧ୍ୟା ପାପୀଙ୍କେ ଭୌତିପ୍ରଦର୍ଶନ କରେ । “ତୁ ବାହ୍ରୋଃ ହିତଃ ବଜ୍ରଃ ଚିକିତ୍ତ ।”—ଅଂଶେର ଇହାଇ ମର୍ମାର୍ଥ । ସାଧୁକେ ଅଭୟଦାନ ଏବଂ ଅମାଧୁକେ ଭୌତିପ୍ରଦର୍ଶନ—ଇହାଇ ତୋ ତ୍ବାହାର କାର୍ଯ୍ୟ । ମନ୍ତ୍ରେର ପୂର୍ବକଥିତ ଅଂଶଦୟ ମେହି ତାବାଇ ପ୍ରକାଶ କରିତେଛେ ।

ମନ୍ତ୍ରଟୀ ଚାରି ଅଂଶେ ବିଭକ୍ତ (ଆମାଦିଗେର ମର୍ମାମୁସାରିଣୀ-ବ୍ୟାଗ୍ୟାଯୀ ତ୍ବାହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରନ) । ପ୍ରଥମେ ତ୍ବାହାକେ (ଭଗବାନଙ୍କେ) ମନ୍ତ୍ର ଶକ୍ତିର ଆଧାର

ସଲିଯା ସୀକାର କରା ହଇଯାଛେ । ତାର ପର ହୁଇ ଅଂশେ ବଳା ହଇଯାଛେ,—
ତିନି ସାଧକଙ୍କେ ସମ୍ମାର୍ଗୀବଳାକୁ ଆନନ୍ଦ-ଦାନ କରେନ ; ଏବଂ ପାପୀଜିଗଙ୍କେ
ଅଧିକ ସାଧମା-କ୍ଷେତ୍ରେ ଅନ୍ତରୀମ-ମୂଳକ ଶକ୍ତିଗଣଙ୍କେ ଭୟ ଦେଖାନ—ବିଭିନ୍ନ
କରେନ । ଶୋଃଶ ପ୍ରାର୍ଥନାମୂଳକ । ଏଥାନେ ବଳା ହଇତେଛେ,—‘ହେ ଭଗବନ !
ଆମାଦିଗେର ସଂକର୍ମପାଧନାର ପଥେ ଯେ ସକଳ ଅନ୍ତରୀମ ବିଦ୍ୟମାନ, ତାହାଦିଗଙ୍କେ
ଦୂର କରିଯା ଦେନ ;—ମେ ପଥେ ଯାହାର ଶକ୍ତି, ତାହାଦିଗଙ୍କେ ବିମର୍ଦ୍ଦିତ
କରନ ।’ ଏ ପକ୍ଷେ ଅନ୍ତରୀମ ପ୍ରଥମ ତିନ ଅଂଶ ଭଗବତ୍ପାତ୍ରାଖ୍ୟାପକ, ଶୋଃଶ
ତୀହାର କର୍ତ୍ତଣ-ପ୍ରାର୍ଥନାମୂଳକ । (୧ୟ—୫୧ମୁ—୭୩) ॥

ଅଷ୍ଟମୀ ଥକ୍ ।

(ଅଷ୍ଟମ ମଞ୍ଚ । ଏକପଞ୍ଚାଶ-ସୁଜ୍ଞ । ଅଷ୍ଟମୀ ଥକ୍) ।

ବି ଜାନୀହାର୍ଯ୍ୟାଗେ ଚ ଦଶବେ ବହିଶ୍ଵତେ
ରଙ୍ଗରୀ ଶାସଦତ୍ତତାନ୍ ।

ଶାକୀ ଭବ ସଜମାନଶ୍ଚ ଚୋଦିତା ବିଶ୍ଵେତା
ତେ ସଥମାଦେଶୁ ଚାକନ ॥ ୮ ॥

ପଦ-ବିଶ୍ଵେଷଣ ।

ବ । ଜାନୀହିଲ ଅର୍ଯ୍ୟାନ୍ । ସେ । ଚ । ଦଶବେ । ବହିଶ୍ଵତେ ।

ରଙ୍ଗରୀ । ଶାସ । ଶାସଦତ୍ତତାନ୍ ।

ଶାକୀ । ଭବ । ସଜମାନଶ୍ଚ । ଚୋଦିତା । ବିଶ୍ଵା । ଇୟ । ତା ।

ତେ । ସଥମାଦେଶୁ । ଚାକନ ॥ ୮ ॥

ମର୍ମାର୍ଗାର୍ଥି-ବ୍ୟାଖ୍ୟା ।

ହେ ଭଗନ୍ ! ଏଇ 'ଆର୍ଦ୍ରାନ' (ସ୍ଵର୍ଗମର୍ମାର୍ଗାର୍ଥିଙ୍କ) 'ବି ଜାନୀହି' & ବିଶେଷରେ ବୁଧାସ, ଜ୍ଞାତୋହସି ଇତି ତାଣଃ) 'ସେ ମସ୍ତବ୍ଧ' (ସେ ପାପାଚାରମଞ୍ଚରୀଃ, ସେ ପାପିନଃ) ତାନ୍ 'ତ' (ଅପି) ବି ଜାନୀତି ; 'ବର୍ହିଶ୍ଵରତେ' (ସଜେଳ ଯୁଦ୍ଧାର, ସ୍ଵର୍ଗମର୍ମାର୍ଗାର୍ଥିଙ୍କ) 'ଅତ୍ରତାନ୍' (ସ୍ଵର୍ଗମର୍ମାର୍ଗାର୍ଥିଙ୍କ) 'ବିଶେଷରେ ପଞ୍ଜି ଇତି ସାବଦ) 'ଶାସନ' (ଅକ୍ଷ୍ୱାମନଙ୍କ କୁର୍ବନ୍) 'ରକ୍ଷା' (ରକ୍ଷନ, ନାଶର) ; 'ଶାକୀ' (ହେ ଶକ୍ତିମତେ) ଏଇ 'ସନ୍ଧମାନତ୍ତ୍ଵ' (ସ୍ଵର୍ଗମର୍ମାର୍ଗାର୍ଥିଙ୍କ) 'ଚୋଦିତା' (ନାଇକଃ, ପରିଚାଲକଃ) 'ତ୍ବ' (ଅମି) ; 'ତେ' (ତବ) 'ତା' (ତାନି) 'ବିଦ୍ଵା' (ବିଦ୍ଵାନି, ବିଶ୍ୱବିଦିତାନି ଜ୍ୟୋତିଃବି) 'ସନ୍ଧମାନେମୁ' (ସଜେଳୁ, ସ୍ଵର୍ଗମର୍ମାର୍ଗାର୍ଥିଙ୍କ) 'ଇହ' (ଏବ) 'ଚାକନ' (ପାଦିଷ୍ଠାନି ପଞ୍ଚାମୀ) । ତାବେ ହିଁ— 'ଭଗବାନ୍ ସର୍ବଜ୍ଞଃ । ତତ୍ତ୍ଵ ବିଶ୍ୱମାନତା 'ସ୍ଵର୍ଗମର୍ମାର୍ଗାର୍ଥିଙ୍କ ଉତ୍ସାମିତା । ଆର୍ଦ୍ରା—ସ ଭଗବାନ୍ ଅମାଦିଃ ପରିଚାଲକେ ଭବତୁ, 'ତ୍ରୁଣ ନାଶସ୍ତୁ ଚ ॥ (୧ୟ—୫୧୫—୮୩) ॥

• • •

ବଜାହୁବାଦ ।

ହେ ଭଗନ୍ ! ସ୍ଵର୍ଗମର୍ମାର୍ଗାର୍ଥିଙ୍କ ଆପନି ବିଶେଷ-ରୂପେ ଜାନୁନ ବା ଜ୍ଞାତ ଆଛେନ ; ସାହାରା ପାପାଚାରମଞ୍ଚରୀଃ (ପାପୀ) ତାହାରିଗକେଓ ଆପନି ବିଶେଷରୂପେ ଜାନୁନ ବା ଜ୍ଞାତ ଆଛେନ ; ସ୍ଵର୍ଗ-ପରାୟଣ ଜନେର ସ୍ଵର୍ଗେ ବିଦ୍ଵାନକାରୀ ଶକ୍ତିଦିଗକେ ଶାମନ କରିଯା ଆପନି ବିନାଶ କରନ ; ହେ ଶକ୍ତିମନ୍ ! ଆପନି ସ୍ଵର୍ଗମର୍ମାର୍ଗାର୍ଥିଙ୍କ ଜନେର ନାଯକ (ପରିଚାଲକ) ହଟନ ; ଆପନାର ମେହି ବିଶ୍ୱବିଦିତ ଜ୍ୟୋତିଃମୟୁହ ସ୍ଵର୍ଗମର୍ମାର୍ଗାର୍ଥିଙ୍କ ପରିବହେର ମଧ୍ୟେଇ ଉଚ୍ଚଲ ଦେଖିତେ ପାଇ । (ମନ୍ତ୍ରେର ତାବ ଏହି ଯେ,— 'ଭଗବାନ୍ ସର୍ବଜ୍ଞ, ସ୍ଵର୍ଗେର ମଧ୍ୟେ ତୀହାର ବିଶ୍ୱମାନତା ଉତ୍ସାମିତ । ଆର୍ଦ୍ରା—ମେହି ଭଗବାନ୍ ଆମାଦିଗେର ପରିଚାଲକ ହଟନ ଏବଂ ଆମାଦିଗେର ଶକ୍ତିଗଣକେ ନାଶ କରନ ।') ॥ (୧ୟ—୫୧୯—୮୩) ॥

• • •
ମାର୍ଗ-ଭାଷ୍ୟ ।

ହେ ଈଶ୍ଵର ଆର୍ଦ୍ରାନ୍ ବିହୁସ୍ଵର୍ଗାର୍ଥିଙ୍କ ବିଜାନୀହି । ବିଶେଷରେ ବୁଧାସ । ସେ ଚ ମସ୍ତବ୍ଧେବା-ମୟୁଷ୍ଠାତ୍ମାମୁପକ୍ଷପରିତାରଃ ଶତବିଷ୍ଟାବନପି ବିଜାନୀହିତି ଶେଷଃ । ଜାତ୍ରା ଚ ସହିଶ୍ଵରେ ସଜେଳ ଯୁଦ୍ଧାର ସନ୍ଧମାନାର୍ଥିତାନ । ବ୍ରତିରିତି କର୍ମନାମ । କର୍ମବିଶେଷରୋଧିନାନ୍ ମୟୁଷ୍ଠାନ୍ତକରା । ହିଂସାଂ ପ୍ରାପନ ।

• • •
ମାର୍ଗ-ଭାଷ୍ୟର ବଜାହୁବାଦ ।

ହେ ଈଶ୍ଵର ! ଆପନି ବିଦ୍ଵାନ୍ ଅର୍ଥାତ୍ତଗଣକେ ବିଶେଷରୂପେ ଅବଗତ ହଟନ, ଏବଂ ମେହି ଅର୍ଥାତ୍ତଗଣରେ ଉପକରିତା ଶକ୍ତିଗଣକେଓ ବିଶେଷରୂପେ ଅବଗତ ହଟନ । ଅବଗତ ହଇଲା ସଜେଳ ନିୟମ ସନ୍ଧମାନାର୍ଥିତାନିର୍ମାଣକେ ହନନ କରନ । ଅଥବା ତାହାରିଗକେ ସନ୍ଧମାନାର୍ଥିତାନିର୍ମାଣକେ

ସହା ସଜ୍ଜାନ୍ତ ସଥି ଗମନ । ରଧୁତିର୍ବଳଗମନେ । ନିଃ ୬୩ । ଇତି ସାଙ୍କ । କିଂ କୁର୍ବନ୍ । ଶାସ୍ତ୍ର । ହଟ୍ଟାନାମହୁମାନଃ ନିଷ୍ଠଃ କୁର୍ବନ୍ । ଅତଃ ପାକୀ ଶକ୍ତିଯୁକ୍ତଃ ସଜ୍ଜାନ୍ତ ଚୋଦିତା ହେଉକେ ହେବ । ସଜ୍ଜବିଦ୍ୟାତକବନ୍ଧରାଂତିରକ୍ତା ସଜ୍ଜାନ୍ ସଜ୍ଜାନ୍ତେ ସମାଗମୁଷ୍ଟାପରେତି ଭାବ । ଅହମପି ତୋତା ତେ ତବ ତା ତାଲି ପୂର୍ବୀକ୍ଷାନି କର୍ମାଣି ନିଷ୍ଠେ ସର୍ବାଣ୍ୟେ ସନ୍ଧାନେବୁ । ଲାଇମନ୍ୟୁକ୍ତେସୁ ସଜ୍ଜେସୁ ତୋତୁଂଚାକନ । ତାମତେ ॥

ଆନ୍ତିକ । ଆ ଅବସେଧନେ । କ୍ରେଦାବିକ । ଆଜନୋର୍ଜେତି ଆଦେଶ । ଅତ୍ର ପ୍ଲୀ ଗତୋ ବୁଦ୍ଧିତି ବ୍ୟକ୍ତରଙ୍ଗ ଦାବି ପରିସମାପ୍ତ୍ୟର୍ବଳେବ ନ ପ୍ରାଦିପରିମାପ୍ୟାଗମିକି ସେବାଂ ଦର୍ଶନଂ ତେବେଂ ପ୍ଲୀନାଂ ହୁସ ଇତି ହୁବହେନ ଭବିତବ୍ୟ । ଦୈବ । ଆଜନୋର୍ଜେତି ଦୀର୍ଘାଚାରମଣ୍ୟର୍ବ୍ୟା । ଜନୀ ପ୍ରାର୍ଥାବ ଟିତାନ୍ତ ତୁ ଦୀର୍ଘାଚାରମଣ୍ୟକୁ ରଗାଗ୍ୟତୋ ଦୀର୍ଘା ସଞ୍ଚାରିତି । ତଥାନ୍ଦୀର୍ଘାଚାରମଣ୍ୟବେରର୍ଥା ପରମାଦତ ହେବୋ ନ ଭବତୀତି ସିନ୍ଧଃ ॥ ବହିଅତେ । ତମେ ସର୍ବର ଇତି ତତ୍ତ୍ଵାଂ କରସମ୍ଭାବନାତ୍ମବାବଃ । ରଙ୍ଗ । ରଙ୍ଗ ତିଂସାଂବାଦ୍ରୋଃ । ଶାସ୍ତ୍ର । ଶାସ୍ତ୍ର ଅମୁଖିଷ୍ଟୋ । ଶତର୍ଥାବିର୍ବାହପୋ ଲୁକ । ଅକିତାଦିନ୍ଦ୍ର ସତିତାତ୍ୟନ୍ତଗଂଜ୍ୟାୟା । ନାଭ୍ୟତାଛତ୍ତରିତି ମୁହଁପ୍ରତିଷେଧ । ଅ ଡାଙ୍ଗୁନାମାଦିରିତାଦାଦାତର । ଶାକୀ । ଶକ୍ର ଶକ୍ତୀ । ତାବେ ସଞ୍ଚ । ତତୋ ସର୍ବର୍ଥ ଇନିଃ । ବାତାରେନାହାମାତର । ସହା ବୃଦ୍ଧିଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ବିଶ୍ଵା ତା ।

ସମ୍ମୂଳ କରନ । ସଥ ଗମନାରେ ‘ରଥ’ ଧାତୁ ପ୍ରୟେଗ ହେବ (ନିଃ ୬୩୨) ସାଙ୍କ ଏହି କଥା ବଲିଯାହେନ । କି କରିବାର ନିମିତ୍ତ ହଟ୍ଟଦିଗକେ ନିଶ୍ଚାହ କରିବାର ନିମିତ୍ତ । ଅନନ୍ତର ଶକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହଇଇବ ସଜ୍ଜାନଗମେର ଆପନି ପେରକ ହଟୁନ । ସଜ୍ଜବିଦ୍ୟାତକ ଅନୁବଗମକେ ଡିଇକ୍ଟାର-ପୂର୍ବିକ ସଜ୍ଜାନ କର୍ତ୍ତ୍ଵ ସଜ୍ଜମୁହେର ସମ୍ଯକ୍ ଅହିଷ୍ଟାନ କରାନ—ଇହାଟ ଭାବାର୍ଥ । ଆମିଓ ଏକଜନ ପ୍ରାୟକ , ଆପନାର ପୂର୍ବୀକ କର୍ମସମୁହକେ ସଜ୍ଜ କରିବାର ନିମିତ୍ତ କାହନା କରିତେଛି ॥

ଆନ୍ତିକ । ଅବସେଧନାର୍ଥକ ଆ ଧାତୁ ହଇତେ ନିଷ୍ପାନ୍ତ ହଇଯାହେ । କ୍ରାଦିଗଲୀର । ‘ଆଜନୋର୍ଜ’ ଏହି ‘ନିଷ୍ପାନ୍ତାରେ ‘ଆ’ ଆଦେଶ ହଟ୍ଟାହେ । (ଏଥାନେ ଘର-ମୟକେ ବିତର୍କ ଆହେ) ଗତାର୍ଥକ ‘ପ୍ଲୀ’ ବ୍ୟକ୍ତରଣାର୍ଥକ ‘ବ୍ୟ’ ଇତ୍ୟାଦି ଏବଂ ‘ଲ୍ଯ’ ପାତ୍ରି ପରିସମାପ୍ତ ଅର୍ଥ-ମୂଳକଟ ତଟପା ଥାକେ ; କିନ୍ତୁ ‘ପ୍ଲୀ’ ପ୍ରତିତିତେ ପରିସମାପ୍ତ ଅର୍ଥ ଆମେ ନା । ଏ ପକ୍ଷେ “ସେମାଂ ଦର୍ଶନ” ତେବେଂ ପ୍ଲୀନାଂ ହୁସଃ” ଏହି ନିଷ୍ପାନ୍ତାରେ ହୁବହେରେ ସନ୍ତାବନା ଛିଲ । କିନ୍ତୁ ତାହା ହଇତେ ପାରେ ନା , କେନ୍ତା ‘ଆଜନୋର୍ଜ’ ଇତ୍ୟାଦି ଦୀର୍ଘାଚାରମଣ୍ୟମର୍ମା-ହେତୁ ଥୟୁକ୍ ହେବ । ‘ଅନୀ’ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ପ୍ରାର୍ଥାବ ; ଇତ୍ତାର ଅଭିରେ ଦୀର୍ଘାଚାରଣେଇ ଆହେ ; ଏହି ଅଙ୍ଗ ଦୀର୍ଘ ‘ଅଗ୍ରୀର’ ଦୀର୍ଘବ୍ୟ ମିଳ । ଏହି କାରଣେ ଦୀର୍ଘାଚାରଣେର ବିପରୀତ ଅମଜ ଧ୍ୟାପିତ ହଇଲେଓ ଏଥାନେ ବମାପି ହୁବସ୍ତ ମିଳ ହଇବେ ନା । ବହିଅତେ । ‘ତମେ ମହିରେ’ ଏହି ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ‘ତ’ ସଂଜ୍ଞା ହେତୁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଓ ଅଶ୍ୱରେ ଅଭାବ ହଇଯାହେ । ରଙ୍ଗ । ଅମୁଖାନାର୍ଥ ‘ଶାମ’ ଧାତୁ ହଇତେ ନିଷ୍ପାନ୍ତ ହଇଯାହେ । ‘ଶତୋର୍ଧାଦିଜ୍ଞାଏ’ ଏହି ନିଷ୍ପାନ୍ତାରେ ଶତୋର୍ଧାଦିଜ୍ଞାଏ ପରମାପଦରେ ଲୁକ ହଇଯାହେ । ‘ଅକିତାଦିବ ସତ୍ତ’ ଏହି ନିଷ୍ପାନ୍ତାରେ ଅଭ୍ୟାସ-ନଂଜା ପ୍ରାପ୍ତ-ବିଷରେ ‘ନାଭ୍ୟତାଛତ୍ତ’ ଏହି ସୁଭାବେ ଶୁମେର ଅଭିଷେଖ ହଇଯାହେ । ‘ଅଭ୍ୟତାମାଦିବ’ ଏହି ନିଷ୍ପାନ୍ତାରେ ଆଦିଶର ଉଦ୍‌ଦିତ ହଇଯାହେ । ଶାକୀ । ଶକ୍ରାର୍ଥକ ‘ଶକ’ ଧାତୁ ହଇତେ ନିଷ୍ପାନ୍ତ ହଇଯାହେ । ଭାବବାଚୋ ‘ସଞ୍ଚ’ ଅଭ୍ୟାସ ଏବଂ ତହୁର ମହିରେ ‘ଇନ୍’ ଅଭ୍ୟାସ ହଇଯାହେ । ଅଧିବା ‘ବୃଦ୍ଧି’ ଜାଇବ୍ୟ । ବିଶ୍ଵା ତା ।

ଉତ୍ତରଜ ଶେଷଚନ୍ଦ୍ରମୀତି ଶେଳୋପଃ । ସମସ୍ତାଦେୟ । ସହ ମାତ୍ରକ୍ଷେତ୍ରିତ ମଧ୍ୟମାଦା ର୍ତ୍ତାଃ । ଅଧିକରଣ ସଙ୍ଗ ପ୍ରତାରଃ । ମରୁ ମଦୋହଞ୍ଚୁପର୍ମ ଇତ୍ୟପ୍ରତ୍ୟାମେ ବ୍ୟବିତରି । ରୈଥଃ । ସ୍ୟାତରୋରମୁପର୍ମ । ପା ୦ ୩୩.୬ । ଇତ୍ୟକ୍ରେତ୍ର ମନ ଇତି ବକ୍ତବ୍ୟେ ସମ୍ବଦୋହଞ୍ଚୁପର୍ମର୍ମ ଇତି ପୃଥିବୀପାଦାନଂ ଉତ୍ସର୍ଗପି ପରେ ସଥି ଶୁଦ୍ଧିତ ତ୍ରୀସକାରେ ପ୍ରତାପବୌତୀତାମାତ୍ରିର୍ଭୂତ୍ସର୍ବତ୍ତାତ୍ । ସମ୍ମାଦହରୋଶେଷମୀତି ଗତିକରଣ ମଧ୍ୟମାଦିଶଃ । ଚାକନ । କନୀ ଦୌଷିକାଷିଗିତିଭୁ । ଅତି କାନ୍ତାର୍ଥଃ । ହଳମି ଲୁଙ୍ଗଲୁଙ୍ଗିଟ ଇତି ବର୍ତ୍ତମାନେ ଲିଟ । ଗଲୁକ୍ତମୋ ବା । ପା ୦ ୭୧.୧ । ଇତି ଶିଖନ୍ତ ବିଶ୍ଵନାଥ୍ କାନ୍ତାର୍ଥ । ତୁର୍ଜାଦିବାଦଭାସତ ଦୀର୍ଘଃ ॥ (୧୨-୫୧-୮୫) ॥

. . .

ଅଷ୍ଟମ (୬୦୬) ଝକେର ବିଶିଦ୍ଧାର୍ଥ ।

— ୬୦୬ —

ଏହି ମନ୍ତ୍ରେ ପ୍ରତ୍ୟତକ୍ରେର ସମ୍ବନ୍ଧ ଖ୍ୟାପନ କରା ହିୟା ଥାକେ । — ଏତଦନ୍ତମ୍ଭୁତ
'ଆର୍ଯ୍ୟାନ' ଏବଂ 'ଦୟବଃ' ପଦମୟ ହିେତେ ଆର୍ଯ୍ୟଗଣେର ଓ ଅନାର୍ଯ୍ୟଦିଗେର ଘନ୍ତରେ
ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଫୁରିତ ହୁଏ । ତବେ ଆର୍ଯ୍ୟଗଣକେ ଯାହାରା ଭାରତେର ଦ୍ଵିତୀୟଶେର
ଅଧିବାଦୀ ବଲିଯା ମିଳାନ୍ତ କରିଯା ଥାକେନ, ଏହି ମନ୍ତ୍ରେ ଆବାର ତାହାଦିଗେର
ମତ ଖଣ୍ଡିତ ହିୟା ଯାଏ । ପରମ୍ପରା ଆମରା ଯେ ବଲି—ଆର୍ଯ୍ୟଗଣ ଏହି ଭାରତେରଇ
ଅଧିବାଦୀ, ଏହି ଭାରତବର୍ଷ (ଆର୍ଯ୍ୟାନର୍ତ୍ତ) ହିେତେଇ ସଭ୍ୟତାଶ୍ରୋତ ଦେଶାନ୍ତରେ
ଅବାହିତ ହିୟାଛେ,—ଏ ମନ୍ତ୍ରେ ତତ୍ତ୍ଵକ୍ରିୟା ପୋଷକତା ଦେଖେ ଯାଏ ।
ମନ୍ତ୍ରେ ଯେ ଅର୍ଥ ପ୍ରଚଲିତ ଆଛେ, ତାହାତେଣ ମେହି ଭାବ ପ୍ରାଣ ହିଁ;

ଉତ୍ତର ଶାନ୍ତିବଦ୍ଧ ଏଟି ନିଯମେ 'ଶ' ଶୋପ ହିୟାଛେ । ମଧ୍ୟମାଦେୟ । 'ମହମାତ୍ରକ୍ଷେତ୍ରେ'
ଏହି ଥାକେ 'ମଧ୍ୟମାଦା' ଶବ୍ଦେ ସଜକେ ବୁଝାଏ । ଅଧିକରଣ-ବାଚୋ ସଙ୍ଗ ପ୍ରତାର ହିୟାଛେ । ଏହି
ଥାନେ ଜିଜାତ ଯେ, 'ମଦୋହଞ୍ଚୁପର୍ମର୍ମ' ଏହି ନିଯମେ 'ଅଗ' ପ୍ରତାର ହବ ନା କେନ । ଏ କଥା ବଲିତେ
ପାଇ ନା ; କେନ-ନା, 'ସମ୍ବଦୋରମୁପର୍ମର୍ମ' (ପା ୦ ୩୩.୬) ଏହି ଶ୍ଵରେ 'ମନ' ହିତର ବକ୍ତବ୍ୟ ହିଲେ ଓ
'ମଦୋହଞ୍ଚୁପର୍ମର୍ମ' ହିତର ପୃଥିକ ଉପଦାନ । ମେହି ସଂଗ୍ରେହ ସମ୍ବନ୍ଧେ ମେଇକ୍ରମ ହମ ନା । ଏ ବିଶ୍ଵରେ
'ପ୍ରତାପବୌତୀତାମାତ୍ରିର୍ଭୂତ୍ସର୍ତ୍ତୋ' ଜ୍ଞାନକାର କର୍ତ୍ତ୍ଵ ଏହିକ୍ରମ ଉତ୍ସ ହିୟାଛେ । 'ମଧ୍ୟମାଦହରୋଶେଷମି'
ଏହି ନିଯମେ 'ମନ' ଥାନେ 'ମନ' ଆଦେୟ ହିୟାଛେ । ଚାକନ । ଦୌଷି, କାଷି ଓ ଗତାର୍ଥଙ୍କ
'କଣ' ଧାତୁ ହିେତେ ନିଷ୍ଠା ହିୟାଛେ । ଏହି ଥଲେ ଈତା କାନ୍ତାର୍ଥକ । 'ହଳମି ଲୁଙ୍ଗଲୁଙ୍ଗିଟ' ଏହି ନିଯୁ-
ମାର୍ଜନାରେ ବର୍ତ୍ତମାନେ ଲିଟ ହିୟାଛେ । 'ଗଲୁକ୍ତମୋ ବା' (ପା ୦ ୭୧.୧) ଏହି ପୂର୍ବାହ୍ୟମାନେ
ନିଯେର ବିକଳ-ବିଧାନ-ହେତୁ ବୁଦ୍ଧି ଅଭାବ ହିୟାଛେ । 'ତୁର୍ଜାଦିତ୍ୱ' ହେତୁ ଅଭାବେ
ଦୀର୍ଘ ହିୟାଛେ । (୧୨-୫୧-୮୫) ॥

. . .

এবং আংগুদিগের বাখ্যাতে যে অর্থ প্রাপ্ত হইয়াছি, তাহাতেও প্রকারান্তরে মেই ভাবই ব্যক্ত হয়।

অন্তিম আমরা পাঁচ অংশে বিভক্ত করিয়াছি। তাহার প্রথম ও দ্বিতীয় অংশের—“বি জানীহার্য্যান্ যে চ দস্যবঃ” অংশের—প্রচলিত অর্থ এই যে,—“হে ইন্দ্র ! কাহারা আর্য ও কাহারা দম্য তাহা অবগত হও।” এই উক্তিতে দুইটি দলের মাত্র পরিচয় পাওয়া গেল। বুঝা গেল—ঐকদল সৎ, অপর দল অসৎ। আমরা মেই মন্ত্রেরই অর্থ পরিগ্রহণ করিয়াছি। তবে—বলা বাহ্য, এ অংশে আর্য্যগণ যে কোন্ দেশের অধিবাসী, এবং দম্যগণ (অনার্য্যগণ) যে কোন্ দেশের অধিবাসী, তাহা বিশেষ কিছু বুঝা গেল না। কিন্তু ইহার পরের অংশেই তাহা স্পষ্টভূত হইয়াছে। পরের অংশে—“বহিস্থতে অত্রতান् শাসৎ রক্ষয়া” পদ-চতুষ্টয়ে, বুঝিয়া দেখুন দেখি, কি তাব প্রকাশ পাইতেছে ? উহার প্রচলিত অর্থ,—“কুশযুক্ত যজ্ঞের বিরোধীদিগকে ‘শাসন করিয়া যজ্ঞান-দিগের বশীভূত কর।’” এখানে ‘রক্ষয়া’ পদে ‘বশীভূত কর’ অর্থ গ্রহণ করা হইয়াছে। কিন্তু ‘তাহাদিগকে হিংসা কর বা নাশ কর’ অর্থও এ পক্ষে সঙ্গত হয়। যাহা হউক, এই দুই প্রকার অর্থেই, এই অংশের ব্যাখ্যাদিতে বুঝা যাইতেছে যে,—‘আর্য্যগণ কুশাদি লইয়া যজ্ঞ করেন, অনার্য্যগণ মেরুপ যজ্ঞের বিরোধী।’ ইহাতে কি মনে হয় ? বুঝা যায় না কি,—আর্য্যগণ কোন্ দেশের অধিবাসী ? ভারতের অন্য কোন্ দেশে যাগযজ্ঞ প্রচলিত আছে ? যদি পূর্বে কোনকালে কোথাও প্রচলিত থাকিত, এখন তাহার লোপাবশিষ্ট চিহ্নও দেখিতে পাইতাম তো ! কিন্তু মে নির্দশন এই ভারতবর্ষ তিনি অন্তর্ভুক্ত কোথাও নাই। অতএব, মন্ত্রের এই অংশেই, আর্য্যগণ যে ভারতেরই আদিভূত—তাহা সপ্রমাণ হয়। এতদ্বারা আরও বুঝা যায়,—সৎকর্মপরায়ণ জনই আর্য্য, আর সৎকর্মের পরিপন্থ অসম্ভবই দম্য বা অনার্য্য। ‘শাসৎ রক্ষয়া’ পদবয় এ পক্ষে স্ব-প্রযুক্ত বলিয়াই প্রতিপন্থ হয়। এই দুই পদে দুই প্রকার অর্থ প্রচলিত দেখি।’ এক প্রকার অর্থে—‘মেই দম্যগণকে বা অনার্য্যদিগকে শাসন করিয়া সৎকর্মামূর্তাত্ত্বগণের অনুগামী করিয়া দিন্তন’ এই ভাব আমে ; দ্রুত প্রকার অর্থ—‘তাহাদিগকে দমন ও হিংসা

(ନାଶ) କରନ ।' ଭାବ ଏହି ଯେ,—‘ଅନାର୍ଥ୍ୟଦିଗକେ (ଅସଂପଥ୍ୟବଳମ୍ବୀ ଜନଗଣକେ) ଶାନ୍ତି କରିଯା ଯଦି ସଂ-ପଥ୍ୟମୁବର୍ତ୍ତୀ କରିତେ ପାରେ, ତାହାଇ କରନ । ନଚେ, ତାହାଦିଗେର ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନରେ ଅର୍ଥତ୍ ହଉନ ।’

ଏ ପକ୍ଷେ ମନୁଷ୍ୟ-ସମ୍ବନ୍ଧେ ଓ ମନ୍ତ୍ରାଳ୍ୟ ସେଇନପ ଅର୍ଥତ୍ ହିତେ ପାରେ, ଅନୋହନ୍ତି-ସମ୍ବନ୍ଧେ ଓ ଉତ୍ତାର ମେଇନପ ଅର୍ଯ୍ୟାବଳୀ କରା ଯାଏ । ସଦମୟ୍ୟତିର ଅନ୍ତରେ ଅମ୍ବତ୍ତିକେ ଦମନ କରିଯା ଯଦି ସଂପଥ୍ୟମୁଦ୍ରାବାହୀ କରିତେ ପାର, ତାହାଇ କର ; ଅଥବା, ଏକେବୁ଱େ ଅମ୍ବତ୍ତିର ଉଚ୍ଛେଦ-ସାଧନେ ଅର୍ଥତ୍ ହେ । ଅମ୍ବତ୍ତିକେ କି ଏକାରେ ମ୍ବତ୍ତିର ଅମୁଦ୍ରାବାହୀ ଅର୍ଥାଂ ସମ୍ମାର୍ଗାବଳମ୍ବୀ କରା ଯାଏ, ତେଥେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତେ ଅମ୍ବତ୍ତାବ ନାହିଁ । ମନେ କରନ—‘ଜ୍ଞୋଧ ରିପୁର ଅର୍ଯ୍ୟାବଳୀ କର ଅନିଷ୍ଟ ଓ କର ଅପକର୍ମ ସମ୍ପାଦିତ ହଇଯା ଥାକେ ।’ କିନ୍ତୁ ମେଇ ଜ୍ଞୋଧି ଆବାର, ଦମ୍ଭ୍ୟର କବଳ ହିତେ ସାଧୁକେ ବ୍ରକ୍ଷା କରା ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟ ସଂକର୍ମେର ଅନୁଷ୍ଠାତା ହଇଯା ଥାକେ । ଏ ପକ୍ଷେ, ଅନାର୍ଥ୍ୟ ବା ଦମ୍ଭ୍ୟକେଇ ବଲୁନ ବା ହନ୍ଦଯେର ସଦମୟ୍ୟତିମୁହୂର୍ତ୍ତକେଇ ବଲୁନ, ଉତ୍ତାଦିଗକେ ସଂପଥ୍ୟବଳମ୍ବୀ କରିବାର ଜନ୍ମାଇ ଉପଦେଶ ପ୍ରଦତ୍ତ ହଇଯାଛେ—ମନେ କରିତେ ପାରି ।

ଯତ୍ରେ ଚତୁର୍ଥ ଅଂଶ—“ଆକୌ ଯଜମାନମ୍ବ ଚୋଦିତା ଭବ ।” ଇହାତେ ଭଗବାନକେ ସଂକର୍ମାନୁଷ୍ଠାତାର ପରିଚାଳକ ହଇବାର ଜନ୍ମ ପ୍ରାର୍ଥନା ଜ୍ଞାପନ କରା ହଇଯାଛେ । ଭଗବନ୍-ପରିଚାଳନେ, ଯତ୍ରକେର ଉପରେ ଭଗବାନ୍ ଆଛେ—ତିନି ଆମାର କାର୍ଯ୍ୟ ପରିଦର୍ଶନ କରିତେଛେ—ଏହି ବିଶ୍ୱାସେ, କାର୍ଯ୍ୟ କରିଯା ଯାଇତେ ପାରିଲେ, ତାହାର ଶୁଭଫଳ ଅନ୍ତର୍ଭାବୀ ; ତାହି ଏଥାନେ ମେଇ ପ୍ରାର୍ଥନାଇ ଜ୍ଞାପନ କରା ହଇଯାଛେ । ଯତ୍ରେର ଏ ଅଂଶକେ, ଭଗବାନେର ନାୟକତ୍ଵେ ଭଗବନ୍-କର୍ମେ ଜୀବନକେ ପରିଚାଳନ କରିବାର ପ୍ରତିଜ୍ଞାମୂଳକ ପ୍ରାର୍ଥନା, ବଲିଯା ମନେ କରିତେ ପାରି ।

ଯତ୍ରେର ପଞ୍ଚମାଂଶ—“ବିଶେଷତା ତେ ମଧ୍ୟମାଦୟେ ଚାକନ ।” ଏହି ଅଂଶର ଯେ ଅର୍ଥ ପ୍ରଚଲିତ ଆଛେ, ମେ ଅର୍ଥ ହିତେ ଆମାଦିଗେର ପରିଗୃହୀତ ଅର୍ଥ ମଞ୍ଜୁଣ ପୃଥକ୍ ପଥ ଗ୍ରହଣ କରିଯାଛେ । ଝା ଅଂଶର ପ୍ରଚଲିତ ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ,—“ଆମି ତୋମାର ହର୍ଷଜନକ ସଜ୍ଜେ ତୋମାର ମେଇ ମମନ୍ତ୍ର (କର୍ମ) ଅଂଶମା କରିତେ ଚାହି ।” ଏଥାନେ ‘ଚାକନ’ ପଦେ ‘କାମରେ’ ପ୍ରତିବାକ୍ୟ ପରିଗୃହୀତ ହଇଯାଛେ । କିନ୍ତୁ ଯେ ‘କର୍ମ’ ଧାତୁ ହିତେ ଝା ପଦେର ବୁନ୍ଦପତ୍ର ସ୍ଥିକାଙ୍କ କରା ହଇଯାଛେ, ତାହାର ଅର୍ଥ—‘ଦୀତି’ର ଦୀତି କାନ୍ତି ଓ ପଞ୍ଜି

“ବୁଝାଇତେ ଏହାତୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୟ । ଅନ୍ତରୁ ‘ତା’ ପଦେ ‘କର୍ମକେ’ ବୁଝାଇତେଛେ ଧରିଯା ଲାଇୟା, ‘ଚାକନ୍’ ପଦେ ‘ପ୍ରଶଂସା କରିତେ ବାସନା କରି’ ଅର୍ଥ ଅଧ୍ୟାତ୍ମର କରା ହିଁଯା ଥାକେ । କିନ୍ତୁ ‘ତା’ ପଦେ ସଦି ‘କର୍ମ’ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରତିକରି, ଦେଖୁନ ଦେଖି, ତାହାତେଇ ବା ଅଣ କି ଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ? ଭଗବାନେର କର୍ମ ଆର କି ? ତୋହାର କୋନ୍ ପ୍ରଧାନ କର୍ମେର ଦ୍ୱାରା ଆମରା କୋନ୍ ପ୍ରଧାନ ଧର ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ? ତିନି ଜ୍ଞାନବୟ, ଜ୍ଞାନସ୍ଵରୂପ ; ତୋହାର ପ୍ରଧାନ କର୍ମ—ଜ୍ଞାନ-ଲୋକ ବିତରଣ । ତୋହାର କର୍ମଗୟ ପ୍ରଧାନତଃ ଆମରା ଜ୍ଞାନ-ଜ୍ୟୋତିଃଇ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ । ତିନି ସତ୍ତ୍ଵ-ରୂପେ, ଜ୍ଞାନ ଜ୍ୟୋତିରୂପେ, ସଂଶାରେ ଚିତ୍ର-ଉତ୍ସବ ହିଁଯା ଆଛେନ । ସାଧକ ସିନି ତୋହାକେ ଦେଖିତେ ପାନ, ସିନି ତୋହାର ସ୍ଵରୂପ ଉପଲକ୍ଷି କରିତେ ସମର୍ଥ ହନ, ତିନି ମେହି ଭାବେଇ ତୋହାକେ ଦେଖିଯା ଥାକେନ । ଏଥାନେ ଏକ ପକ୍ଷେ ସାଧକ ଭକ୍ତେର ମେହି ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରକାଶ ପାଇଯାଛେ ; ଅଗ୍ର ପକ୍ଷେ ପ୍ରାର୍ଥୀ ସେବ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିତେଛେନ,—‘ହେ ଭଗବନ ! ଆପନାର ମେହି ଦିବ୍ୟ ଦ୍ୱ୍ୟାତି ଆମାର ମକଳ ସଂକରମଧ୍ୟେ ସର୍ବଦା ସେବ ଦେଖିତେ ପାଇ ।’

ମନ୍ତ୍ର ଏଇରୂପ ସନ୍ତ୍ଵାବମଗଣ୍ଠି ଲାଇୟାଇ ପ୍ରକଟିତ । ତୌଙ୍କୁ-ମୁଣ୍ଡିତେ ଇହାଇ ବୁଝିତେ ଓ ଦେଖିତେ ପାଓଯା ଯାଏ । (୧ୟ—୫୧ସୂ—୮୩) ॥

• ନବମୀ ଖକ୍ ।

(ପ୍ରଥମ ମଞ୍ଜଳଂ । ଏକପଞ୍ଚାଶ୍ଚ ସୂର୍ଯ୍ୟ । ନବମୀ ଖକ୍) ।

ଅନୁବ୍ରତାୟ । ରନ୍ଧ୍ରଯନ୍ତପତ୍ରତାନାଭୁଭିରିନ୍ଦ୍ରଃ ।

ଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟନାଭୁବଃ ।

ବ୍ରଦ୍ଧୟ ଚିଦ୍ରିତୋ ତ୍ରାମିନକ୍ଷତଃ ସ୍ତବାନୋ ବତ୍ରୋ ।

ବି ଜୟାନ ସନ୍ଦିହଃ ॥ ୧ ॥

ପଦ-ନିଶ୍ଚେଷଣ ।

ଅନୁତ୍ତରତାଯ । ବନ୍ଧୁଯନ୍ । ଅପତ୍ତରତାନ୍ । ଆହୁତିଃ । ଈଶ୍ଵରଃ ।

ଶୁଖ୍ୟନ୍ । ଅନାଭୁବଃ ।

ବୃଦ୍ଧଶ୍ରୀ । ଚିନ୍ । ବନ୍ଧୁତଃ । ଦ୍ଵାରୀ । ଇନକ୍ଷତ । ସ୍ତରାନନ୍ଦ । ସତ୍ରଃ ।

ବି । ଜୟାନ । ସଂହଦିତଃ ॥ ୯ ॥

ମର୍ତ୍ତାଚୁମ୍ରାଦୀ-ବାଧା ।

‘ଈଶ୍ଵର’ (ଭଗବାନ୍ ଈଶ୍ଵରମନ୍ଦଃ) ‘ଅନୁତ୍ତରତାର’ (ମନ୍ଦର୍ମାନ୍ତ୍ରାନ୍ତାନକାରିଣେ—ତତ୍ତ୍ଵ ବନ୍ଧାର୍ଥୀ ଈଶ୍ଵରାଦ୍ଧିତଃ) ‘ଅପତ୍ତରତାନ୍’ (ଅପକର୍ମପରାବଳାନ୍) ‘ବନ୍ଧୁଯନ୍’ (ଚିନ୍ମୟନ), ତଥ ଚ ‘ଆହୁତିଃ’ (ଭଗବଦ୍ ଭିତ୍ତିମୁଖିତିଃ ସାଧୁତିଃ) ‘ଅନାଭୁବଃ’ (ଭଗବଦ୍ବିଦ୍ୟାନ ଅଧାର୍ମିକାନ) ‘ଶୁଖ୍ୟନ୍’ (ବଶୀକୁର୍ମଃ ହିଂସନ ବା) ବର୍ତ୍ତତେ ଇତି ଶେଷଃ, ‘ବୃଦ୍ଧଶ୍ରୀ’ (ମନ୍ତଃ) ‘ଚିନ୍’ (ଅତୀତତ୍ୱ) ‘ବନ୍ଧୁତଃ’ (ଅତି ଅତ୍ୟତ୍ସମ୍ପଲ୍ଲବ୍ଧତଃ) ‘ଦ୍ଵାରୀ’ (ତ୍ରାଲୋକୀ, ମଦ୍ବାବନିଲଙ୍ଘଃ) ‘ଇନକ୍ଷତ’ (ବାନ୍ଧୁ ବନ୍ଧୁତଃ, ଓତଃପ୍ରୋତ୍ତଃ ଅବନ୍ଧିତତ୍ୱ) ତତ୍ତ୍ଵ ଭଗବତଃ ‘ସ୍ତରାନନ୍ଦ’ (ସ୍ତରତପରାବଳଃ) ‘ସତ୍ର’ (ବ୍ୟୋକର୍ତ୍ତ-ସତ୍ରମଞ୍ଜନ୍ମଶୀଳ ମାଧ୍ୟମଃ) ‘ମନ୍ଦିତଃ’ (ଲୋକାନାମ୍ ମନ୍ଦର୍ମ-ଭଗବଦିବସକଃ ଟତି ଯାବନ୍) ‘ବି ଜୟାନ’ (ନିଶ୍ଚେଷେ ଉତ୍ସବାନ, ଦୂରୀ କରୋଡ଼ ଟତି ଭାବଃ) ତାତ୍ପର୍ୟାର୍ଥ—ମାଧ୍ୟମାମ ଭଗବନ୍ନ ଅମାଧୁନ ଚିନ୍ମୟତି; ପରତ୍ତ ମାଧ୍ୟମଃ ତା ମହୁମଦେଶମାନାମନା ପରିଗଞ୍ଜିତ । (୧୨—୧୨—୯୯) ॥

ବଜ୍ରାମୁଖାଦ ।

ଭଗବାନ୍ ଈଶ୍ଵରଦେବ, ମନ୍ଦର୍ମ'ମୁଣ୍ଡାନକାରୀର ବନ୍ଧାର ଜଣ୍ଯ, ଅମନ୍ଦର୍ମ-ପରାବଳକେ ହିଂସା କରିତେ ଏବଂ ଭଗବଦଭିମୁଖୀ ମ ଧୂଗଣେର ସାବା ତ୍ୟଗିବୋଧୀ ଅଧାର୍ମିକଗଣକେ ବଶୀଭୂତ କରିତେ (ଅଥବା—ହିଂସା କରିତେ) ବିଦ୍ୟାନ୍ ରତ୍ନିଯାଇଛେ । ଅହତେର ଅତୀତ ଅତିଥତ୍ସମ୍ପଲ୍ଲ, ଦ୍ୱାଲୋକେ (ମଦ୍ବାବ-ନିଯାମନାମେ) ଓତଃପ୍ରୋତ୍ତଃ ବିଦ୍ୟାନ୍, ମେହି ଭଗବାନେର ମୁକ୍ତାପରାବଳ ବଲ୍ମୀକିର୍ବ-ମଦ୍ବାବ-ମଞ୍ଜନ୍ମଶୀଳ ମାଧ୍ୟମ (ଅଥବା—କାଳଚକ୍ରେ ଚିରବିଦ୍ୟାନ୍ ସତ୍ର ଶ୍ରୀଷି)

ଅନୁଗଣେର ସଂଶୟ (ଭଗବତିଷ୍ଠିତ) ବିଶେଷ ପ୍ରକାରେ ଦୂର କରିଯାଥାକେନ । (ଅନ୍ତେର ତାତ୍ପର୍ୟାର୍ଥ ଏହି ଯେ,—ସାଧୁଗଣେର ସଂରକ୍ଷଣ ଜୟ ଅସାଧୁଦିଗଙ୍କେ ଭଗବାନ୍ ନିର୍ଯ୍ୟାତିତ କରେନ ; କିନ୍ତୁ ସାଧୁଗଣ ମଦୁପଦେଶାଦି-ଦାନେ ତୀର୍ଥାଦିଗଙ୍କେ ପରିରକ୍ଷଣ କରିଯା ଥାକେନ) ॥ (୧୨—୫୧ସୁ—୯୩) ॥

ସାଧାନ-ଭାଷ୍ୟ :

ସ ଟିକ୍ରୋହିତ୍ତାର୍ଥକୁଳକର୍ମଣେ ସଜମାନାରାଗତାନପଗତକର୍ମଣେ ସଜମାନାନ୍ ହିସରନ୍ ବଶୀକୂର୍ମନ୍ ବା । ତଥାତ୍ରତ୍ତଃ । ଆଭିମୁଖୋନ ଶେଷ୍ଟୀତାତ୍ତ୍ଵଃ ଶୋତାରଃ । ତୈରନାତ୍ରୁବତ୍ତିପରିତାନ୍ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତନ୍ ହିସରନ୍ ବର୍ତ୍ତତେ । ବ୍ରଦ୍ଧ ଚିଦର୍କିତଃ ପୂର୍ବଃ ବ୍ରଦ୍ଧାପି ପୁନର୍ବର୍ଦ୍ଧମାନଶ୍ରୀମିନନ୍ଦତଃ ଶର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟାପ୍ତି ବତ୍ସରେତ୍ତୁ ଶ୍ରନ୍ଦାନଃ ଶ୍ରୁତି କୁଳାଣୋ ବତ୍ରଃ ଶ୍ରତ୍ରାଦିଗଣଶୀଳ ଏତଃସଜ୍ଜକ ଧ୍ୟାଃ ସଜିହଃ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରପିତା । ବ୍ୟାପ୍ତି ବପା ଲିଙ୍ଗବାନ । ଟିକ୍ରୋହ ପାଣିହୃତୀତ୍ଵାରଃ ସନ୍ ପୃଥିବ୍ୟାଃ ସାରତୃତ୍ତ ବ୍ୟାପ୍ତି ବପାଗନ୍ଧଃ ସଜ୍ଜମନ୍ତ୍ରାନ୍ତଃ ଏତ୍ତମନ୍ତ୍ରାନ୍ତଃ ଏତ୍ତମନ୍ତ୍ରାନ୍ତଃ । ତଥା ଚ ଶାଖାସ୍ତରେ ସମାପ୍ନ୍ନାତଃ । ସମ୍ବ୍ଲୌକବପାମଜ୍ଞାରୋ ଶ୍ରୀତି ଉର୍ଜ୍ୟେବ ପୃଥିବ୍ୟା ଅବକଳ ଟାଟି ॥

ଅନୁତ୍ରତାର । ଅନ୍ତକୁଳ ବ୍ରତଃ ସତ୍ତ୍ଵ । ବହୁତ୍ରୋହ ପୂର୍ବପଦପ୍ରକଳ୍ପିତିଥରତଃ । ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତନ୍ । ଶ୍ରୀ ହିସରାଃ । ନି'ଚ ସଟାଦିହାନ୍ତିଥେ ଶିତାଂ ହସ ଟିତି ହସସଃ । ବର୍ଦ୍ଧତଃ । ବ୍ୟାତାରେ ପରିପ୍ରେପନଃ । ଇନକଃତଃ । ନକ ଗତୋ । ଇକାବୋପଜନଶ୍ରାନ୍ତଃ । ସଦା । ଇନକର୍ତ୍ତିର୍ଗତିର୍ବିର୍ଦ୍ଧଃ । ଅନ୍ତତାଶ୍ରମବୈଷ୍ଟ୍ୱାଃ । ଶ୍ରୀନଃ । ସମାନଚ୍ ଶ୍ରୀ ଇତି ଶୋତେରହଳବଚନାରିକପ-

ସାଧାନ-ଭାଷ୍ୟେର ବଜ୍ରାଶୁବ୍ରାଦ ।

ସେ ଇତ୍ତମେବ ଅନ୍ତକୁଳକର୍ମୀ ସଜମାନେର ନିମିତ୍ତ ଅପଗତକ ଶ୍ରୀ ସଜମାନପଣକେ ତିଂସା କରିଯା ଅଧିବା ସମ୍ବ୍ଲୌକ କରିଯା ଏବଂ ଶୋତୁଗଣ ସାରା ଅନ୍ତୋତୁଗଣକେ ତିଂସା କରାଇବା ଥାକେନ, ମେହେ ପୂର୍ବମେ ବର୍ଦ୍ଧମାନ୍ ଏବଂ ପୁନରାର ବର୍ଦ୍ଧନଶୀଳ ଶର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟାପ୍ତି କରିଯାଇଲେ ଏତଃକାରୀ ବତ୍ର ଅର୍ଦ୍ଧାଂ ଶ୍ରୁତିର ବାର୍ତ୍ତାଗଣଶୀଳ ବତ୍ର ସଂଜ୍ଞକ ଧ୍ୟା, ମଧ୍ୟ ଶ୍ରପିତା । ବ୍ୟାପ୍ତି ବପା ଅପମାରଣ କରିଯାଇଲେ ଅର୍ଦ୍ଧାଂ ଇତ୍ତେର ପରିଗ୍ରହାଶ୍ରମର କଇଯା ଅନ୍ତିତ ପୃଥିବୀର ସାରତୃତ୍ତ ବ୍ୟାପ୍ତି ବପାଗନ୍ଧଃ ସଜ୍ଜମନ୍ତ୍ରାନ୍ତକେ ଆଚରଣ କରିଯାଇଲେନ । ଏ ବିଷୟେ ଶାଖାସ୍ତରେ ଏଟେକ୍ରମ ଉକ୍ତ ଆଛେ : ସଥା,—‘ସମ୍ବ୍ଲୌକବପାମଜ୍ଞାରୋ ଶ୍ରୀତି ଉର୍ଜ୍ୟେବ ପୃଥିବ୍ୟା ଅବକଳ ଟାଟି ।’

ଅନୁତ୍ରତାର । ଅନ୍ତକୁଳ ବ୍ରତ ଧାରାବ—ଏହି ଧାର୍ଯ୍ୟ, ସହାର୍ଦ୍ଦୀହିମାମେ ପୂର୍ବପଦେର ଏକତିଷ୍ଠିତ ହଇଯାଇଛେ । ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତନ୍ । ହିସାର୍ଥକ ଶ୍ରୀ ଧାତୁ ହଇଜେ ନିର୍ମଳ ହଇଯାଇଛେ । ‘ନି'ଚ ଅନ୍ୟର ପରେ ‘ସଟାଦିହାନ୍ ଶିତାଂ ହସ୍ତି’ ହଇଲେ ‘ମିତାଂ ହସ୍ତ’ ଏହି ନିର୍ମଳମାରେ ହସସ ହଇଯାଇଛେ । ବର୍ଦ୍ଧତଃ । ବାତିକ୍ରୁମତା-ଅସୁର ଆଶାନେପଦ ହଇଯାଇଛେ । ଇନ୍ଦ୍ରତଃ । ଗତ୍ୟର୍ଥକ ‘ନକ’ ଧାତୁ ହଇତେ ନିର୍ମଳ ହଇଯାଇଛେ । ହଳିମ-ହେତୁ ଇ-କାର ଆଗମ ହଇଯାଇଥେ ଅଧିବା ‘ଇନକତି’ ଇହା ଗତ୍ୟର୍ଥକ । ପ୍ରକ୍ରତାତ୍ତର ‘ଅଦେଶମ କର୍ତ୍ତ୍ୟ । ଶ୍ରୀନଃ । ‘ନମଃ(ମାତ୍ର)ହସ୍ତ’ ଏହି ନିର୍ମଳମାରେ ଶୋତି ଏହି ଧାତୁର ସମ୍ବଲପଟିଲ ହେତୁକ

পরাম্পরার অভ্যর্থ। ব্যক্তাহৈনান্ধানাত্মক। অধান। অভ্যাসাচ্ছেতাভ্যাসাচ্ছেত্ত্ব
কুৎ। সম্বিধি। দিহ উপচরে। ক্ষত্যালুটো বহুমিতি বহুব্যচনাং কর্মণি ক্রিপ্ত।
ক্ষত্যব্যবস্থাপ্রকৃতিব্যবস্থ। (১ম—১২—১৩)॥

• • •

নবম (৬০৭) খাকের বিশদার্থ।

— ৬:০০:৬ —

মন্ত্রটীর ব্যাখ্যা-ব্যপদেশে মন্ত্রটীকে আমরা দ্রুই অংশে বিভক্ত
করিয়াছি। প্রথম অংশের যে অর্থ প্রচলিত আছে, এক রূকমে তাহার
সঙ্গতি রক্ষা করা যায় বটে; কিন্তু মন্ত্রের দ্বিতীয় বা শেষ অংশটী বড়
কঠিন সমস্যায় পরিপূর্ণ।

প্রথম অংশের প্রচলিত অর্থে (ভাষ্যাভাষেও) প্রকাশ,—“ইন্দ্র
অনুকূলকর্মকারী ষজমানের নিষিত প্রতিকূলকর্মকারী দম্যসকলকে হিংসা
করত এবং স্তোত্রগণ দ্বারা তাহাদিগের বিরোধিদিগকে হিংসা করত
দ্বিতীয় করিতেছেন।” এ পক্ষে, ইন্দ্রদেবকে একজন সাধারণ শক্তিশালী
মানুষমাত্র ঘনে করা যায়। তাহার দ্বারা সম্মান বা পৃজ্ঞাকাৰ না,
তাহাদিগকে তিনি হিংসা করেন এবং তাহার অনুবর্তী জনের দ্বারা
তাহাদিগের বিরুদ্ধ জনগণকে নির্যাতিত করেন। এ অতি সাধারণ
মানুষের সাধারণ “প্রকৃতিগত কর্ম” নহে কি? কিন্তু পূর্বাপর ইন্দ্রদেব-
সম্বন্ধে যে সকল উক্তি দেখিয়া আসিয়েছি; বিশেষতঃ এই মন্ত্রেরই
দ্বিতীয় অংশে তাহার স্বকারীর যে বিশেষণ (‘বৃক্ষস্তু চিদ্বর্দ্ধতঃ’ প্রভৃতি
পদ) দেখিতেছি, তাহাতে তাহাকে কখনই সাধারণ মহায়ুপর্যায়ের
অন্তর্ভুক্ত করা যায় না। পরন্তু এখানে ইন্দ্র নামে ভগ্নবানকে বা শ্রেষ্ঠ
ভগ্নবিদ্বৃত্তিকেই বুঝাইতেছে বলিয়া প্রতীতি জন্মে। আবার, সেই
দৃষ্টিতে দেখিলে, মন্ত্রের অর্থও স্বুগম হইয়া আসে। মন্ত্রান্তর্গত ‘রক্ষয়ন’
ও ‘শুধয়ন’ পদ-ব্যয় তুলোর্ধ-বোধক। অতএব, ‘রক্ষয়ন’ পদে যদ্বা-

উপপদ না ধাকিলেও ‘আনন্দ’ অভ্যন্ত হইয়াছে। যতিক্রমঠী-অনুজ্ঞা আদ্যব্যব উদ্বান্ত
হইয়াছে। সম্বিধি। উপচরার্থক ‘দিহ’ ধাতু হইতে নিষ্পত্ত হইয়াছে। ‘ক্ষত্যালুটোবহুবলঃ’
এই নিয়মবিধেয় ‘বহুল’ এই অংশে-হেতু কর্মণি বাচে ক্রিপ্ত অভ্যন্ত হইয়াছে। ক্ষতের
উত্তর পদের অন্তর্ভুক্ত হইয়াছে। (১ম—১২—১৩)॥

‘অভিধায়ে যে ‘বশীকুর্রম’ প্রতিবাক্য পরিগৃহীত হইতে দেখি, ‘শুধুযন’ পদের পক্ষেও ঝঁ প্রতিবাক্য পরিগ্রহণ করা যাইতে পারে। এতদ্বারা মন্ত্রের যে ভাব প্রাপ্ত হই, তাহাই সম্ভব এবং দেব-সম্বন্ধে যথাপ্রযুক্ত বলিয়া মনে করি। সৎকর্মামুষ্ঠানকারীর রক্তার জন্য এবং অপকর্মকারীর বিনাশের জন্য ভগবান যে সদাই উচ্ছান্ত, ইহা স্বতঃপিঙ্ক বাণী। গীতায় শ্রীভগবান স্বয়ংই তো বলিয়া গিয়াছেন,—

“পরিজ্ঞানের সাধুমাং বিনাশের চ হস্ততাঃ ।

বর্ষসংহাপনার্থীর সম্মানি বুঁগে বুঁগে ॥”

এখানে, মন্ত্রের প্রথমাংশে—“ইন্দ্ৰঃ অনুভূতায় অপৰতান রক্ষযন্” এই পদচতুর্দশে, মেই তাবেরই ঘোতনা করিতেছে। উহার পৱবর্তী “আভূতিঃ অনাভিঃ শুধুযন” পদ-ত্রয়ে, মেই ভগবানের অশেষ মহিমার ও করুণার বিষয় প্রথ্যাত দেখি। একদিকে সাধুদিগের রক্তার জন্য তিনি যেমন হস্ততদিগকে সমন করিতেছেন; অগদিকে তেমনই আবার সাধুদিগের দ্বারা অসাধুদিগকে সৎপথাবলম্বী করাইবার ব্যবস্থা করিয়া গাথিয়াছেন। এ সংসারে সাধুগণ যদি না থাকিতেন, সাধুগণের হৃদয়ে শ্রীভগবানের বিস্তুমানতা যদি না থাকিত, তাহা হইলে কি আর এই পক্ষিত জীবের উক্তারের উপায় ছিল? করুণাময় ভগবান স্বয়ং সে উপায় স্বতঃই নির্দ্ধারণ করিয়া গাথিয়াছেন। জীব! যদি বুঁবিয়া থাক, অনুবর্তী হও। মন্ত্রের প্রথমাংশে ভগবন্মহিমা-কৌর্তন-ব্যপদেশে, এইরূপ উদ্বোধনার ভাবই লক্ষ্য করি।

একশে গভীরসমস্যামূলক মন্ত্রের দ্বিতীয়াংশের বিষয় আলোচনা করিতেছি। প্রথমে এই অংশের প্রচলিত অর্থের প্রতি লক্ষ্য করুন। মে অর্থ,—“সর্বকালে বর্জনান, স্বর্গব্যাপী মেই ইন্দ্রের স্তুতিপাঠক ব্যতী ইন্দ্রপ্রসাদে নির্বিচ্ছিন্ন হইয়া বল্মীকিবপ্রামাণ্যজ্ঞায় যজসন্তার বহন করিয়াছিলেন।” এই অর্থ উপরকে একটা উপাখ্যানেরও প্রচার আছে। একটা যত্নে ইন্দ্রদেব উপস্থিত হইতে পারেন নাই। সেখানে বল্মীকিস্তুপের শ্রায় ধৰ্মসন্তার (নৈবেদ্যাদি) প্রস্তুত ছিল। ব্যতী খাধি ইন্দ্রের জন্য তাহা বহন করিয়া লইয়া গিয়াছিলেন। তাষ্টকার প্রভৃতি মনে করেন, মেই প্রস্তুত এখানে প্রথ্যাত আছে। বলা বাহ্যিক, এই

ଅର୍ଥମଙ୍ଗଳ ହିଲେ, ସେଦେର ବେଦେହ ଏଇଖାମେଇ ଲୋପ ହୋଇ ! କୋଣ୍ଠ କାଲେର କୋଣ୍ଠ ଉପାଧ୍ୟାମ ବେଦାରେ ଏହି ଭାବେ ସଂଯୋଜିତ ହିଲା ପଡ଼ିଯାଇଛେ । ସାହା ହଟୁକ, ଏଥିନ ଆଶାଦିଗେର ପରିମୃଦ୍ଦିତ ଅର୍ଥେର ଅନୁମରଣ କରିଯା ଦେଖୁବାକୁ ମେ ଅର୍ଥ ମଙ୍ଗଳ କିମ୍ବା, ସ୍ଵତଃକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିବେନ ।

ଅଥାବା ସଥାପନୀୟାର ପଦ-କମ୍ଯୁନିକୋଟିଆର ପରିଚୟ ଦିତେଛି । ଅଥବା—
“ହୃଦୟ ଚିହ୍ନିତଃ ।” ଏତଦ୍ୱାରା ଡଗବାନେର ସ୍ଵରୂପ ପରିକିର୍ତ୍ତିତ । ତିନି
ସେ ମହତେରେ ମହ—‘ମହାଦୋ ମହିଯାନ’—ଏହି ଶ୍ରୀମତ୍ୟାକାଇ ଏଥାମେ
ବିବୋଧିତ । ତାର ପବ ଦେଖୁନ—“ଦ୍ୟାମିନିକୁଳଃ ।” ତିନି ସ୍ଵର୍ଗେ ପରିବାସ୍ତୁ
—ତିନି ସନ୍ତୁତାବେର ମଧ୍ୟେ ଉତ୍ସନ୍ନୋତଃ ଅବସ୍ଥା,—ଏହି ଭାବରେ ଉତ୍ତାତେ
ଆଶ୍ରମ ହିଁ । ତେମନ ସେ ଡଗବାନ, “ସ୍ତ୍ରୀନାମଃ” ପଦେ ତାହାରଇ ଶ୍ରୀକାରୀ ବା
ପୁଞ୍ଜାପରାଯଣ ଜନକେ ଲଙ୍ଘ କରିବେଛେ । ତିନି କେ ? ମା—“ବ୍ରାହ୍ମଃ” ।
‘ଏଥିନ ସତ୍ର-ପଦେର ଅର୍ପାର୍ଥ ଅନୁଧାବନ ବକ୍ରନ । ଉଦ୍ଦିଗରଣୀର୍ଥକ ‘ବ୍ରାହ୍ମ’ ଧାତୁ ଐ
ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପତ୍ତି । ତନ୍ମୁମାରେ ଐ ପଦେ ପିପିଲିକ-ବିଶେଷକେ (ଉଠିକେ) ଅଥବା
ଉଠିଯେର ଚିପିକେ (ବଲ୍ମୀକିକେ) ବୁଝାଯ । ଆହରିତ ଥାନ୍ତ ଉଦ୍ଦିଗରଣେର ଦ୍ୱାରା,
ତାହାରା ଧୀରେ ଧୀରେ ଯେଥିନ ଆପନାଦିଗେର ବାଦଗୃହ ରଚନା କରିଯା ଥାକେ—
କୁପ-ସଂଗଠନ କରେ ; ମାଧୁଗଣ ମେଇରୂପ ଆପନ-ଆପନ କର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଧୀରେ
ଆପନାଦିଗେର ଯୋକ୍ଷ-ରୂପ ଆବାସ-ସ୍ଥାନ ପ୍ରକ୍ରିୟା କରିବେ ମର୍ମ ହନ । ତାଇ
'ବ୍ରାହ୍ମ' ପଦେ 'ବଲ୍ମୀକବ୍ୟ-ସନ୍ତୁମଧ୍ୟଶୀଳଃ ସାଧକଃ' ପ୍ରତିବାକ୍ୟ ଆମରା ଅହଣ
କରିଯାଇଛି । ଐ ପଦେ ଯଦି ସାଧକ-ବିଶେଷକେ (ଖରି ବ୍ରାହ୍ମକେ) ବୁଝାଯ—ମନେ
କରେନ, ତାହାତେ କୋନାଓ କ୍ଷତି ନାହିଁ । କେନ-ମା, ତାହାତେ କାଳଚାକ୍ର
ଚିରବିଦ୍ୟାନ ଐରୂପ ଖରି ପ୍ରତିଇ ଲଙ୍ଘ ପତିତ ହୟ ମାତ୍ର । ଏଥିନ
ଅଧାଶଟ ରହିଲ, ଆର ଏକଟୀ କଟିନ ସମସ୍ତାମୁଲକ ପଦ—‘ଶମିହଃ ।’
‘ଭାସ୍ୟକାର ଐ ପଦେର ଅର୍ଥ ଲିଖିଲେନ—“ସର୍ବ୍ୟଗୁପଚିତା ବଲ୍ମୀକବପାଃ ।”
କାରଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଲେନ—‘ଦିହ’ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ‘ଉପଚର’ (ବୁଝି) । ବୁଦ୍ଧ ପାଇଁ
ସା ଉପଚିତ ହୟ—ଏହି ହିତେ ଦ୍ୟାତ୍ରାଇଲ—ବଲ୍ମୀକକୁପ । କହ କୁର ଟାନିଯା
ଯେ ଏହି ଅର୍ଥ ଆନନ୍ଦନ କରା ହିଲ, ଭାବିଯାଓ ଶିଖି କରା ଥାଯ ନା । ସାହା
ହଟୁକ, ଆମରା ବଲ, ‘ଦିହ’ ଧାତୁ ଏଥାମେ ଲେପନୀର୍ଥକ (ଦିହ—ଲେପନ୍ତ) ।
ତାହା ହିତେଇ ମନେହ (ଶମିହ) ପଦେର ବୁଦ୍ଧପତି ହିଲା ଥାକେ । ଅର—
‘ମନ୍ଦମ୍ୟ, ବିଧାଜାନ ।’ ଇହାତେ ବୁଝିବେ ପାରି, ‘ଜୁନ୍ଦାଧାରିଗେର ମନେ ମହା ।’

ଭଗ୍ବଦବିଷୟେ ସେ ସଂଶୟ-ସମ୍ବଦ୍ଧ ଆମେ, ଏହି ପଦେ ଭାବୀର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହିତେହେ ।
ଭଗ୍ବଦପରାମ୍ରତ ସାଧୁଗଣ ଲୋକେର ସଂଶୟ ଦୂର କରିଯା ଥାକେନ ;—ସାଧୁଗଣେର
କୃପାଯ ଅବିଦ୍ୟାସୌର ପ୍ରାଣେ ସହିତ୍ସେର ଦିବ୍ୟଜ୍ୟୋତିଃ ବିକାଶ ପାଇ ।
“ଶ୍ରୀବାନ୍ଦ ସନ୍ଦିଃ ବି ଜାବାନ”—ଏହି ବାକ୍ୟାଂଶେ ମେହି ଭାବଇ ଅକାଶମାନ । *

ଏହିକୁଣ୍ଠେ ବୁଝା ଯାଇ, ଯତ୍ରାଂଶେ ବଳା ହିମାଛେ,—‘ମେହି ମହତ୍ତ୍ଵରେ ଯହି
ସମ୍ବଦ୍ଧଭାବାଞ୍ଚିତ୍ତୁତ ଭଗ୍ବଦନେବ ସେବକଗଣେର ବାରାଇ ସଂସାରେର ସଂଶୟ-
କୁଳେହିକା ଅଜ୍ଞାନ-ଆଧାର ଦୂରୀତ୍ତୁତ ହୟ ।’ (୧ୟ—୫୧ସ୍ତ—୯୫) ॥

— • —
ଦଶମୀ ଅକ୍ଷ ।

(ଅର୍ଥମଂ ମନୁଃ । ଏକପକ୍ଷାଖ୍ୟ-ସୂର୍ଯ୍ୟ । ଦଶମୀ ଅକ୍ଷ ।)

ତଙ୍କନ୍ତୁ ଉତ୍ସନା ସହ୍ସା ସହୋ ବି ରୋଦ୍ସୀ
ମଜୁନା ବାଧତେ ଶବ୍ଦ ।

ଆ ତ୍ରା ବାତନ୍ତ ନୁମଣେ ଘନୋଯୁଜ ଆ
ପୂର୍ବମାନମବହମ୍ଭାତି ଶ୍ରୀବଃ ॥ ୧୦ ॥

ପଦ-ବିଜ୍ଞାପନ ।

କ୍ରକ୍ତ । ସହ । ତେ । ଉତ୍ସନା । ସହ୍ସା । ସହୋ । ବି । ରୋଦ୍ସୀ ଇତି
ମଜୁନା । ବାଧତେ । ଶବ୍ଦ ।
ଆ । ତ୍ରା । ବାତନ୍ତ । ନୁମନ୍ତ । ଘନୋଯୁଜଃ । ଆ ।
ପୂର୍ବମାନ । ଅବହନ୍ । ଅଭି । ଶ୍ରୀବଃ ॥ ୧୦ ॥

* ଏଥାମେ “ସନ୍ଦିଃ” ପଦେ ବିତକ୍ତ-ବାତାର (ପ୍ରଥମା ଦ୍ୱାରା ବିତାରା) ଦୀର୍ଘ କରିବେ ଏବେ ତାହାର କରିବେ ହିମାଛେ ।

ମର୍ମାଲୁମାରିଣ୍ଡି-ବାଚ୍ୟା ।

ହେ ଭଗବନ ! 'ସତ' (ସମା) 'ଉତ୍ଥନା' (ପରୀକ୍ଷାନଳୋଜ୍ବୀରୀ ଭଗବତ୍କ୍ଷାମାପରୋ ବା ସାଧକ), ସଥା—କାଳଚକ୍ରେ ଚିରବିଦ୍ୟାନ୍ ଖବି ଉତ୍ଥନା) 'ତେ' (ତ୍ଵବି) 'ମହା' (ସମେନ) 'ଶହୁର' (ଆଜ୍ଞାବଳଃ) 'ତକ୍ଷ' (ସମ୍ୟକ ତୌକ୍ଷମକାର୍ଯ୍ୟ, ଅବର୍କତି ଇତି ତାବଃ), ତଥା 'ଶ୍ରବ' (ମୃତକଙ୍ଗଂ ଶବୋପମଂ ତନ୍ମୀରଂ ବଳଃ) 'ମଜ୍ଜୁମା' (ସମତଥେନ) 'ରୋହମୀ' (ତ୍ରାବାପୃଥିବୋ) 'ଦ୍ଵିବାଧତେ' (ବିଶେଷେ ଆବୃତ୍ତ); 'ନୂରଳଃ' (ହେ ଲୋକାନୁଶ୍ରେଷ୍ଠପର, କରଣାମର), 'ମନୋଯୁଜଃ' (ମନଃମସନ୍ଧ୍ୟୁତଃ—ଅନ୍ତା କରିବି ସାବଦଃ) 'ଶ୍ରବଃ' (ଅଗ୍ନଃ, ସକତାବଃ) 'ବାତନ୍ତ' (ବାସୁଗତିବିଶିଷ୍ଟକ, ବାସୁବଦେଶେନ ଇତି ସାବଦଃ) 'ଆ' (ସରତୋତାବେନ) 'ପୂର୍ଣ୍ୟମାଣଂ' (ପୂର୍ଣ୍ୟକ୍ଷିମନ୍ଦରଂ, ସର୍ବଶତ୍ରୀମାନଂ) 'ଦ୍ଵା' (ଦ୍ଵାଃ) 'ଅଭି' (ଅନ୍ତାକଃ ଆଭିମୁଖ୍ୟେନ) 'ଆ-ଆବହନ' (ପାପରୂପ, ଆବହନ୍ତ) । ଆର୍ଥନାରୀ ତାବଃ—'ଭଗବଚଛକ୍ତା' ମତ ସମ୍ପଲିତ ବାହୁଦୀ ଶକ୍ତି : ଅମାଧ୍ୟମାଧନମର୍ତ୍ତ୍ଵ ତବତି । ଅତଃ ଆର୍ଥନା—ଅନ୍ତାକଃ ମାନମକେତେ ଭଗବଚଛକ୍ତିଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ତଥ୍ବତୁ ।' (୧ୟ—୫୧ୟ—୧୦୩) ॥

• . •

ବାହୁଦୀନ ।

ହେ ଭଗବନ ! ସଥନ ପରୀକ୍ଷାନଳ-ଉତ୍ତିର୍ଣ୍ଣ (ଭଗବତ୍କାମନାପର) ସାଧକ (ଅଥବା—କାଳଚକ୍ରେ ଚିରବିଦ୍ୟାନ୍ ଖବି ଉତ୍ଥନା) ଭବଦୀଯ ବଲେର ଦ୍ୱାରା ଆନୁବଳକେ ତୌକ୍ଷତ-ମନ୍ତ୍ର (ପ୍ରବର୍କିତ) କରେ, ତଥନ ମୃତକଙ୍ଗ (ଶବ୍ଦାୟ) ତାହାର ଶକ୍ତି ସମହତ୍ତେ ଦ୍ୟାମୋକକେ ଓ ଭୁଲୋକକେ ବିଶେଷଭାବେ ଆବୃତ କରିଯା ଫେଲେ । ହେ ଲୋକାନୁଶ୍ରେଷ୍ଠପର କରଣାଇୟ ! ଆମାଦିଗେର ମନଃମସନ୍ଧ୍ୟୁତ ମହ୍ନତାବ ସର୍ବତୋତାବେ ବାସୁବେଶେ ସର୍ବଶତ୍ରୀମାନ୍ ମେହି ଆପନାକେ ଆମାଦିଗେର ନିକଟେ ବହନ କରିବା ଆମୁକ । (ଅନ୍ତେର ଭାବ ଏହି ସେ,—ଭଗବଚଛକ୍ତିର ସହିତ ସମ୍ପଲିତ ହଇଲେଇ ମାନୁଷେର ଶକ୍ତି ଅମାଧ୍ୟମାଧନେ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ହେବାରେ ମେହି ଭଗବଚଛକ୍ତିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହଟୁକ ।) ॥ (୧ୟ—୫୧ୟ—୧୦୩) ॥

• . •

ମାଧ୍ୟ-ତାବଃ ।

ହେ ଈଶ ! ସଥନ ଉତ୍ଥନ ଆଜ୍ଞାରେ ବଲେର ଦ୍ୱାରା ଆପନାର ଶକ୍ତିକେ ତୌକ୍ଷତବେ ମାନୁଷଙ୍କ ଆକର୍ଷଣ କରିବାଛିଲେନ୍ ; ତଥନ ଆପନାର ବଳ ବା ଶକ୍ତି ସର୍ବଶୋଧକଷ୍ଟ-ହେତୁ ଅଥବା ତୌକ୍ଷତ-ହେତୁ ପୂର୍ବବୀତେ ଏହି ସର୍ବଶୋଧ-ଗୋକେ ତୀତି ଉତ୍ୟାନୁ କରିଯାଇଲ । ଏକବିଷୟ ଅନ୍ତରେ କିମ୍ବିତ

ମାଧ୍ୟ-ତାବଃର ବନ୍ଦାନ୍ତିର ।

ହେ ଈଶ ! ସଥନ ଉତ୍ଥନ ଆଜ୍ଞାରେ ବଲେର ଦ୍ୱାରା ଆପନାର ଶକ୍ତିକେ ତୌକ୍ଷତବେ ମାନୁଷଙ୍କ ଆକର୍ଷଣ କରିବାଛିଲେନ୍ ; ତଥନ ଆପନାର ବଳ ବା ଶକ୍ତି ସର୍ବଶୋଧକଷ୍ଟ-ହେତୁ ଅଥବା ତୌକ୍ଷତ-ହେତୁ ପୂର୍ବବୀତେ ଏହି ସର୍ବଶୋଧ-ଗୋକେ ତୀତି ଉତ୍ୟାନୁ କରିଯାଇଲ । ଏକବିଷୟ ଅନ୍ତରେ କିମ୍ବିତ

ହୀ ଅଭାସେତ୍ତାବିତି । ସଥା ବୋଲୀ ସମ୍ଭାଷିତିରେ ଶୀଘ୍ରରେ ବାଧିତ ଇତ୍ୟଥଃ । ହେ ମୃଦ୍ଦଃ । ମୁହଁ
ରକ୍ଷିତବ୍ୟାକୁ ସଜ୍ଜାନେବ୍ୟାକୁ ଶକ୍ତିଯୁକ୍ତେକୁ । ଆପ୍ରଦୀଯାମାଣଃ ପୂର୍ବୋତ୍ତେଣ ବଳେମା ସମ୍ଭାବ ପୂର୍ବୀଯାମଃ
ଛାଂ ଛାଂ ସମୋଯୁଦ୍ଧେ ମନୋର୍କ୍ଷାପାରମାତ୍ରେଣ ସୁତ୍ତମ୍ ବାରୋଃ ସହିନଃ । ତଥେଗେନ ଗର୍ଭପୁ
ଇତ୍ୟଥଃ । ଏବୁତ୍ତା ଅର୍ଥାଃ ଶ୍ରୀବୋହିତି ହବିଷ୍ଵରକ୍ଷଣବିତିକ୍ଷୟାବହନ । ଆଭିଯୁଦ୍ୟେନ ପ୍ରାପନଃ ।

ତଥା । ତକ୍ଷୁ ସକ୍ଷୁ ତନୁକରଣେ । ଶତି ବହଳଃ ହମ୍ମତବାଞ୍ଚ୍ୟାଗେହପୀତାତ୍ତତାବଃ । ଶର୍ମଃ
ଶିଖାଦଶ୍ଵରାକ୍ଷେତ୍ରେ ଧାତୁଦୟଃ ଶିଖାତେ । ଉପନା । ବଶ କାହୋ । ବଶେ-କରମଃ । ଟେଠେ ୩୧୩୮ ।
ତତି କରମ୍ । ଶ୍ରୀବୋହିତାଦିନା ସମ୍ପର୍କାରଣଃ । ଶହୁଗନମ୍ଭୂକମଂଶୋହମେହମାକ । ପାଠ ୭୧୧୯୪ ।
ଇତ୍ୟବନ୍ଦାଦେଶଃ । ମର୍ମନାମହାନେ ଚ । ପାଠ ୬୪୧୮ । ଇତ୍ୟାପଥ-ଦୀର୍ଘରଃ । ହମ୍ମତବାଞ୍ଚ୍ୟାଗେହପୋ ।
ମଜୁନା । ଦୁଃଖଜୋ ଶ୍ରଦ୍ଧା । ଉପାଦିକୋ ଶବିତାବଃ । ମୃଦ୍ଦଃ । ହମ୍ମତବାଞ୍ଚ୍ୟାଗେହପେ ପ୍ରାପନଃ ।
ଅବହନ୍ । ହମ୍ମଗି ଲୁଙ୍ଗାଙ୍ଗିଟ ଇତି ପ୍ରାର୍ଥନାରୀଂ ମୁତ୍ତ । (୧୯—୧୯୯—୧୦୪) ।

ଇତି ପ୍ରଥମ ଚତୁର୍ବେ ମଧ୍ୟମେ ବର୍ଣ୍ଣଃ ॥ ୧୦ ॥ ୧୪୧୧୦ ॥

• • •

ଦଶମ (୬୦୮) ଖାକେର ବିଶ୍ଵାର୍ଥ ।

— ଟିଃ ୦୩୦୫ —

ମନ୍ତ୍ରେର ଯେ ଅର୍ଥ ପ୍ରଚଲିତ ଆଛେ ଏବଂ ଆମରା ଯେ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରିଲାମ,
‘ଛୁଇ ଅର୍ଥ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଭେଦ ଲକ୍ଷିତ ହିଇବେ । ଅତଏବ, ପ୍ରଥମେ ମନ୍ତ୍ରେର ଛୁଇଟି
ବନ୍ଧାନୁବାଦ (ୟାହା ପ୍ରଚଲିତ ଆଛେ) ଉତ୍ସ୍ଵତ କରିତେଛି; ତାର ପରେ ଆମା-
ଦିଗେର ପରିଗୃହୀତ ଅର୍ଦେର ସଙ୍ଗତି-ବିଷୟେ ଆଲୋଚନା କରା ବାଇବେ ।

ହଇବାଛେ, ସଥା,—“ବସ୍ତ ଶୁଦ୍ଧାବ୍ରୋଦ୍ଦୟୀ” ଇତାଦି, ଅଗ୍ରା—“ବସା ବୋଲୀ” ଇତ୍ୟାଦି । ହେ
ଜ୍ଞାଗପଥିବୀକେ ଆପଣି ଶକ୍ତ ନାରକ ଅନ୍ଧର ହଟିତେ ରଙ୍ଗ କରେନ; ଅଥବା ବେହେତୁ ବୃଜାଦି
ଅନୁରଗଗେର ଭୌତି-ଉତ୍ପାଦନ-କାରୀ ଆପନାକେ ଓ ଭୟମୁକ୍ତ କରିବାହିଲ । ହେ ନନ୍ଦଗଣେ
ରଙ୍କକ, ଅଥବା ସମାନଗଣେର ପ୍ରତି ଅନୁଶ୍ରୀ-ବୁଦ୍ଧିମୁକ୍ତ ଇଲ୍ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶତିର ବାରା ମମକଙ୍କଳେ
ବଳଶାଳୀ ଆପଣି ମନୋଯାପାରମାତ୍ରେ ଯୁକ୍ତ ହଇବା ବାୟୁର୍ବ ଗମନ କରେନ । ଏବୁତ୍ ହବିଷ୍ଵରକ୍ଷଣ
ଅର୍ଥକେ ଆମାଦିଗେର ଅଭିଯୁଦ୍ୟ ଆଶ୍ରମ କରାନ ।

ତଥା । ତକ୍ଷୁ ଓ ସକ୍ଷୁ ଶକ୍ତ ତନୁକରଣ ଅର୍ଦେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହକ୍ । ‘ଶତି ବହଳଃ ହମ୍ମତବାଞ୍ଚ୍ୟାଗେହପୀ’
ଏହି ନିଯମେ ଅଟେର ଅଭାବ ହଇବାଛେ । ଶପେର ପିତ୍ର (୮-୨୨) ହେତୁ ଅନୁମାତ ହଇଲେଣ ଧାତୁଦୟରେ
ତହିବାଛେ । ଉପନା । କାନ୍ତାର୍ଦ୍ଧବ୍ୟାଧିକ ବଶ, ଧାତୁ ହଇତେ ଏଟ ପଦ ନିର୍ମାଣ । ‘ବଶେ କରମଃ’
(ଟେ ୩୧୩୮) ଏହି ଉପାଦିକ ଶୁଦ୍ଧାବ୍ରୋଦ୍ଦୟୀର କରମ-ପ୍ରକାର । ‘ଶ୍ରୀବୋହିତା’ ଇତାଦି ନିଯମେ ସମ୍ପର୍କାରଣ ।
'ଶହୁଗନମ୍ଭୂକମଂଶୋହମେହମାକ' (ପାଠ ୭୧୧୯୪) ଶୁଦ୍ଧାବ୍ରୋଦ୍ଦୟୀର ଅନନ୍ତ ପ୍ରାଦୟ ହଇବାଛେ ।
'ମର୍ମନାମତ୍ତାମେ ୫' (୬୪୧୮) ଏହି ଶୁଦ୍ଧାବ୍ରୋଦ୍ଦୟୀର ଉପଧାର ଦୀର୍ଘ ଏବଂ ତଳ୍ପାଦି ନିଯମେ ନ-ଏହ ଲୋକ
ହଇବାଛେ । ମଜୁନା । ଶୁଦ୍ଧାର୍ଦ୍ଧକ ଦୁଃଖେ ହଇତେ ନିର୍ମାଣ । ତହୁତର ଉପାଦିକ ମନି ପ୍ରତାରଃ
ଶୁଣଗଃ । ‘ହମ୍ମତବାଞ୍ଚ୍ୟାଗେହାଃ’ ଇତାଦି ନିଯମେ ପ୍ରତି ବିହିତ । ଅବହନ୍ । ‘ହମ୍ମଗି ଲୁଙ୍ଗାଙ୍ଗିଟ’
ଇତାଦି ନିଯମେ ପ୍ରାର୍ଥନା-ଗଙ୍କେ ମୁତ୍ତ, ବିତକ୍ତି ହଇବାଛେ । (୧୯—୧୯୯—୧୦୪) ।

ଇତି ପ୍ରଥମ ଅଟେର ଚତୁର୍ବେ ଅଭାବେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ମୂଳାନ୍ତଃ ॥ ୧୪୧୧୦ ॥

ମନ୍ତ୍ରେର ମେହି ପ୍ରାଚମିତ୍ତ-ଛୁଇଟି ସଙ୍ଗମ୍ୟବାଦ ଏଇକ୍ରପ ; ସଥି—

(୧) “ତେ ଇଲ୍ ! ମଧ୍ୟ ଉତ୍ସାର ବଳ ଦାରୀ ତୋମାର ବଳ ତୌଳ କରିଯାଇଲି,
ତଥିମ ତୋମାର ବଳ ବିଶେଷ ତୌଳତା ଦାରୀ ଛାଇ ଓ ପୃଥିବୀକେ ଭୌତ କାରହାଇଲି । ହେ
ଇଲ୍ ! ତୋମାର ମନ ମନ୍ତ୍ରସେବ ପ୍ରତି ପ୍ରମାଦ, ତୁ'ମ ଏଇକ୍ରପ ବଳପୂର୍ଣ୍ଣ ହଟିଲେ ତୋମାଙ୍କ
ଇଜ୍ଞାବାତେ ସଂବୋଧିତ ଓ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବେଗବିଶିଷ୍ଟ ଅଷ୍ଟମଥ ତୋମାକେ ଆମାରିଥେବେ
କଲେ ଅରେ ଅଭିଭୂତେ ଲାଇବା ଆଇଲୁକ ।”

(୨) “ହେ ଇଲ୍ ବେ ମନ୍ତ୍ରର ଭାଗୀ ଶୌଭ ବଳେର ଦାରୀ ଆପନାର ବଳକେ
ଅଭିଭୂତ ବରିଯାଇଲେନ, ମେହି ମନ୍ତ୍ରର ଆପନାର ବଳ ଥକୀର ମହତ ଦାରୀ
ଛାଲୋକ ଓ ଭୂଲୋକକେ ତର ପ୍ରଦାନ କରିଯାଇଲ । ତେ ସମ୍ବାଦେର ଅନ୍ତର୍ଗତକାରୀ ଟ୍ରେନ୍
ଆପନାର ଇଜ୍ଞାତେ ରଥେତେ ଯୁଦ୍ଧ, ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବେଗବିଶିଷ୍ଟ ଅଷ୍ଟମଥ ସର୍ବିଦ୍ଵିମିମନ୍ଦିର
ଆପନ୍ମକେ ହ୍ୟାଙ୍କପ ଅରେ ଉଦେଖେ ଲାଇବା ଚଲୁକ ।”

ପ୍ରୋକ୍ତ ଦୁଇ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତେଇ ଉତ୍ସାରକେ ଖାସିର ନାମ (ଶୁକ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟ ବା ଭାଗ୍ୟ)
ବଲିଯା ଘୋଷଣା କରା ହିୟାଛେ । ମାଧ୍ୟମେ “ଉତ୍ସାର କାନ୍ୟଃ” ବାକ୍ୟେ କବି
ଉତ୍ସାରଙ୍କ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଯାଇଛେ । ତାର ପଦ, ମନ୍ତ୍ରଲେବ ଅର୍ଥେଇ
ସିଙ୍ଗାନ୍ତିତ ହିୟାଛେ,—ଉତ୍ସାରର ଶକ୍ତିତେ ଟ୍ରେନ୍ଦେବ ଶକ୍ତିମନ୍ଦିର ହିୟା-
ଛିଲେନ ;—ଉତ୍ସାର ବଳ ପାଞ୍ଚାତ୍ୟେଇ ତ୍ରୀହାର କ୍ଷମତାର ବିମୟ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଥ୍ୟାତ
ହିୟାଇଛି । ଇହାତେ, ଇନ୍ଦ୍ରଦେବେର ଆଜ୍ଞାଶକ୍ତି ଯେନ କମ ଛିଲ, ଉତ୍ସାର ଶକ୍ତି
ପାଇୟାଇ ତିନି ଯେନ ଶକ୍ତିମନ୍ତ୍ର ହନ,—ଏହି ଭାବ ମାତ୍ର ପ୍ରାଣ୍ତ ହତ୍ୟା ଧାର ।
କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବାପର ଭଗବାନ୍ ଇନ୍ଦ୍ରଦେବେର ଯେ ପରିଚିଯ ପ୍ରାଣ୍ତ ହିୟା ଆସିଯାଇଛି,
ତାହାତେ ଅପରେର ଶକ୍ତି ପାଇୟା ଯେ ତିନି ଶକ୍ତିମାନ୍ ହିୟାଇଲେନ—
ତାହା ସ୍ଵାକ୍ଷାର କରା ଯାଇ ନା । ତ୍ରୀହାର (ଭଗବାନେର) ଶକ୍ତିତେଇ ଅପରେ
ଶକ୍ତିମାନ୍ ହିୟନ, ଇହାଇ ପ୍ରମିଳ ଓ ସ୍ଵତଃମିଳ । ତାର ପର, ‘ଉତ୍ସାର’ ପକ୍ଷେ
କାମୟମାନ୍ (ଭଗବନ୍ପ୍ରାଣ୍ତୀଚିତ୍ତୁ) ଅଥବା ପବିକ୍ଷାନଲୋତ୍ତିର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥ ସ୍ଵତଃଇ ପ୍ରାଣ୍ତ
ହତ୍ୟା ଧାର । * ମାଧ୍ୟମେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ମନ୍ତ୍ରେର (ଏକାନଶ କରକେର) ଭାଷ୍ୟେ
‘ଉତ୍ସାର’ ମନ୍ଦେ ‘କାମୟମାନେ’ ପ୍ରତିବାକ୍ୟ ଲିଖିଯା ଗିଯାଇଛେ । ଇହା ହଟିତେଇ
ଏ ପଦେର ଅର୍ଥ-ପରିଗ୍ରହ-ପକ୍ଷେ ଆଗାମ ପ୍ରାଣ୍ତ ହତ୍ୟା ଧାର । ତାର ପର,
ମନ୍ତ୍ରାନ୍ତର୍ଗତ କର୍ତ୍ତା କର୍ମ ଓ କ୍ରିୟାପଦ ଅମୁସନ୍ଧାନ କରନ । ତାହା ହିୟେଇ
ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ନିଷ୍କାଳିତ ହିୟେ । “ଉତ୍ସାର ମଦଃ ତକ୍ଷ” — ଏବର୍ବିଧ କର୍ତ୍ତା କର୍ମ
କ୍ରିୟାମ ଉତ୍ସାରି ଶକ୍ତି ଆକର୍ଷଣ (ଆଜ୍ଞାଶକ୍ତିକେ ତୌକ୍ତ) କବିଯାଇଲେନ,—

• ଏହି ‘ଧାର’ ଧାରୁ କରିବେ ଉଠଗମ ‘ଉତ୍ସାର’ (ଉତ୍ସାର) ଓ ‘ଉତ୍ସିନ’ ପଦେର ବ୍ୟାଖ୍ୟ
ବ୍ୟାଖ୍ୟାତେ ଯେ ଅର୍ଥ (୧୯୧୮—୧୯୨୫) ଏହି କରିଯାଇ, ଏଥାନେ ମେହି ତାର ପରିଗ୍ରହିବା ।

ଏହି ଅର୍ଥ ପ୍ରାଣୀ ହେଉଥାର । ‘ତେ’ ‘ସର୍ବନାମ-ପଦ’ ‘ମହଃ’ ପଦେର ଶହିତ ଲସ୍ତକ୍ରବିଶିଷ୍ଟ ମନେ ମା କରିଯା, ‘ମହମ’ ପଦେର ଶହିତ ଉହାର ମସକ୍କେର ବିଷୟ ଅମୁମରଣ କରିଲେଇ, ଅକ୍ରତ ଭାବ ନିଷ୍ଠର୍ଷ ହୁଏ । ତାହାତେଇ, ଅଚଳିତ ଅର୍ଥ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉଷ୍ଟୋଇଯା ଗିଯା, ଯଦ୍ଵାରେ ଆମାଦିଗେର ଅର୍ଥେରଇ ସମୀଚୀନତା ପ୍ରତିପଦ ହିଇତେ ପାରେ । ସାଧୁଗଣ—ଭଗବାନେର ପ୍ରାଣିକାଙ୍ଗୀ ଜମ—ଭଗବାନେର ବଳେଇ ସମ୍ପଦମ୍ଭାବ ହନ । “ତକ୍ଷତାତ ଉଶନ ମହମ ମହଃ”—ଅଂଶ, ମେଇ ତାବଇ ଜ୍ଞାନୋବନୀ କରିଦେଛେ । ତାହାତେ, ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଂଶ—“ବି ରୋଦନୀ ବଜ୍ରନା ବାଧାତେ ଶବ୍ଦଃ” ପ୍ରଭୃତି ପଦେ—କି ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରେ, ଆପନିଇ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଯ । ‘ଶବ୍ଦ’ ପଦେ ଏଥାନେ ଆମରା ‘ଶୁତପ୍ରାୟ ବଳ ବା ଶବ୍ଦତୁଳ୍ୟ ଶକ୍ତି’ ଅର୍ଥ ଅବଶ୍ୟକ କରି । ପୂର୍ବବ୍ରତ (୧୯—୧୯୮—୧୯) ‘ଶବ୍ଦ’ ପଦ ଏହି ପ୍ରକାର ଅର୍ଥେ ଇ ଆମରା ଗ୍ରହଣ କରିଯାଛି । ସୀହାରୀ ଶବ୍ଦତୁଳ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ସୀହାଦିଗେର କୋନାଓ କର୍ମଶକ୍ତି ନାହିଁ, ଭଗବାନେର ଅମୁକମ୍ପା ପାଇଲେ, ଭଗବାନ୍ତକୁ ପ୍ରଭାବେ ତୋହାରା ଅସାଧ୍ୟ-ସାଧନେ ମର୍ଯ୍ୟ ହନ, ତୋହାଦିଗେର ମହତ୍ୱେ ସର୍ବ ପୁରୁଷୀ ଓ ସ୍ଵର୍ଗ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ । ଇହାଇ ଏ ଅଂଶେର ଅର୍ଥ । ଏହି ଅର୍ଥେଇ ଭାବମଜ୍ଜାତି ଲକ୍ଷିତ ହିୟା ଥାକେ ।

ଅତଃପର ମନ୍ତ୍ରେର ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦେର ବିଷୟ ଅନୁଧାବନ କରିଯା ଦେଖୁନ । ଅନ୍ଧତାପକ କୋନାଓ ପଦଇ ଉହାର ମଧ୍ୟେ ନାହିଁ । ଅର୍ଥଚ, ସୌଟକେର ପ୍ରମନ୍ୟ ଯେ ଉତ୍ସାପିତ ହୁଏ, ତାହାଇ ଆଶର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ ! ଆଛେ ଯାତ୍ରେ—“ମନୋଯୁଜଃ” ପଦ । *^o ‘ଯୁଜଃ’ ଆଛେ ବଲିଯାଇ ବ୍ୟଥ ଆନିତେ ହଇବେ, ଆର ଘୋଡ଼ା ଆନିଯା ତାହାତେ ବୁଢ଼ିତେ ହଇବେ ! ମନେ ଘୋଡ଼ା ଘୋତା ଥାକେ ନା—ଯେ ଘୋଡ଼ା ଭଗବାନକେ ବାୟୁଗତିତେ ବହନ କରିଯା ଆନେ । ମନେ ସଦି ସତ୍ତବାବେର ବିକାଶ ହୁଏ, ଚିତ୍ତ ସଦି ଶୁକ୍ଳମତ୍ତେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥାକେ ; ତାହା ହଇଲେ ତଦ୍ୱାରାଇ ଭଗବାନକେ ଆକର୍ଷଣ କରିଯା ଆନେ । ‘ମନେର ଘୋଡ଼ା’ ବଲିଯା ମନେ କରିଲେ, ଶୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତବାବକେଇ ଘୋଡ଼ା ବଲିଯା ମନେ କରିତେ ହଇବେ । “ଶ୍ରୀବଃ” ପଦେ

* ଏଇକଥି “ମନୋଯୁଜଃ” ପଦ ପୂର୍ବେ ଆମରା ‘ପାଇଯାଛି (୧୯—୧୯୯—୬୫) । ମେଥାବେ ‘ବହୁବଃ’ ପଦେର ବିଶେଷଣ-ରୂପେ ‘ମନୋଯୁଜଃ’ ପଦ ବ୍ୟବହାର ଆଛେ । ତାଳାତେ ‘ବହୁବଃ’ ପଦେ ସୌଟକ ଦୀକ୍ଷାଇଯା ଗିଯାଇଛେ ; ଏବୁ ‘ମନୋଯୁଜଃ’ ପଦେ ‘କିମ୍ବିତ ମାତ୍ର ରାଖେ ବୁଝୁଣ୍ଟ ହୁଏ—ଏମ ଘୋଡ଼ାର’ ଅନ୍ତ ଆପିଯାଇଛେ । କିମ୍ବି ଅକ୍ରତ ବେ କି ମର୍ଯ୍ୟ କି ପଦ ବାବସ୍ଥା, ମେଥାବେଇ ତାହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରନ । (୨୬କର୍ତ୍ତକ ବାଧ୍ୟାତ ଏହି ବ୍ୟଥମ-ମାହିତୀର ୧୧୦—୧୧୩ ପୃଷ୍ଠା ଜ୍ଞାନ୍ୟ) ।

ଏଥାନେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ-ମାଧ୍ୟକ ମେହି ସତ୍ତାବକେହି ବୁଝାଇତେହେ । “ପୂର୍ବଯାଣିଂ ସା
ଅଭି ଆବହନ୍”—ଅଂଶେର ତାବ ଏହି ସେ,—‘ମେହି ସତ୍ତାବ, ପୂର୍ଣ୍ଣବ୍ରଜପ୍ରମର୍ଭ-
ଶତିମାନ୍ ଆପନାକେ (ଭଗବାନକେ) ଆମାଦିଗେର ନିକଟେ ଆମୟନ କରେ ।’
ଅନ୍ତେର ଏହି ‘ଅଭି’ ପଦେ ‘ଅସ୍ମାକଂ ଆଭିଯୁଦ୍ୟେନ’ ଅର୍ଥି ସଙ୍ଗତ ହୁଏ ।
ଅମେର (ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପଦେ ଅମ ଅର୍ଥ ଧରିଯା) ଅଭିଯୁଦ୍ୟେ, ଘୋଟକେର ବାହିତ
ରଥେ, ତୀହାକେ ଟାନିଯା ଲଙ୍ଘନାର କଲ୍ପନା—କ୍ରମକ ମାତ୍ର । ରଥେର
କ୍ରମକତା—ଅଥେତେ କ୍ରମକତା । ବର୍ଣନା ମନ୍ତ୍ରବ୍ରତ-ମୂଳକ । ମନ ବିଶ୍ଵରୂପ
ସତ୍ତାବେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହିଲେ, ଭଗବାନକେ ବାଯୁଗତିତେ ତଥାଯ ଆକଥଣ
କରିଯା ଆନେ । ମେହି ତତ୍ତ୍ଵର ଏଥାନେ ପରିବ୍ୟକ୍ତ ଆଛେ । ଏ ପକ୍ଷେ
ଅନ୍ତେର ଶେଷାଂଶେର ପ୍ରାର୍ଥନା ଏହି ସେ,—‘ହେ କରୁଣାମୟ ! ଆମାର
ହଦୟକେ ସତ୍ତାବେର ଆଶ୍ୟ-ଶାନ କରିଯା ଦେନ ; ଆର ମେହି ହଦୟେ
ହରିତଗତିତେ ଆପନି ଆସିଯା ଅଧିଷ୍ଠିତ ହଉନ । ମନ୍ତ୍ରଟିର ପ୍ରଥମ ପାଦେ
ତଗବ୍ସମ୍ମହିମା ଏବଂ ବିତୀର ପାଦେ ତୀହାକେ ପ୍ରାପ୍ତର ଆକୁଳ ପ୍ରାର୍ଥନା
ପ୍ରକାଶ ପାଇଯାଛେ । (୧୨—୫୧୮—୧୦୫) ॥

— • —

ଏକାଦଶୀ ଖାକ ।

(ପ୍ରଥମ ମତ୍ତଃ । ଏକପଞ୍ଚାଶ୍ରଦ୍ଧ-ଶୂଙ୍କ । ଏକାଦଶୀ ଖାକ) ।

ମନ୍ଦିଷ୍ଟ ଯଦୁଶନେ କାବ୍ୟେ ସଟ୍ଟା ଇନ୍ଦ୍ରୋ ବନ୍ଧୁ
ବନ୍ଧୁତରାଧି ତିଷ୍ଠିତି ।

ଉତ୍ତୋ ସ୍ଵଯିଂ ନିରପଂ ଶ୍ରୋତ୍ସାସ୍ଜନ୍ମି ଶୁଷ୍ମନ୍ତା

ଦୃଢ଼ିତା ଈରମଂ ପୂରଂ ॥ ୧୧ ॥

ଶାନ୍ତି-ବିଜେଯଣ ।

ମନ୍ଦିଷ୍ଠ । ସ୍ଵ । ଉପମେ । କାବ୍ୟେ । ସର୍ଟ । ଇଞ୍ଚଃ ।- ସକୁ ଇତି ।

ବକୁହତରା । ଅଧି । ତିର୍ତ୍ତତି ।

ଉତ୍ତରଃ । ସହି । ନିଃ । ଅପଃ । ଶ୍ରୋତସା । ଅନ୍ତର୍ଜାତି । ବି । ଶୁଷ୍ଟି ।

ଦୃଂହିତାଃ । ଝର୍ରୟ । ପୁରଃ ॥ ୧୧

• •

ମର୍ମାଜୁମାରିଶୀ-ବ୍ୟାଖ୍ୟା ।

‘ସ’ (ସା) ‘ଇଞ୍ଚଃ’ (ଭଗବାନ୍ ଇଞ୍ଚଦେବ୍ୟଃ) ‘କାବ୍ୟେ’ (କାବ୍ୟେନ, ଶ୍ରୋତମଞ୍ଜେନ) ‘ମନ୍ଦିଷ୍ଠ’ (ଭତୋହତ୍ୱେ), ତଥା ‘ଉପମେ’ (ଭଗବଦ୍କାମନାପରାଯାନର ଶ୍ରୋତମଞ୍ଜୋଚାରଣକାରିଣେ ସାଧକାରୀ, ମୟାଶ୍ରିତେନ ସାଧକେନ ଇତି ସାବ୍ଦ ୧) ‘ସର୍ଟ’ (ସହ, ସଞ୍ଚିଲିତେ ଭୂତା) ‘ଅଧି ତିର୍ତ୍ତତି’ (ଅବହିତୋ ତବତି); ‘ସକୁ’ (କୁଟିଲମାର୍ଗାବଳସ୍ଥିରେ, ରଜଞ୍ଜମାଣ୍ଡଳ୍ଯଭୂତେ) ‘ବକୁହତରା’ (ବକୁତତେ ଗତିଶୀଳୀ, ରଜଞ୍ଜମୋପାସକେ) ଭବତଃ—ସତ୍ତାବତଃ ଇତି ଶେଷଃ ; କିନ୍ତୁ ‘ଉତ୍ତରଃ’ (ତତ୍ତ୍ଵୋ : ବିମର୍ଦ୍ଦକ : ଅପଃ ଉତ୍ତରଃ ସ ଭଗବାନ୍) ‘ସହି’ (ଅମ୍ବାର୍ଗଗମନଶୀଳେ, ରଜଞ୍ଜମାଣ୍ଡଳ୍ଯଭୂତଃ ଜନ୍ମ—ଅଭିଲଙ୍ଘ ଇତି ସାବ୍ଦ ୧) ‘ଶ୍ରୋତସା’ (ଶ୍ରାଵକରୁପେ, କରନ୍ତରା ଇତି ଭାବଃ) ‘ଅପଃ’ (ମେଣାର୍ଜିଭାବାନି, ଶୁଷ୍ଟମବାନି) ‘ନିଃ ଅନ୍ତର୍ଜାତି’ (ନିରଜ୍ଞରେ ଅବାହନତି) ; ତଥା ‘ଶୁଷ୍ଟି’ (ସନ୍ତୋଷଶୋଷକତ୍ତ ଅସନ୍ତୋଷପୋଷକତ୍ତ ଶତ୍ରୋଃ) ‘ଦୃଂହିତାଃ’ (ଶୁର୍ଦ୍ଧାପି) ‘ପୁରଃ’ (ଆବାଦହାବାନି, କୁକର୍ମାପି ଇତି ଭାବଃ) ବି ଝର୍ରୟ (ବିଶେଷେ ବିଦାରିତବାନ୍, ବିଜ୍ଞିନୀ କରୋତି) । ‘ଭଗବାନ୍ ବହୁପି ସମୀ ସମସହୃଦୀ ଭବତି, ତଥାପି ରଜଞ୍ଜମାଣ୍ଡଳ୍ଯଭୂତ୍ୟ ଜନ୍ମୟ ଉଷ୍ଣାରାମ ନିରଜ୍ଞରେ କରଣାଧାରାଃ ସର୍ବରତି’—ଇତି ଭାବଃ । (୧୩—୧୯—୧୧୫) ॥

• •

ବଜ୍ରାଜୁବ୍ୟାଦ ।

ସଥନ ଭଗବାନ୍ ଇଞ୍ଚଦେବ ଶ୍ରୋତମଞ୍ଜେର ଘାରା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣିତ ହେନ, ତଥନ ତିନି ଶ୍ରୋତମଞ୍ଜୋଚାରଣକାରୀ ଭଗ୍ୟକାମନାପରାଯାନ ସାଧକେର ସହିତ ସଞ୍ଚିଲିତ ହେଯା ଅବହିତ ଥାକେନ ; ରଜଞ୍ଜମାଣ୍ଡଳ୍ଯଭୂତ କୁଟିଲମାର୍ଗାବଳସ୍ଥିଗଣ ସ୍ଵଭାବତଃ ରଜଞ୍ଜମେନ ଉପାସକ ଶୁତରାଃ ବକୁତର-ଗତିଶୀଳ ଥାକେ ; କିନ୍ତୁ ଭାବାଦିଗେର ବିମର୍ଦ୍ଦକ (ଶୁର୍ଦ୍ଧାପାଇଁ ଉତ୍ତରଃ) ମେହି ଭଗବାନ୍, ଅମ୍ବାର୍ଗଗମନଶୀଳ

(ରଜଞ୍ଚମେ ଅଭିଭୂତ) ଅନକେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ କରିଯା, ଅବାହନ୍ତପେ (କଳଗୀରୀ) ଶୁଭ-
ସନ୍ତ୍ଵାଦି ଜ୍ଞେହାଜ୍ର'ଭାବମୁହକେ ନିରକ୍ଷର ଅସାହିତ କରେନ, ଆର ସନ୍ତ୍ଵାଦିଶେଷକ
ଅମ୍ବନ୍ତାବପୋଷକ ଶକ୍ତର ଝନ୍ଦୁତ୍ ଆବାସନ୍ଧାନକେ (କୁକର୍ମାଦିକେ) ବିଶେଷଭାବେ
ବିଚିହ୍ନ କରିଯା ଫେଲେନ । (ଭାବ ଏହି ସେ—'ଭଗବାନ୍ ସହିତ ମନୀ
ମସ୍ତମହୁତ ହେଯେ, ତଥାପି ରଜଞ୍ଚମ୍ଭାଭିଭୂତ ଜନେର ଉକ୍ତାବାର୍ଥ ନିରକ୍ଷର ତିନି
କଳଗୀଧାରା ବର୍ଣ୍ଣ କରିଯା ଥାକେନ) ॥ (୧ୟ—୫୧ୟ—୧୧ୟ) ॥

ସାରଣ ଭାଷ୍ୟ ।

ସେ ସମେତ ଉପରେ କାମହମାନେ କାହୋ ମତୀ ମତ ମଲିଷେ । ଶ୍ଵାତାହତ୍ୱ । ଡାନୀଃ ସତ୍ୱ
ବକ୍ଷୁ ତତ୍ତ୍ଵାତିଶରେ କୁଟିଳ ଗଛଷ୍ଟାବ୍ଧାବ୍ୟଧିତିଷ୍ଠତି । ରଥେ ସଂଘୋଜ୍ୟ ତମାରୋହତୀତାର୍ଥଃ । ସବ୍ବା
ବକ୍ଷୁତତ୍ତ୍ଵାତିଶରେ ବକ୍ରଂ ଗଛତ ରଥେ ବକ୍ଷୁ ବକ୍ରଗମନଶୀଳାବର୍ତ୍ତେ ସଂଘୋଜ୍ୟାତି ବୋଜମୀରଂ । ଉତ୍ତର
ଉନ୍ଦଗ୍ରନ୍ଥାତ୍ୟ ଇତ୍ତ୍ରେ ସର୍ବୀ ଗମନ୍ୟକ୍ଷାଯେଷାଂ ଶ୍ରୋତ୍ସା ଅବାହନ୍ତପେଣାପୋ ନିରଜନ୍ । ଅଳାନି
ନିରଗମନ୍ । ତଥା ଶୁଭଙ୍କ ମର୍ବିଷ୍ୟ ଶୋଷିତୁମୁରନ୍ତ ଶୁଂହିତାଃ ପ୍ରବୃତ୍ତଃ ପୁରୋ ନଗରାଦି ନିବାସ-
ସ୍ଥାନାନି ବୈରାଗ୍ୟ । ବିବିଧ ପ୍ରେରିତବାନ ।

ମଲିଷେ । ମଦି ଜ୍ଞାନିମୋଦମନ୍ତ୍ରପକାନ୍ତିଗତିଯ । ଶୁଣି ସତ୍ୱ ହଳମ୍ୟମାଙ୍ଗ୍ରୋଗେହଶୀତ୍ୟତର୍ତ୍ତାଃ ।
ଉପରେ । ବଶେପରେଖାଦିକଃ କୁପ୍ରତାଃ । ଗହିଜ୍ୟାଦନା ମଞ୍ଚମାରଣଃ । ବୌରନାମେଶଃ । ମତୀ ।
ସତ୍ୱ ମୟବାରେ । ମଞ୍ଚମାଦିଶକ୍ତେ ତାବେ କିମ୍ । ଆଦ୍ୟାଜରାରୀଂ ଚୋପମ୍ବ୍ୟାନରିତି ବିକ୍ଷିତ-
କାଙ୍କଳନଃ । ସଂଚିତାରୀଂ ଆଶ୍ରମିନାମିକଶକ୍ତିନୀତି ତଥା ସାହୁନାନିକରଣଃ । ବକ୍ଷୁ ଗତୋ ।

ସାରଣ-ଭାଷ୍ୟର ସମ୍ମାନ ।

ସଥନ ଇତ୍ର ଉପରେର ଅର୍ଦ୍ଧାଂ କାମହମାନ ମେହ କବିର ସହିତ (ହାରା) ଜ୍ଞାନୁକ୍ତ ତହ୍ୟାହିଲେନ,
ମେହ ମମର ତିନି ଅତିଶୟ କୁଟିଲଗତି ଅସ୍ତରରେ ଅସହିତ ଛିଲେନ, ଅର୍ଦ୍ଧାଂ ରଥେ ସଂଘୋଜନ କରିଯା
ତତ୍ତ୍ଵପରି ଆରୋହଣ କରିଯାହିଲେନ । ଅଗ୍ରା, ଅତିଶୟ ବକ୍ରଗାମୀ ରଥେ ବକ୍ରଗମନଶୀଳ ଅସ୍ତରକେ
ସଂଘୋଜିତ କରିଯାହିଲେନ । ଉତ୍ତର ଇତ୍ର ଗମନଶୀଳ ସେ ହିତେ ଅବାହନ୍ତପେ ବାରି-ନିଃମାରଣ
କରିଯାଇଲାନ । ଅଗିଚ, ଶୁଫେର ଅର୍ଦ୍ଧାଂ ଶୋଷକ ଅସୁରେର ନିବାସନ୍ଧାନମୁହକେ ବିରିଧିକ୍ରମେ
ଉତ୍ତର କରିଯାହିଲେନ; ଅଥବା, ଅମୁରାଦିଗକେ ତାହାଦେର ଆବାସନ୍ଧାନ ହିତେ ବିକିରଣ ମିଳେ
ବିଭାଗିତ କରିଯାହିଲେନ ।

ମଲିଷେ । ଜ୍ଞତି ମୋଦ ସତ୍ୱ ସପ୍ତ କାନ୍ତି ଓ ଗତି ଅର୍ଦ୍ଧ-ବୋଧକ ମଦି (ମଦ) ଧାତୁ ହିତେ
ମିଳେ । 'ଶୁଣି ସତ୍ୱ ହଳମ୍ୟମାଙ୍ଗ୍ରୋଗେହପି' ନିଯମେ ଅଟେଇ ଅତାବ ହିରାହେ । ଉପରେ ।
ଉତ୍ତରାଦିକ ସତ୍ୱ ଧାତୁର ଉତ୍ସ କୁ-ପ୍ରତାରେ ନିଷ୍ପତ୍ତ । ଗହିଜ୍ୟାଦି ମିଳେଇ ମଞ୍ଚମାରଣ ବୋରନାମେଶ
ନିଯମେ ଅନ୍ ଆଦେଶ ହିରାହେ । ମତୀ । ମଧ୍ୟବାର୍ତ୍ତକ ସତ୍ୱ ଧାତୁ ହିତେ ମିଳେଇ ମଞ୍ଚମାଦି-
ଶକ୍ତିଗ୍ରହେତୁ ତାବେ କିମ୍, ଅତାବ । 'ଆଦ୍ୟାଜରାରୀଂ ଚୋପମ୍ବ୍ୟାନଃ' ଇତ୍ୟାଦି ନିଯମେ ବିକିରଣ
ଉତ୍ତର ଆଶ ଆଦେଶ ହିରାହେ । ମଧ୍ୟତାତେ ଶାପମ-ହେତୁ ଆତେର ଆହୁନାମିକର ହାତ । ସେହି ହେତୁ
ନିଯମେ ଆହୁନାମିକ ଆଥ ହିରାହେ । ବକ୍ଷୁ । ଗତାର୍ଥ ବକ୍ଷୁ ହିତେ ଏମନ ହିତେ ନିଷ୍ପତ୍ତ । ଉପାଦିକ

ওখাদিক উপভাবঃ। বহুলবচন-বৃক্ষঃ। বহুতরা। অতিশয়েম-বহু বহুতরা। জগৎ মূলগতি বিভক্তেরাকারঃ। অতি গতিসারাঙ্গবাচিমা গতিবিশেষো লক্ষ্যতে। যথিঃ। বা আপনে। আনৃগমহনজন ইতি কি প্রভায়ঃ। লিঙ্গস্তোবাঃ বিরচন্তুগবে। আত্মে লোপ ইট চেতোকারণেগঃ। প্রত্যয়স্থঃ। স্মৃগং স্মৃগো ত্ববন্তীতি পক্ষমাং অমাদেশঃ। মৃংহিতা। মৃহি বুকো। ইদিবারুম্। ঐরুবৎ। ঈর প্রেরণে। চোরাদিকঃ। লঙ্ঘাডাগবঃ। আটকেতি বৃক্ষি। ১১॥

* * *

একাদশ (৬০৯) খাকের বিশদার্থ ।

— ৪:০০:৪ —

বড়ই সমস্তামূলক এই মন্ত্র। প্রচলিত ব্যাখ্যাদিতে সে সমস্তামেন অধিকতর বৃক্ষি করিয়া রাখিয়াছে। প্রথমে প্রচলিত অর্থের আভাস লঙ্ঘন; তাও পর, আমরা কি সুন্দে কি অর্থ গ্রহণ করিলাম, তাহা অনুধাবন করিয়া দেখুন।

ভাঁয়ে ও প্রচলিত ব্যাখ্যাদিতে, পরম্পর-বিচ্ছিন্ন, একের সহিত অন্তের সংশ্রবশূল্য, চারিটি বিষয় প্রথ্যাত দেখি। আমরা যেমন (আমাদিগের অর্পামুসারিণী-ব্যাখ্যা দেখুন) মন্ত্রটীকে তিন অংশে বিভক্ত করিয়াছি; অপরাপর ব্যাখ্যাতেও সেই তিন ভাগেই মন্ত্রটি বিভক্ত বটে, কিন্তু চতুর্বিধ বিপরীত ভাব তাহাতে পরিবাচক হইয়াছে। প্রচলিত ব্যাখ্যাদিতে, মন্ত্রের প্রথম অংশের—“মন্দিস্ত যদুশানে কাব্যে সঁ। ইন্দ্ৰঃ” পর্যন্ত অংশের—অর্থ লিখিত হইয়াছে,—“যে কালে ইন্দ্ৰ ভার্গব অধির দ্বারা স্তুত হইয়াছিলেন।” তার পর মন্ত্রের দ্বিতীয় অংশের—“বহু বহুতরাধি তৰ্তুতি” অংশের—অর্থ নিষ্কাশন করা হইয়াছে,—“সেই

উ প্রভায় হইয়াছে। বহুলবচন-হেতু কৃত প্রাপ্ত হইয়াছে। বহুতরা। অতিশয় বহু বা মুক্তি—এতদর্থে বহুতরা পদ বিশ্বাস। ‘স্মৃগং স্মৃক’ এই নিয়মে বিভক্তি আকার প্রাপ্ত হইয়াছে। এহলে সামাজিক গতিবাচক পদে বিশেষ গতি লক্ষিত হইয়াছে। যথিঃ। আপনার্থক বা ধাতু হইতে বিশ্বাস। ‘আনৃগমহনজন’ ইত্যাদি নিয়মে কি-প্রভায় হইয়াছে। ‘লিঙ্গস্তোবাঃ’ নিয়মকে ক্লুষ্টাপ্রাপ্ত হওয়ার বিবচন হইয়াছে। ‘আত্মে লোপ ইট চে’; নিয়মে আকারের লোপ হইয়া প্রত্যয়স্থ প্রাপ্ত হইয়াছে।—‘স্মৃগং স্মৃগো ত্ববন্তি’—এই নিয়মে পক্ষমী বিভক্তিতে অমাদেশ লক্ষিত হয়। ‘মৃংহিতা’। বৃক্ষার্থক ‘মৃহি’ হইতে বিশ্বাস। ‘ইদিবারুম্’—এই নিয়মে ‘মুম্’ হইয়াছে। ঐরুবৎ। ঈর ধাতু প্রেরণার্থক। চুগাদিগীর-হেতু কঃ প্রভায়; এবং লঙ্ঘ-হেতু আটকের আগম হইয়াছে। ‘আটক’ নিয়মে তাহার বৃক্ষ হইয়াছে। (১৩—১৪—১৫—১৬—১৭)

* * *

କାଳେ ଅତିଶ୍ୟ କୁଟିଲଗାନୀ ଅଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟକେ ଯୋଜିତ କରିଯା ତିନି ବୁଦ୍ଧେ ଆମୋହଣ "କରିଯାଛିଲେନ ।" ଅନ୍ତେର ତୃତୀୟ ଅଂଶ—“ଉତ୍ତୋ ସମ୍ବିଂ ନିରପଃ ଶ୍ରୋତସାମ୍ଭଜ୍ୟ ।” ଇହାର ଅର୍ଥ ଏକାଶ,—“ଉତ୍ତୋ ସମ୍ବିଂ ନିରପଃ ଶ୍ରୋତସାମ୍ଭଜ୍ୟ ।” ଅନ୍ତେର ଶେଷ ଅଂଶ,—“ବି ଶୁଷ୍ଠ ଦୂଃଖିତା ଐରଯ୍ୟ ପୁରୁଃ ।” ଉହାର ଅର୍ଥ,—“ଏବଂ ଶୁଷ୍ଠ ଅନୁରେନ ବୁଦ୍ଧ ନଗରମକଳ ବିଦାରିତ କରିଯାଛିଲେନ ।”

ଏହି ତୋ ଅନ୍ତେର ଅଚଲିତ ଅର୍ଥ ! ବେଶ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବେନ,—କୋନଓ କଥାର ସହିତ କୋନଓ କଥାର ସଂଶ୍ରବ ନାହିଁ । ଏକବାର ଝର୍ଣ୍ଣ, ଏକବାର କୁଟିଲଗଞ୍ଜି ଅଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ, ଏକବାର ମେଘ ହଇତେ ଜଳ-ନିଃମାରଣ, ଏକବାର ଶୁଷ୍ଠ ଅନୁରେନ ନଗର ଧର୍ମକର୍ମ । ତାର ପର, ଆରଓ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବେନ,—ପୁରୁଃ ଖାକେ (ଅଚଲିତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାଦିତେଇ) ବଳା ହଇଯାଛିଲ,—ଉଶନାର ବଳେ ଇନ୍ଦ୍ର ବଳମଞ୍ଚ ହଇଯାଛିଲେନ । କିନ୍ତୁ ଏଥାନେ ଆବାର ବଳା ହଇଲ,—ଉଶନା (ଭାର୍ଗବ) ଇନ୍ଦ୍ରର ସ୍ତତି କରେନ । ପୂର୍ବାପର କୋନଟିର ସହିତ କୋନଟିର ଏକକ୍ୟ ନାହିଁ । ଏହି କି ବେଦେର ଅର୍ଥ ? ଏ ପ୍ରକାର ଅନୁମତ ବିଚିନ୍ମ ଅର୍ଥ ଆମରା କଦାଚ ଗ୍ରହଣ କରିଲେ ପାରି ନା ।

ଏଥନ, ଆମରା ସେ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରିଲାମ, ସଥାପର୍ଯ୍ୟାୟ ତାହାର ସନ୍ତ୍ରି-ରଙ୍କା-ବିଷୟେ ଆମୋଚନା କରା ଯାଇତେଛେ । ସ୍ତୋତ୍ରମନ୍ତ୍ରେର ସହିତ ସେ ଭଗବାନେର ଅବିଚିନ୍ମ ମହିନ୍ଦ୍ର, ତିନି ସେ ଅନ୍ତେର ମଧ୍ୟେ ଓତଃପ୍ରୋତ ବିଦ୍ଧମାନ୍ ଆହେ, ଶାଙ୍କାମୁନୀରୀ ମାଧୁଗନ୍ଧ ତାହା ବୁଝିଯା ଥାକେନ । ମାଧୁ ମହାଜନଗଣେର ଉପଦେଶେ ଏବଂ ଶ୍ରଦ୍ଧିବାକ୍ୟ ତାହା ମଧ୍ୟାବାଣ ହୁଏ । “ସ୍ତୋତ୍ରମନ୍ତ୍ରର ଅଧି ତିର୍ତ୍ତତି” ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଂଶେ (ଆମାଦିଗେର ଅର୍ମାନୁଜାରିଗୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଖୁନ) ଏହି ନିତ୍ୟସଂତ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ଵ ପ୍ରକଟିତ । ବାଖ୍ୟାର ଅନୁମରଣେଇ ତାବମଙ୍ଗତି ଉପଲକ୍ଷ ହଇବେ ।

ଅନ୍ତେର ମଧ୍ୟେ କଟିନ ମର୍ମାମୂଳକ ପଦବ୍ୟ—“ବଙ୍କୁ ବଙ୍କୁତରା ।” ମହମା ଏହି ଦୁଇ ପଦେର କୋନଓ ଅର୍ଥ ପରିଗ୍ରହଣ କରା ଯାଏ ନା । ପଦବ୍ୟ ବିବଚନାକୁ ସ୍ଵାକ୍ଷାର କରିଯା, ଭାଷ୍ୟକାର ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାରଗଣ ଦୁଇଟି ସ୍ଥୋଟକେର ସଂଶ୍ରବ ଟାନିଯା ଆନିଯାଏନ । ପୂର୍ବାପର ଅନୋମଧ୍ୟେ ଏକଟା ବୁଦ୍ଧେର କାଳାଳୀ ଆହେ । ଶୁତରାଂ ରଥକେ ଟାନିବାର ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ସ୍ଥୋଟକେରେ ଆବଶ୍ୟକ ହଇବାକୁ ପଢ଼ିଯାଇଛେ । କିନ୍ତୁ ପୁର୍ବେ (ପୁରୁଃ ଖାକେଇ) ମେ ସ୍ଥୋଡା ଛିଲ—“ଅନୋମାଜ୍ୟ ।” ଏଥନ୍ ହଇଯା ପଡ଼ିଲ—‘ବଙ୍କୁ ବଙ୍କୁତରା ।’ ସ୍ଥୋଟକ ଅର୍ଥ ଆନିତେ ହଇବାକୁ

दिलासाई येन घोटकेरणां प्रकृति बदल हइया गेल। यांत्रिक—रहस्येर कथा ! एथन, आमरा ए छुइ पादे ये अर्थ अहण करियाछि, ताहारही कथा कहितेछि । आमरा बल, सख्तरज्ञानः तिन भावेर कार्याकार्य वा फलाफल-प्राप्तिर विषय एই मन्त्रे निगृत भावे निविष्ट आहे । मन्त्रे प्रथमे सख्तभावेर—सख्ताधापम साधकेर विषय बला हइल । भाव पर एथन, रजः व तवः एই छुइ भावेर वा अवस्थाव विषय बला हइतेछे । यत किछु वक्रभाव—अपकर्म वा कोटिल्य, ए छुइयेर (रज्ञमेर) वध्येहि विष्टमान् आहे । वक्र ए छुइ भाव, वक्रतर पद्धाइ अवलम्बन करिया थाके । एथाने सेहि तत्त्वां प्रथ्यात । पद छुइटाके विचरणास्त धरिया व्याख्या कराव तांपर्यां एই ये, ए छुइ भावेर (रज्ञमेर) विषयाई मन्त्रेर अंशे विवृत हइयाचे ।

एक्षणे मन्त्रेर शेषांशेर (आमादिगेर अर्पामुसारिणी व्याख्यान “उत्त्रः” हइते “निः अस्मज्जः” एवं “शुक्षम्य” हइते “वि ग्रिरयः” अंशेर) प्रति लक्ष्य करून । ताहातेहि बुविते पारा याईवे, मन्त्रेर पूर्वापर सकल अंशी किऱप एक सूत्रे संग्रहित—किऱप एक स्वरूप विगठित—किऱप अभिन्न स्वरतान्मये विध्वनित । ए अंशेर भाव एই ये,—‘तगवान एमनइ करुणामय ये. सेहि रज्ञमसाभिभूत्कृतिमार्गगमी जनेर प्रतिओ ताहार करुणार विराम नाहि । शुक्षमसख्तभावेर धारा, ताहार करुणा-प्रभावे सकलेरहि प्रति प्रवाहित हइयाचे । अति-वड पापीर हृदयेओ अमुतापेर ये तप्तखास उथित हय, से हृदयेओ ये समय समय अनुशोचनार आवेगे आर्द्र हइया पडे, सकलहि ताहार करुणा । अति पापकर्मकौरीर कर्तोर हृदयेओ तिनि स्वेहसख्तभावेर सकाळ करिया देन । ताहाते, कत पापी ये उक्तार पाहिया गियाहे, के निर्कारण करिते पारे ? फलतः, सकलहि सेहि तगवानेरहि करुणा । तिनि साधुर हृदयेहि सतत विवाजमान् वटेन ; कृतिल-पद्धारा कृतिल पथेर संकानेहि फिरितेहे सत्य ; किस्त करुणाविनि, सकलकैहि शुपथे आकर्षण करितेहेन । इहाई ए मन्त्रेर निगृत उत्तरकथा । (१३—५१म—११६) ॥

ଶାଦଶୀ ଖକ୍ ।

(ଅଥମଂ ମନୁଷୁ । ଏକଗଣାଶ୍ର-ସୁକ୍ତଃ । ଶାଦଶୀ ଖକ୍) ।

ଆ ସ୍ମା ୱର୍ଥଃ ସ୍ଵପାଣେୟୁ ୱିଷ୍ଟିତି ୱାର୍ଯ୍ୟାତସ୍ତ୍ର
ପ୍ରଭୃତା ସେୟୁ ୱନ୍ଦମେ ।

ଇଲ୍ଲ ସଥା ସ୍ଵତମୋୟେୟୁ ୱାକନୋହନର୍ବାଣଃ

ଶ୍ଲୋକମା ୱୋହମେ । ଦିବି ॥ ୧୨ ॥

ପର-ବିଶ୍ୱେଷଣଃ ।

ଆ । ସ୍ମା । ୱର୍ଥଃ । ସ୍ଵପାଣେୟୁ । ୱିଷ୍ଟିତି । ୱାର୍ଯ୍ୟାତସ୍ତ୍ର ।

ପ୍ରହୃତାଃ । ସେୟୁ । ୱନ୍ଦମେ ।

ଇଲ୍ଲ । ସଥା । ସ୍ଵତମୋୟେୟୁ । ଚାକନଃ । ଅନର୍ବାଣଃ ।

ଶ୍ଲୋକଃ । ଆ ୱୋହମେ । ଦିବି ॥ ୧୨ ॥

ସମ୍ମାନୁଲାରିଣୀ-ବ୍ୟାଖ୍ୟା ।

‘ଇଲ୍ଲ’ (ହେ କଗବନ୍ ଟେକ୍ଷଦେବ) ! ‘ସେୟୁ’ (ଅଳୋକୁକେୟୁ ପବିତ୍ରକର୍ମୟୁ, ଶୁଦ୍ଧମଧ୍ୟେୟୁ) ଏବଂ
‘ପ୍ରଭୃତା’ (ସହତା, ଅତିଶରେନ) ‘ମନ୍ଦମେ’ (ହର୍ଷିଂ ପ୍ରାପ୍ନୋଦି), ‘ଶାର୍ଯ୍ୟାତସ୍ତ୍ର’ (ଅହିଂସାପରାଗଗ୍ରହଣକ୍ଷମତାବିଦିଃ, ସହ—କାଳରେ ଚିରବିଜ୍ଞାନକ୍ଷେତ୍ର ଶାର୍ଯ୍ୟାତନାମ୍ରା ରାଜରେ) ‘ସ୍ଵପାଣେୟୁ’ (ଶୁଦ୍ଧମରତାବିପରିହଣ୍ୟୁ, ତଦୀଯଙ୍କାରିକର୍ମନିରିକ୍ଷେୟୁ) ‘ଆ’ (ସର୍ବତୋତ୍ତବେନ) ‘ପ୍ରକ୍ଷେତ୍ର’
(ହର୍ବରକଣଃ, କୁଳ ଇତି ସାବଦ) ‘ସା’ (ଆମଙ୍କେନ ଶକ, ସହ—ପାଦପୁରଣେ) ‘ଭିଷନ୍ତି’ (ସର୍ଜମେ)
ଏବଂ ‘ସଥା’ (ସାମୁଶେଷ) ‘ସ୍ଵତମୋୟେୟୁ’ (ଶୁଦ୍ଧମଧ୍ୟେୟୁ) ‘ଚାକନ’ (କାମରମେ, ପ୍ରକ୍ରିଯାନୋ ତଥାତ୍)

‘ଦୀବି’ (ହାଲୋକେ, ସବ୍ବତାବାନିଲରେ ହୁଅଥେ—ଅବହିତିପୂର୍ବକମିତି ବାବଃ) ‘ଅମର୍ମାଣଃ’ (ଅଚକଳ, ନିତ୍ୟ) ‘ଗୋକୁଳ’ (ଶୋଭମନ୍ତଃ) ତଥା ‘ଆ ରୋହମେ’ (ଆପ୍ନୋଷି, ହଜି ବିରାଜିତଃ ଶ୍ରୀ ନିତ୍ୟ-ଅକଳଃ ଶୋଭମନ୍ତଃ ଲକ୍ଷଣ ଇତି ତାବଃ) ॥ ‘ସତ ସବ୍ବତାବୋ ବିଜତେ, ମୃଦୁକର୍ମାମୁଢ଼ାମକ ତବତି, ଉତ୍ତ୍ରେ ତଗବାନ୍ ତିଷ୍ଠତି’—ଇତି ତାବଃ ॥ (୧୯—୧୯୮—୧୨୩) ॥

* * *

ବାହୁଗାନ ।

ହେ ଭଗବନ୍ ଇନ୍ଦ୍ରଦେବ ! ଯେ ଅଲୋକିକ ପବିତ୍ର-କର୍ମେ (ଶୁଦ୍ଧମତ୍ତବ୍ୟାବେ) ଆପନି ଅତିଶୟ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁୟେନ ; ଅହିଂସାପରାଯନ ସଂସାରେ ମନ୍ଦିର-କାମୀ ଜନେର (ଅଥବା—କାଳଚକ୍ରେ ଚିନ୍ମିତିମନ୍ତ୍ରମଧ୍ୟାତ ମହାଦିଵ) ତାନ୍ତ୍ରମ ଶୁଦ୍ଧମତ୍ତବ୍ୟାବ ଗ୍ରହଣ, ସର୍ବତୋଭାବେ ତ୍ବାହାର ହୁଦୟ-ରୂପ ରୁଥେ ଆପନି ଆନନ୍ଦ-ମହ ଅବଶ୍ଵିତ କରେନ ; ଆପନି ଯେ ପ୍ରକାରେ ଶୁଦ୍ଧମତ୍ତବ୍ୟାବେର କାମନା କରିଯା ଥାକେନ (ଅଥବା ମତ୍ତଭାବେର ବାଧ୍ୟେ ପ୍ରକାଶମାନ ହୁୟେନ) ସ୍ଵର୍ଗେ ବା ମତ୍ତଭାବ-ନିଲୟ ସାଧକେର ହୁଦୟେ (ଅବଶ୍ଵିତ-ପୂର୍ବକ) ଅଚକଳ ନିତ୍ୟ ଶୋଭମନ୍ତରେ ମେଟି ପ୍ରକାରେଇ ପ୍ରାପ୍ତ ହଇଯା ଥାକେନ । (ଭାବ ଏହି ଯେ,—‘ସେଥାନେଇ ମତ୍ତଭାବ, ସେଥାନେଇ ମୃଦୁକର୍ମାମୁଢ଼ାମ, ଭଗବାନ୍ ମେଥାନେଇ ଧିତ୍ୟମାନ୍ ଆଛେନ ।’) ॥ (୧୯—୧୯୮—୧୨୩) ॥

* * *

ମାରଣ-ଭାବୁଃ ।

ଅତ କୌଣସିତକିଳ ଇତିହାସମାଚକ୍ରତେ । ଶୀଘ୍ରାତନାମ୍ବୋ ରାଜର୍ଦେଶଜେ ଡୁଣ୍ଡୋତ୍ତ୍ରେପନଶ୍ଚ) ଯମୋ ଅହର୍ଦୀରାଖିନ୍ ଶ୍ରୀମତ୍ତବ୍ୟାବ । ଇନ୍ଦ୍ରସଂ ଦୃଷ୍ଟି କୁତୁହଳ୍ବୁ । ତମିତ୍ରମହନୀର ପୁନଃ ମୋହି ଉତ୍ୟେ ଆଦାନିତି । ଅହର୍ଦୀରାଖିନ୍ ପ୍ରତିପାଦନେ ॥ ହେ ଇନ୍ ସଂ ବସପାନେସୁ । ବୃକ୍ଷଃ ମେଚନର୍ମର୍ତ୍ତବ୍ୟ ମୋହନପାନାନି ବସପାଗାନି । ତେସୁ ନିମିତ୍ତକୁତ୍ୱେ ରଥମାତିଷ୍ଠିତି ଆ । ଜ୍ଞାନଦେବ ରଥମାହର ଗର୍ହଣି । ନ ଦୟଃ କର୍ତ୍ତ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରସରିତିତ ଭାବଃ । ଏବକୁ ସତି ସେସୁ ମୋହେସୁ ବଃ ମନ୍ମମେ । ଇର୍ବଂ ଆପ୍ନୋସି । ତାନ୍ତ୍ରାଃ ମୋମଃ ଶାର୍ଯ୍ୟାତ୍ତୈତମାମ୍ବୋ ରାଜର୍ଦେଶଃ ମର୍ଦିନଃ ପ୍ରଭୃତାଃ । ପ୍ରେକ୍ଷଣ

ମାରଣ-ଭାବେର ସମାଧିବାନ ।

କୌଣସିକ-ଶାଖାଧ୍ୟାବିଗମ ବଲେନ,—ଏ ମନ୍ତ୍ରର ସହିତ ଏକଟି ଇତିହାସ ବା ଉପାଧ୍ୟାବ ବିଜାତିତ ଆହେ । ସେ ଉପାଧ୍ୟାବ ; ସଥା,—ଶର୍ଯ୍ୟାତ ନାମକ ରାଜଦିତ ଯଜେ ଡୁଣ୍ଡ-ଗୋତ୍ରୋପନ ମହବି ଚାବମ ଆଧିନ-ଶ୍ରୀ ଶର୍ମଣ ଏହ ଏହଙ୍କ କରିବାଛିଲେନ । ତାହା ଦେଖିଯା ଇନ୍ କୁତୁ ହନ । ତଥା ଇନ୍ଦ୍ରକେ ସମ୍ଭବ କରିବାର ଅତ ତାଙ୍କେ ଶୁନରାର ମୋହ ଆଦାନ କରା ହନ । ଇହାତେ ଏହି ମନ୍ତ୍ରର ଅର୍ଥ ଅଭିପ୍ରେସିତ ହନ,—ହେ ଇନ୍ ! ଆପନି ମେଚନ-ମର୍ତ୍ତବ୍ୟ ମୋହନାନେର ନିମିତ୍ତ ତାରିବିତ୍ତୁତ ତିମ ଶୁଦ୍ଧେ ଆରୋହଣ କରିବା ଗମନ କରେନ । ଏଇରୂପ ହୁଏଇବା, ସେ ମନ୍ତ୍ର ମୋହି ଆପନି ହର୍ଷ ଆପ୍ତ ହୁଏ, ପେଇରୂପ ମୋହ ଶାର୍ଯ୍ୟାତ ନାମକ ରାଜଦିତ କର୍ତ୍ତ୍ଵକ ପ୍ରକଟିତରେ ଅନ୍ତର୍ମାଲିତ ଅର୍ଥ ।

। इतादि । अभियवादि संस्कृतः संस्कृता इतार्थः । अतः लक्ष्मोर्विभिन्नमुख्यतः । अन्तिमेयु इतेयु यथा चाकन । यथा कामसे । एवमस्तापि शार्यात्तत्र सोम्यान् कामस्त्र । तथा पति विवि द्यालोकेहमर्वाधं गमनरहितं श्वरं श्लोकं श्लोकलक्षणं बचो यशो वारोहणे । आप्नोमि । यस्त्र । इमं यजमानं विवि द्यालोक उत्तमलक्षणं यशः प्राप्नन्ति ॥

४। निपातत्त्वं चेति दीर्घतः । वृषपाणेयु । पा पाने । तावे लूट । वा तावकरणर्योः । पा॒ च॒ च॒ १० । इति पूर्वपदस्त्रान्निमित्तात्तुरस्त्रं पानशक्नकरस्त्र गतः । प्रत्यताः । त्रृण तरये । कर्म्मणि निष्ठा । गतिरस्त्रं इति गतेः अकृतिस्त्रं गतः । मन्त्रे । मन्त्रि स्त्रियोगमन्त्रप्रकाण्डिगतियु । अद्यपदेशालासार्वधातुकामूलात्तत्रे धातुस्त्रः । चाकनः । कनी दीप्ति-काण्डिगतियु । अत्र कार्यार्थः । काण्डिशार्विलायः । लेटि सिप्याऽगमः । वहलं छन्दसीति शपः शूः । त्रुजादिवामत्यामस्त्र दीर्घतः । सर्वे विधवश्चल्लसि विकल्पात्तिइत्यात्तुहादात्तद्वात्तवे धातोरिति धातुस्त्रेष्ठोदात्ततः । अनर्वाणं । अर्त्तेरत्तेष्ठोदात्ततः । अद्यपदेशात्तरात्तवे विपि । नक्षा वहत्रीहावमार्विगत्तमावनेऽग्ने इति पर्यामात्त्र आदेशात्तवे सर्वनामस्त्रानेन चेत्यपदादीर्घतः । नक्ष-स्त्रायित्तात्तरात्तेष्ठोदात्ततः । श्लोकं । श्लोकं संषाते । श्लोकात्त इति श्लोकः । कर्म्मणि शृङ् । एवादात्तयादात्ततः । रोहणे । ऋचर्यात्तायेनाआनेपदः ॥ २ ॥

अभियवादि संस्कार द्वारा शूसंस्कृत हइराहिल । अतएव, अभियुक्त सोमयुक्त अन्तिमीय इतेयु आपनि वेमन सोम कामना करिया धाकेन, शार्यात्त राजधिर सोमात्त आपनि सेईरूपे कामना करन । ताहा हइले, द्यालोके गमनरहित श्वर श्लोकलक्षणमृक्त यशः प्राप्त हमेन ; अथवा एই यजमानके द्यालोकेर उत्त लक्षणयुक्त यशः आपनि प्राप्त करान ।

५। निपात-हेतु दीर्घत्र प्राप्त हइराहिल । वृषपाणेयु । पा-पातु पान्पर्जापक । तावे लूट । 'वा ताव करणर्यो' (८:४:१०) एই पाणिनीय सूत्रामूलारे पूर्वपद-हेतु निमित्त अस्त्र उत्तर पद्मेर पान-शक्नेर न-कार गत-प्राप्त हइराहिल । प्रत्यताः । तरणार्थक त्रृण धातु हइते निष्प्र । कर्म्मणिवाचो त्रृणत्र निष्ठा-प्रत्यार । 'गतिरनस्त्रः'—एই नियमे गतिर अकृतिस्त्र-प्राप्ति द्युतिराहिल । मन्त्रे । स्त्रि योद मद अप्त शप काण्डि-गति प्रत्यति अर्थण जापक यनि (मद) धातु हइते निष्प्र । अद्यपदेश-हेतु लसार्वधातुक अमूलात्त-आप्तिते धातुस्त्र रुहिलाहिल । चाकनः । दीप्ति काण्डि ओ गति अर्थमूलक कनी (कम) हइते निष्प्र । अथाने उहा काण्डि अर्थे अप्तुक । काण्डि शप्दे अभिलाषण वृद्धाय । लेटि विभक्ति-हेतु सिपेर अट आगम हइराहिल । 'वहलं छन्दसि' नियम-प्रयुक्त शप शाने अनु आदेश । त्रुजादिव-हेतु बलिया अभ्यामेर दीर्घ हइराहिल । 'सर्वेविधवश्चल्लसि विकल्पात्त' एই नियमे अन्त्यस्तेर उदात्तस्तेर अभाव-हेतु 'धातोः' इत्यादि विधामूलारे धातुर अस्त्रर उत्तात्त हइराहिल । अनर्वाणं । 'अस्तेष्ठोदात्तपि दृश्यते' सूत्रामूलारे 'दृशिग्रहणात्' नियमे अप्ति पद्मेर उत्तर तावे विपि, प्रत्यार हय । 'नक्षा वहत्रीहावमार्विगत्तमावनेऽग्ने' इत्यादि नियमे पर्यामासेर उत्तर त्र आदेश हय नाहि ; सेहि तेतु 'सर्वनामस्त्रानेच' नियमे उत्पदार्थ दीर्घ हइराहिल । 'नक्ष-स्त्रात्' नियमे उत्तरपद्मेर अस्त्रर उदात्त हइराहिल । श्लोकं । संषातार्थक श्लोक हइते निष्प्र । 'श्लोकात्त' एই अर्थे श्लोक पद निष्प्र । कर्म्मणिवाचो शृङ् अत्यार एवं श्रिय-हेतु आचामात्त । रोहणे । शृङ् धातु वृत्तार्थे आचामेपद्मु हइराहिल ॥ ३ ॥

ছান্দশ (৬১০) খকের বিশদার্থ ।

— : : —

এই খকের অন্তর্গত ‘শার্যাতস্ত’ পদ উপলক্ষে, নামা উপাধ্যানের অবতারণা করা হইয়া থাকে,—নামা গবেষণা প্রকাশ পায়। বহু পৌরাণিক বিবরণের সহিত উভার সম্বন্ধ সূত্রিত দেখি ।

খকে ‘শার্যাতস্ত’ পদ আছে। পূর্বে দেখিতে পাই, বৈবস্ত মন্ত্র চতুর্থ পৃষ্ঠা ‘শর্যাতি’ নামে প্রথ্যাতি । ব্রাহ্মণে অশুবংশীর রাজা বিশেষ বলিয়া ‘শার্যাত’ নামের উল্লেখ আছে। সারণ-ভাগ্যে শার্যাতকে ভগ্নবংশীয় খবি বলা হইয়াছে। প্রকাশ এই যে,—মহর্ষি চ্যবন ইহ শার্যাত রাজাৰ কল্পাকে বিবাহ কৰেন। সেই বিবাহেৰ যজ্ঞে, ইন্দ্র এবং অধিনীকুমারস্বরূপ উপস্থিত ছিলেন। কিন্তু যজ্ঞে দেবগণকে যে হবিঃ (সোমরস) আদান কৰা হৰ, তাহা হইতে অধিনীকুমারস্বরূপের অংশ চ্যবন খবি দ্বয়ঃ গ্রহণ (গুণাধঃ) কৰেন। তাহাতে, অধিদ্বৰ হবিঃ (সোমরস) প্রাপ্ত না হওয়ায়, ইন্দ্র বড়ই কুক্ষ হন; তজ্জ পঙ্ক হইবার উপক্রম হৰ। তখন চ্যবন খবি পুনরাবৃত্ত হবিঃ (সোমরস) প্রস্তুত কৰেন; এবং অনেক বিনতি করিয়া ইন্দ্রের কোপ নিবারণে সমর্প হন। কৌশিকিকী ব্রাহ্মণে সংক্ষেপে এবং পঞ্চপুরাণে ও শ্রীমত্তাগবতে একটু বিস্তৃতভাবে এই উপাধ্যান পরিবর্ণিত আছে ।

এখানে এই ঘন্টের সম্বন্ধে বলা হইয়া থাকে,—এই ঘন্টাটি যেন সেই সময়ের প্রার্থনামূলক, খবি যেন পেই সময়ে এই ঘন্টাটি প্রথিত করিয়া ইন্দ্রের তুষ্টি সম্পাদন কৰেন। এতদমুসারে ঘন্টের যে অর্থ দাঢ়াইয়া গিয়াছে, তাহার ছাইটী অর্থ (ঘন্টের প্রচলিত ছাইটী বঙ্গানুবাদ) নিম্নে উক্ত কৰিতেছি । যথা,—

(১) “হে ইন্দ্র ! তুমি সোমপানাৰ্থ রথে আরোহণ কৰিয়া গমন কৰ । যে সোমে তুম সৃষ্টি হও, শার্যাত সেই সোম প্রস্তুত কৰিয়াছেন ; অতএব অর্ত যজ্ঞে তুমি যেকোণ অভিযুক্ত সোম কামনা কৰ, (সেইকোণ শার্যাতের সোমও কামনা কৰ), তাহা হইলে দিব্য লোকে অবিচল যশ প্রাপ্ত হইবে ।”

(২) “হে ইন্দ্র অপনি সোমপানের নিবিড় রথে আরোহণ কৰিয়া থাকেন ; শার্যাত রাজর্ষিৰ সংস্কৃত সোমপান কৰিয়া আপনি হর্ষসূক্ত হউন । যেকোণ আপনি স্বত্ত্বসোম রথকে কামনা কৰেন, তৎক্ষণ আপনি আমাদিগের ছালোকেন্দ্র উদ্ধিত হিৱ উত্তিসূক্ষ চিৰকাল প্রাপ্ত হৰেন ।”

କେବଳ ଏହି ଅର୍ଥ କେନ, ଏକ ଶ୍ରେଣୀ ବିଧିରୀ ପ୍ରକାରିକ ସେ ଅର୍ଥାଣ କରିବାର ପ୍ରଗାଢ଼ ପାଇ—ଆର୍ଯ୍ୟଗଣ ଗୋ-ଖାଦକ ଛିଲେନ, ଏହି ମନ୍ତ୍ରେର ‘ବୃଷ-ପାଣେଶୁ’ ପଦ ହଇତେ ତୀହାରୀ ମେ ପ୍ରଥାଣେ ‘କୁରିଯା’ ବାହିର କରିତେ ପାରେନ । ଘାୟିକ ; ମେ କଥାଯା ଆର ପ୍ରଯୋଜନ ନାହିଁ । ଏଥିନ ଅନ୍ତର୍ଭାବ ଆବରା ଯେତାବେ ଅର୍ଥ କରିଲାମ, ଏକ ଏକଟୀ ପଦେର ଡାଂପର୍ଯ୍ୟାନୁଧାବନେ ତାହାର ଉପଧୋ-ପିତାର ବିଦ୍ୟ ବିଚାର କରିଯା ଦେଖୁନ ।

ଅର୍ଥମ—‘ଯେମୁ’ ପଦ । ଏ ପଦେ ଶୁଦ୍ଧମନ୍ତ୍ରକେ ଲଙ୍ଘ୍ୟ କରିତେହେ ଏବେ ତାହାକେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟରାପେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶେର ଭାବ ଆସିତେହେ । ଅର୍ଥାଏ, ଲୋକାତୀତ ପରମ ପରିବିତ୍ର ସେ ସଞ୍ଚାରିବ, ‘ଯେମୁ’ ପଦେର ତାହାଇ ଲଙ୍ଘ୍ୟ । ଦେବତାର ବା ଭଗବାନେର ହର୍ଷ କି ପ୍ରକାରେ ସଞ୍ଚାର ହୁଏ ? ଆନନ୍ଦମଯେର ଆନନ୍ଦ-ନିଳାଙ୍ଗ—ମେ କୋଥାଯା ? ମେ ମେହି ପରମ ପରିବିତ୍ର ଶୁଦ୍ଧମନ୍ତ୍ରଭାବ ନହେ କି ? “ଇନ୍ଦ୍ର-ଯେମୁ ଅଭ୍ୟାସ ମନ୍ଦ୍ସେ” — ଏହି ପଦ-ଚତୁର୍ବୀଯ ଏ ଅର୍ଥଇ ପ୍ରକାଶ କରିତେଛ । ତାର ପର ଲଙ୍ଘ୍ୟ କରନ—“ଶାର୍ଯ୍ୟାତନ୍ତ୍ର ବୃଷପାଣେଶୁ ଆ ରଥଂ ଆ ତିର୍ତ୍ତମି” ଅଂଶେର ସହିତ ଉଥାର କେବଳ ସମସ୍ତ-ସୂଭ୍ର ରହିଯାଛେ । ସୀହାରୀ ଅହିଂସା-ପରାଯଣ, ସୀହାରୀ ସଂମାରେ ମକଳେର ଘରକାରୀ, ସୀହାରୀ ‘ବୁଝୁଧେବ’କୁଟୁମ୍ବକଂ’ ଜ୍ଞାନେ ସର୍ବଜୀବେ ସବ୍ବଭାବେ ମେବା-ନିରାତ, ସଂକ୍ଷେପତଃ ସୀହାରୀ ସର୍ବତ୍ର ଭଗବାନେର ବିଶ୍ଵାନତା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଯା ସମ୍ମର୍ଶିତ-ସମ୍ପାଦ ; ତୀହାଦିଗେର ସେ ହଦ୍ଦଗତ ଶୁଦ୍ଧମନ୍ତ୍ରଭାବ, ତାହାର ଅଧ୍ୟେ ଭଗବାନ୍ ନିତ୍ୟ ବିରାଜଯାନ୍ ଆହେନ ;—ମେ ଆନନ୍ଦେର ମାଗରେ ଆନନ୍ଦମଯ ଚିରକାଳ ବିଶିଷ୍ଟୀ ରହିଯାଛେନ । ସେ ଅଲୋକିକ ଚିରପରିବିତ୍ର ଶୁଦ୍ଧମନ୍ତ୍ର ତୀହାର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥାନ, ମନ୍ଦର୍ଶୀ ସାଧକେର ହୃଦୟର ତଞ୍ଚପ ଶୁଦ୍ଧମନ୍ତ୍ରଭାବେହି ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ; ରୂପରାଏ, ମେଥାନେ ଭଗବାନେର ନିତ୍ୟ ବିଶ୍ଵାନତା ସ୍ଵତଃନିଷ୍ଠ । “ଶାର୍ଯ୍ୟାତନ୍ତ୍ର” ହଇତେ “ତିର୍ତ୍ତମି” ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଂଶେ ଏହି ସ୍ଵତଃନିଷ୍ଠ ନିତ୍ୟମତ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ଵରେ ପ୍ରକଟିତ ଦେଖି । ‘ଶାର୍ଯ୍ୟାତନ୍ତ୍ର’ ପଦେ ଯହିଁ ଅର୍ଥ ପରିଗ୍ରହ କରିଲେଓ, ମେ ପକ୍ଷେଓ ଏହିକପ ଭାବରେ ଅଧିଗତ ହୁଏ । କେନ-ନା, ଆଜ୍ଞାଦର୍ଶୀ ଜନଇ ଖାପିପଦବାଚ୍ୟ । ଆଜ୍ଞାଦର୍ଶୀ ଶାର୍ଯ୍ୟାତ କାଳଚକ୍ରେ ଚିରବିଦ୍ୟମାନ୍ ରହିଯାଛେନ । ତୀହାର କାର୍ଯ୍ୟ ଅଫୁରନ୍ତ ।

ଅତଃପର ମନ୍ତ୍ରେର ଅର୍ଥ ଅଂଶେର ସହିତ ଶୈଖାଂଶେର (“ଶାଖା”) ହଇତେ “ଆ ରୋହଦେ” ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଂଶେର) ମନ୍ତ୍ରଭିନ୍ନ ଦିଷ୍ଟରେ ଲଙ୍ଘ୍ୟ କରନ । ଅର୍ଥାଂ-ଶୈଖାଂ-ଶେର ଅର୍ଥ ହଦ୍ଦଗତ୍ୟ ହଇଲେ, ଏ ଅଂଶେର ମର୍ମ ସ୍ଵତଃଇ ଉପଲକ୍ଷ ହଇତେ ପାରେ ।

ଏ ଅଂশେର “ଦିବି” ପଦଟିର ମର୍ମ ଅଛୁଭୁତ ହିଲେଇ ଯତ୍ନାର୍ଥ ବିଶ୍ୱ ହିଲା ଆସେ । ‘ଦିବି’ ପଦେ ସର୍ଗ ବୁଝାଯାଇ । ତାହା ହିତେ ସର୍ପୋପମ ହନ୍ଦୀ ଅର୍ଥ ଆସେ । ସହଜ ଆମରା ଏହି ଅର୍ଥର ସଂଭି ଲଙ୍ଘ କରିଯା ଆସିଯାଇଛି । ଫଳତଃ, ଏ ପଦେ ସତ୍ରଭାବେର ଆଧାର ହନ୍ଦୀକେଇ ବୁଝାଇଯା ଥାକେ । ତାହା ହିଲେଇ, ଅର୍ଥ ସେ କେବଳ ଜୁଗମ ହିଲା ଆସେ, ସହଜେଇ ବୁଝା ଯାଇବେ । ସେ ଶୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତର ସହିତ ଭଗବାନେର ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ସମସ୍ତ, ସାହାର ମଧ୍ୟେ ତିନି ଓତଃ-ପ୍ରୋତ୍ତଃ ବିଷ୍ଣୁମାନ୍ ଥାକେନ ; ସାଧୁଜନେର ସେ ବିଷ୍ଣଳ ଅନ୍ତର—ସର୍ଗଭୁଲ୍ୟ ସେ ସତ୍ରଭାବେର ଆଶ୍ରୟ-ଶଳ, ତାହାତେ ତିନି ନିଶ୍ଚଯିଇ ଚିରବିରାଜମାନ୍ ଥାକିବେନ । ଏହି ସ୍ଵତଃସିଦ୍ଧ ବାଣୀଇ ଏଥାନେ ବିଷ୍ଣାବିତ ରହିଯାଇଛେ । ଏଇକୁପେ ସମ୍ପର୍କ ଅନ୍ତର ଭାବ ହୁଯ,—‘ସତ୍ରର ମଧ୍ୟେ ଭଗବାନ୍ ନିତ୍ୟ ବିରାଜମାନ୍ ଆହେନ । ଆମୁଖ ! ତୋମବା ସତ୍ରଭାବାପମ ହୁଏ । ଭଗବାନ ତୋମାଦିଗେର ହନ୍ଦୀ ଆଲୋ କରିଯା ଉତ୍ସାହିତ ହିବେନ ।’ (୧୮—୫୧୩—୧୨୩) ।

ଜ୍ଞାନୋଦୟୀ ଶକ୍ତି ।

(ଅଧ୍ୟାତ୍ମଶଳ । ଏକପଞ୍ଚାଶ୍ଚ ଶୁଣ୍ଡ । ଜ୍ଞାନୋଦୟୀ ଶକ୍ତି ।)

ଅନ୍ଦା ଅର୍ଭାଂ ମହତେ ବଚସ୍ଵବେ କଙ୍କଳୀବତେ

ବୁଦ୍ଧାମିନ୍ଦ୍ର ସୁଶ୍ଵତେ ।

ମେନାଭବୋ ବୃଷଣଶ୍ଵନ୍ତ ସୁକ୍ରତୋ ବିଶ୍ଵେତା

ତେ . ସବନେଯ ପ୍ରବାଜ୍ୟା ॥ ୩୩ ॥

ପଦ-ବିଶେଷଣ ।

ଅନନ୍ତଃ । ଅର୍ଡା । ମହତେ । ସଚ୍ଚତେ । କକ୍ଷୀବତେ ।

ବୃଚୟାଂ । ଇଞ୍ଜ୍ଜ । ଶୁଦ୍ଧତେ ।

ମେନା । ଅଭୟଃ । ବୃଦ୍ଧଶ୍ଵତ୍ତ । ଶୁଦ୍ଧତୋ ଇତି ଶୁଦ୍ଧତୋ । ବିଶ୍ଵା । ଇନ୍ । ତା ।

ତେ । ସବନେମ୍ବୁ । ପ୍ରହବାଚ୍ୟା ॥ ୧୩ ॥

ବର୍ଣ୍ଣାଶୁଦ୍ଧାରିଣୀ-ବ୍ୟାଖ୍ୟା ।

‘ଇଞ୍ଜ୍ଜ’ (ହେ ଭଗବନ୍ ଇଞ୍ଜ୍ଜଦେବ) ! ‘ମହତେ’ (ଅକୁଟାର) ‘ସଚ୍ଚତେ’ (ସ୍ତତିପରାଯଣ) ‘ଶୁଦ୍ଧତେ’ (ଶୁଦ୍ଧଶ୍ଵାରିଣେ) ‘କକ୍ଷୀବତେ’ (ପାପାଜ୍ଞାନେ) ‘ଅର୍ଡା’ (ଜ୍ଞାନୋଭିତ୍ସାଧିକାଂ) ‘ବୃଚୟା’ (ଆର୍ଥନାଂ, ଶୋଭତର୍ଥ ଇତି ଭାବ୍ୟ) ‘ଅନନ୍ତଃ’ (ଦନ୍ତାଶି) ଦ୍ଵିତି ଶେଷଃ ; ପାପାଜ୍ଞା ସହି ଶୁଦ୍ଧଶ୍ଵକାରୀ ପ୍ରାର୍ଥନାପରାଯଣଚ ଭବତି, ତାମ ଲୋହପି ଶୁଦ୍ଧଳଂ ଲଭତ ଇତି ଭାବଃ ; ‘ଶୁଦ୍ଧତୋ’ (ଶୋଭନକର୍ମପରଶ୍ଵ, ସଂକର୍ମକାରିଣଃ) ‘ବୃଦ୍ଧଶ୍ଵତ୍ତ’ (ପରମାନନ୍ଦଶ୍ଵତ୍ତ ଅନଶ୍ଵ ହତି ଭାବ୍ୟ) ‘ମେନା’ (ଏକାଞ୍ଚାଶୁଦ୍ଧାରିଣୀ ସଂଧର୍ମିଣୀ ଇବ) ‘ଅଭୟଃ’ (ଅଭୂତ, ମହାରକୋ ଭସମୀତି ଭାବଃ) ; ସାଧବ ସଂଧଶ୍ଵିଣୀ ସଥା ଏକାନ୍ତେ ପ୍ରତିସେବାଯାରଣୀ ଭବତି, ଭଗବାନ୍ ତଥା ସର୍ବତ୍ତା ସଂକର୍ମକାରିଣଃ ଶେଷେ ବିଧାରତି ଇତି ଭାବଃ ; ‘ତେ’ (ତାହୀରାନି, ଭଗବନ୍ତସହକ୍ୟୁତାନି ଏବତ୍ତାନି) ‘ତା’ (ତାନି) ‘ବିଶ୍ଵା’ (ସର୍ବାଣି କର୍ମାଣି) ‘ଇନ୍’ (ଲିଙ୍ଗିତଂ) ସବନେମ୍ବୁ’ (ସଜ୍ଜେମୁ, ସଂକର୍ମାଶୁଠାନମାତ୍ରେମୁ) ‘ପ୍ରବାଚ୍ୟା’ (ପ୍ରକର୍ଷେ ସତ୍ୱବାନି, ସଦୈବ ପ୍ରତ୍ୟାନି ଇତି ଭାବଃ) ; ଭଗବନ୍ତକର୍ମାଶୁଧ୍ୟାନେନ ହାନି ସହତାବାଦେଶୋ ଭବତି ଇତି ଭାବଃ ॥ (୧୫—୫୧୩—୧୩୮) ॥

• • •

ବର୍ଣ୍ଣାଶୁଦ୍ଧାରିଣୀ ।

ହେ ଭଗବନ୍ ଇଞ୍ଜ୍ଜଦେବ ! ପ୍ରକୃଷ୍ଟ-ସ୍ତତିପରାଯଣ ଶୁଦ୍ଧଶ୍ଵକାରୀ ପାପାଜ୍ଞାକେ ଆପନି ତାହାର ଜ୍ଞାନୋଭିତ୍ସାଧକ ଶୋଭମଞ୍ଜ୍ଜ ଦାନ କରେନ ; (ଭାବ ଏହି ସେ,— ପାପାଜ୍ଞା ସହି ଶୁଦ୍ଧଶ୍ଵକାରୀ ଓ ଆର୍ଥନାପରାଯଣ ହୁଏ, ତାହା ହିଲେ ମେଓ ଶୁଦ୍ଧଳ ଲାଭ କରେ) ; ଆପନି, ସଂଧଶ୍ଵିଣୀର ଶାମ୍ଯ, ସଂକର୍ମକାରୀ ପରମାନନ୍ଦଶ୍ଵିଲ ଜନେନ ଲହାଯ ହେଲେ ; (ଭାବ ଏହି ସେ,— ମାଧ୍ୟମୀ ସଂଧଶ୍ଵିଣୀ ଯେମନ ଏକାନ୍ତେ ପ୍ରତିସେବା-ପରାଯଣ ହେଲେ, ଭଗବାନ୍ ମେଇଲୁପ ସର୍ବଥା ସଂକର୍ମକାରୀର ଶ୍ରେଣୀଃମାଧ୍ୟମ କରିଲୁ ଥାକେନ) ; ଭଗବାନେନ ମସନ୍ଦରିଷିଷ୍ଟ ଏବଜ୍ଞାତ କର୍ମଶକ୍ତିକେ ମୁକ୍ତର୍ମର ଅନୁଷ୍ଠାନ-

मात्रेहि निष्ठरहि गदा आवृणीय ; (भाव एहि ये,—तगवंकर्म अनुधानेन
द्वारा हास्ये सत्त्वावावेश हैज्ञा थाके ।) ॥ (१५—५१८—१३६) ॥

* * *

सारण-काण्ड ।

अत्रेयाधारिक । अजराजः क्षिंश्चिद्विसे श्वीयातिर्दोषिः सह गजायां जलक्षीडां
ठक्के । उपिन् समये दीर्घतमा नाम खविः अतार्द्यारा पूर्वज्ञातादिष्ठिष्ठ द्वर्ष्विवाहं किमपि
कुर्वन् शक्तोत्तिष्ठ वेष्वेण गदामध्ये अचिक्षिपे । स च खविः केन्द्रिं प्रवेमाद्वाजना
ज्ञीडादेशं अति समाजगाम । स च गाजा सर्वज्ञं तम्यविववगता प्रवादवत्तार्देवमवैठ । हे
तगवं यम पूर्तो नात्ति । एवा यविही । असां वक्तिं पूर्वमुपादयति । स च तथेता-
ववै॒ । सा यविही तु राजानं अति तथेताऽप्य॑ वृक्षतरो जुग्गलितो यम योगो । म तवतीति
बुद्धा श्वीयात्मिकसंज्ञां दासीं प्राचोषी॑ । तेन च सर्वज्ञेन खविणा मञ्चूत्तेन वारिण्य-
स्त्राक्षिता मति लै॒ यै॒ अविपस्ती वृक्ष । उमायू॑परः कक्षीवायाम खविः । स एव राजः
पूर्जोहत्तृ॑ । स च वहविधेन राजस्थानिमेव । उत्तरे राजे तद्वैतेष्वैः परिष्कृ॑
हैज्ञा वृक्षरायां तगवां वैषिति॑ आवां । अवमर्थं पूर्वार्द्दे अतिपात्रते । हे उत्तर यह
महते अवृक्षार वचन्त्वे तदीय त्तेजलक्षणं वच आज्ञन इच्छते तद्वेषताकेमु
वज्ज्ञेय॑ सोमात्मिवं कुर्वते कक्षीवत एतत्तावे राजे वृक्षरायां वृक्षरायामर्त्तमर्त्तमर्त्तां । वृवटि-
वितर्षः । एवत्तां द्विमद्वाः । तथा शुक्रतो शोतुनकर्मन् शोतुनप्रज्ञ वा हे उत्तर

सारण-काण्डेर वज्ज्ञेयवाद ।

एहि यज्ञ-सम्बन्धे एकटा आध्यात्मिका आहे । ताहा एहि ;—एकदिन अजराज आपवाह
पञ्चांगम सह गजाय जलक्षीडा करितेहिलेन । सेहि समय, दीर्घतमा नामक खवि, द्वर्ष्विवाह-
निष्ठक्कन कर्मादि करिते समर्थ ना होवार, आगम भार्दा ओ पूर्व-ज्ञातादि कर्तृत हिंसार
गदामध्ये निकिष्ट हन । अजराज वेषाले जलक्षीडा करितेहिलेन, एकदादि तेलार
साहाय्ये खवि सेहिनिके आगमन करिलाहिलेन । राजा तथन, सेहि खविके सर्वज्ञ
आविरा, ताहाके तेला हैत्ते अवतरण करान, एवं वलेन,—‘हे तगवन् ! आमि पूर्तहीन ।
हैनि आवार यविही । हैहाते आपनि पूर्व उ॑पादन करन ।’ वहवि दीर्घतमा ‘तथात्’
बलिरा राजाके आध्याम विलेन । राजमविहीवाजाके ‘ताहाहि हउक’ बलिरा, यने वज्ज्ञे
किंव ताविलेन,—‘एहि वृक्ष खवि आवार योग्य हैवेन ना ।’ एहि मने करिया, तिनि ताहार
उपिक मासी दासीके खविर निकट प्रेरण करिलेन । सर्वज्ञ खवि मञ्चूत्त वारि धारा
ताहाके अस्त्राक्षित करार, सेहि दासी अविपस्ती मध्ये गम्य हैले । ताहार गर्भे वै पूर्व
उ॑पर हय, ताहार माम कक्षीवान् खवि । तिनिहि आवार राजार पूर्व बलिरा गम्य हैलेन ।
तिनि वहविध राजस्थान वज्ज्ञेर अहुष्टान करेन । ताहार अहुष्टित वज्ज्ञे परिष्कृ॑ हैज्ञा उत्तर
ताहाके वृक्षरा नामी तक्ती भार्दा अदान करेन । एतदमुसारे वज्ज्ञेर पूर्वार्द्दे निष्ठक्कन अर्व
अतिपात्रित हैत्तेहे । हे उत्तर ! सेहि अवृक्ष, आपनार त्तेजलमु आपनाते कावना करेन—
एमन, एवं वेषतात्त्वक यज्ञे सोमात्मिववायी, कक्षीवान् राजाके आपनि वृक्षरा नामी वृवटी
स्त्री आवाम करिलाहिलेन । हे शोतुनकर्मन् वा शोतुनप्रज्ञ हैज्ञ ! आपनि वृवटि यविक राजाके

ସୁଧର୍ଷତେତୀଥାଙ୍କ ଡାକୋ ଦେବାତ୍ମଃ । ମେଳା ନାମ କରିବାକୁହଁ । ତଥା ତ ଧାଟ୍ୟାରନିତିକୁ
ମୁତ୍ରକଣ୍ଠାବୁଲ୍ଲିତ୍ରେକମେଳାଧାରିକରିବା ବ୍ରାହ୍ମମେଦମାତ୍ରାରତେ । ବ୍ରାହ୍ମମେଦମାତ୍ରା
ମେଳା ତୁମ୍ଭା ମୟେ କୁଳ ଉବାଗେତି । ତାଙ୍କ ଆଶ୍ରମେଧନାଂ ସରମେଦେଶ୍ଵରଙ୍କରେ । ତଥା ତ
ତାତିତିରାଜାତ୍ମକ । ବ୍ରାହ୍ମମେଦ ମେଳା ନାମ ହତିଭାସ । ତାମିଶ୍ରଙ୍କକମ ଇତି । ଅତି ଉତ୍କଳଗାନ୍ଧି
ଶ୍ଵରି କର୍ମାଣି ଦୟା କୁତାନି ତେ ଦୟାନି ତା ତାମି ବିଶେଷ ସର୍ବାଖ୍ୟେବ ମନେମୁ ସର୍ବେମୁ ଏବାଟ୍ୟା ।
ଆକର୍ଷେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ । ଶାତିତିଃ ପ୍ରୋତ୍ସ୍ଯାନୀତ୍ୟର୍ଥ ॥

ମହତେ । ବୃଦ୍ଧମତୋରମଗ୍ନଧ୍ୟାନନିତି ବିଭକ୍ତେତ୍ରମାତ୍ରରେ । ବଚ୍ଛବେ । ମୁଗ ଆଶମଟ
କାଚ । କାଞ୍ଚକୁମୀତା ପ୍ରତ୍ୟାଃ । କକ୍ଷୀବତେ । ଅସ୍ଵର୍ଗମହେତ୍ଵେ ରକ୍ତବ୍ୟଃ କର୍ମାଃ । କର୍ମିଧାତ୍
କର୍ମାବାନ୍ତି ଦାକ୍ଷଃ । ଆସମ୍ଭୀଦମ୍ଭିବନ୍ଧୁକ୍ରୀଏ କକ୍ଷୀବନ୍ଦିତ ମଞ୍ଚମାରିଗ୍ରହିତ
ମିଳାତାତେ । ମେନେତି ଜ୍ଞାନାମ । ମେଳା ପ୍ରା ଇତି ପାଠୀଏ । ମନ ଜନେ । ମହତେ ଗୁହ୍ରକାନ୍ତ
ଜାମାତୀତି ମେଳା । ପଢାଇଚ । ନିଶିଷ୍ଟୋରଲିଟୋର୍ସ୍ ବକ୍ତବ୍ୟଃ । ପାଠ ଖୋଲାଇବାରେ । ଇତୋରେ ।
ବୃଦ୍ଧାଦିଶ୍ରୀର୍ଦ୍ଧବ୍ୟା । ମେଳା ମାନରଙ୍ଗୋନା ଇତି ଦାକ୍ଷଃ । ନିଃ ୩୨୧ । ମୟମେମୁ । ମୟମିତି ଧର୍ମମାତ୍ର ।
ମୁହତେତିବ୍ୟୁତ ଏତିଧିକରଣେ ଲୁଟ । ଏବାଟ୍ୟା । ବଚ ପରିତାବଣେ । ଶାତି ସମାଚରିତ-
ଆସନ୍ତରିକ । ପାଠ ଖୋଲାଇବାରେ । ଇତି କୁତାତ୍ମକ । ତିଏବରିତେ ଆପେ ବ୍ୟାକ୍ୟାନାହାମାତ୍ରରେ ।
କୁତୁରମନ୍ଦପକ୍ରତିଶ୍ୱର୍ସ୍ ॥ (୧୯—୧୯୯—୧୦୩) ॥

ମେଳା ନାମୀ କଣ୍ଠା ହଇରାହିଲେନ । ଶାଟ୍ୟାରାନ-ଗଣେର ମୁତ୍ରକଣ୍ଠ ଯତ୍ରେର ଏକାଂଶେର ସମଧାନ-ରମ
ତାଙ୍କଣେ ଏଇକମ କଥିତ ଆହେ । ‘ବ୍ରାହ୍ମମେଦ ମେଳ’ ଇତ୍ୟାଦି ； ବ୍ରାହ୍ମଶେର ମେଳା ହଇଲା ମୟମୟ ଇତ୍ୟା
ଦେଇ କୁଳ ପ୍ରାପ୍ତ ହଇରାହିଲେ ନ । ଆଶ୍ରମେଧନା ମେଳାକେ ଇତ୍ୟା ପ୍ରାପ୍ତ ହଇଲେ ；—ତାଙ୍ଗୁଗମ ଓ ଏଇକମି
ବଳିରୀ ଧାକେନ । ବ୍ରାହ୍ମଶେର ମେଳା ନାମକ କଣ୍ଠା ହର ； ଇତ୍ୟା ତାହାକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହଇରାହିଲେନ । ଅତେବେ
ଉତ୍ସବିଧି ହେ ମକଳ କାର୍ଯ୍ୟ ଆପନି ସମ୍ପଦ କରିରାହିଲେନ, ହେ ଇତ୍ୟା । ମେହି ମକଳ କାର୍ଯ୍ୟ ଆପନାର
ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବିହିତ ସଙ୍କଳକାର୍ଯ୍ୟ ଅକୁଟକମପେ କୌର୍ତ୍ତନ କରା । କର୍ତ୍ତନ ଏବଂ କୁତିମଙ୍କୁ ପ୍ରବ କରା ଓ ବିଦେଶ ।

ମହତେ । ‘ବୃଦ୍ଧମତୋରମଗ୍ନଧ୍ୟାନୀତି’ ଏହି ନିଯମେ ବିଭକ୍ତିର ଉତ୍ସବର ହଇରାହେ । ବଚ୍ଛବେ ।
‘ମୁଗ ଆଶନଃ କାଚ’ ନିଯମେ ଅଚ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟାମେ ନିଷ୍ଠାର ‘କାଞ୍ଚକୁମୀ’ ବିଧାନାହୁମାରେ ଅ-ପ୍ରତ୍ୟାମ ।
କକ୍ଷୀବତେ । ଅସ୍ଵର୍ଗମହେତୁ ରଙ୍ଗୁମହୁକେ ‘କକ୍ଷାଃ’ କହେ । ବାକେର ମତେ କକ୍ଷୀବତ୍
କର୍ମାବାନ୍—ଏହି ବିବିଧ ପର୍ଯ୍ୟାମ । ‘ଆସମ୍ଭୀଦମ୍ଭିବନ୍ଧୁକ୍ରୀଏ’—ଏହି ନିଯମେ ମଞ୍ଚମାରି,
ଏବଂ ‘ମତୁମୋ ବହୁ’—ଏହି ମଞ୍ଚମାରିରେ ନିପାତନେ ମିଳ । ମେଳା ପ୍ରା—ଏଇକମ ପାଠୀ-ହେତୁ ମେଳା-ଗଙ୍ଗ
ଜ୍ଞାନାକ । ଜାମାର୍ଥିକ ‘ମନ’ ଧାତୁ ହଇତେ ଏହି ପଦ ନିଷ୍ଠାର । ମହତ୍ତମ ଅର୍ଦ୍ଧାଂ ଗୁହ୍ରକାନ୍ତ ଆନେ—
ଏହି ଅର୍ଦ୍ଧେ ମେଳା ପଦ ମିଳ । ପଚାରିଗନ୍ଧିର ମଧ୍ୟ ପାଠିତ ହତ୍ୟାର ‘ନିଶିଷ୍ଟୋରଲିଟୋର୍ସ୍ ବକ୍ତବ୍ୟଃ’
(ପାଠ ଖୋଲାଇବାରେ ୨୦୧୨୦୫) ଏହି ମୁହାହୁମାରେ ‘ମନ’ ଧାତୁର ଉତ୍ସର ଅଚ୍ୟ । ହୁଦାଦି ଝଟାଇବା ।
ବାକ ସଲେନ,—‘ମେଳା ମାନରଙ୍ଗୋନା’ (ନିଃ ୩୨୧) । ମୟମେମୁ । ସମାଧିର ମଧ୍ୟ ମନ ମହୁ
ପାଠିତ ହର । ଅଭିବୁଦ୍ଧ କରେ ଇହାଦିଗଙ୍କେ—ଏହି ବାକେ ଅଧିକରଣେ ଲୁଟ । ଏବାଟ୍ୟା । ବଚ
ଧାତୁ ପରିତାବଣାର୍ଥାପକ । ‘ଶାତି ସମାଚରିତ-ପ୍ରେର୍ଣ୍ଣକ’ (ପାଠ ଖୋଲାଇବାରେ ୨୦୧୬୬)
ଏହି ମୁହାହୁମାରେ କୁତୁରମନ୍ଦପକ୍ରତିଶ୍ୱର୍ସ୍-ପ୍ରାପ୍ତ ହଇରାହେ । (୧୯—୧୯୯—୧୦୩) ॥

ଭ୍ରୋଦଶ (୬୧୧) ଖକେର ବିଶ୍ଵାର୍ଥ ।

— ୫୦ ଟୁ ୫ —

ସମୁଦ୍ର-ମହନେ ହଲାହଳ ଉପିତ ହଇଯାଛିଲ ; ଆବାର ସମୁଦ୍ର-ମହନେ ଅମୃତଙ୍କ ଉଠିଯାଛିଲ । ସେମନ୍ତକୁ ମହାମୁଦ୍ର ମହନ କରିଯା, କେହ ବା ହଲାହଳ ପ୍ରାଣ ହଇଯାଛେ, କେହ ବା ଅମୃତ ଲାଭ କରିଯାଛେ । ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ଏଇଜୀପି ଧାଟିଯା ଥାକେ । ଇହାତେ କେହ ଯେବେ ମନେ କରିବେନ ନା ଯେ,—ଆମରାଇ ଅମୃତ ଲାଭ କରିତେଛି—ବେଦେର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ନିକାଶନ କରିତେ ସମ୍ବନ୍ଧ ହଇତେଛି ; ଆର ଅପରେ, ବିଭାଗ ହଇଯା, ହଲାହଳେର ଅଧିକାରୀ ହଇଯାଛେ । ଭାଷ-ପ୍ରମାଦ ମାନୁମେ ଅପରିହାର୍ୟ । ବୁଦ୍ଧରାଂ ପଦେ ପଦେଇ କ୍ରଟିର ଆଶଙ୍କା ମନୋମଧ୍ୟେ ଜ୍ଞାଗିଯା ଉଠିଗେଛେ । ତବେ ଜ୍ଞାନବିଦ୍ୱାସ-ମତେ ଏକଟା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପଥେର ଅନୁମରଣ କରିଯା ଆମରା ଯେ ଅର୍ଥ ପ୍ରାଣ ହଇତେଛି, ତାହାଇ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିତେଛି ; ଏବଂ ଆନନ୍ଦେର ବିଷୟ, ତାହାରାଇ ମଧ୍ୟେ ମର୍କତ୍ର ଏକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ସାମଙ୍ଗ୍ନ୍ୟ ଦେଖିତେ ପାଇତେଛି ।

ଏହି ଯେ ଏକପଞ୍ଚାଶ୍ରେ ସୁତ୍ରେ ଭ୍ରୋଦଶ ଖକ୍, ଏତ୍ସମ୍ବନ୍ଧେ କରିଛି ଉପାଖ୍ୟାନେର ପ୍ରଚାର ଦେଖିତେ ପାଇ । ସାଯଣେର ଭାଷ୍ୟ ଉପାଖ୍ୟାନେ ଅନ୍ତିମ ହଇଯା ଆଛେ । ମେ ସକଳ ଉପାଖ୍ୟାନେର ଆବାର ରକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବା କି ? ‘ଜୌଲ୍ ସି’ ବା କି ? ଖକେର ପ୍ରଥମ ପାଦେ ‘ଅର୍ଡା’ ‘କକ୍ଷୀବତ୍ତେ’ ଆର ‘ବୁଚ୍ୟା’ ଏହି ତିନଟି ସମୟାମୂଳକ ପଦ ଆଛେ । ଏହି ତିନ ପଦ ହଇତେଇ ଶ୍ଵର ହଇଯା ଗିଯାଛେ—ଇନ୍ଦ୍ର କକ୍ଷୀବାନକେ ବୁଚ୍ୟା ନାମୀ ସୁବ୍ରତୀ ଏକଟା ଶ୍ରୀ ଦାନ କୁରିଯାଛିଲେନ । କକ୍ଷୀବାନେର କାହିନୀ ପୂର୍ବେ ଆମରା ଏକବାର ବିବୃତ କରିଯାଛି । * ଏଥାନେ ଆବାର ତୀହାର ମହିତ ‘ବୁଚ୍ୟା’ ଆସିଯା ସୋଗ ଦିଲେନ । ଅଧିକଞ୍ଜ ମେହି ‘ବୁଚ୍ୟା’ ଆବାର ‘ଅର୍ଡା’ ବଲିଯା ପରିଚିତ ହିଲେନ । କିନ୍ତୁ ‘ବୁଚ୍ୟା’ ନାମୀ କୋନାର ଘୁରଭୀର ମହିତ କକ୍ଷୀବାନେର ଯେ ପରିଣୟ ହଇଯାଛିଲ, ମେ ପରିଚୟ ପୂରାଣେ କୋଥାଓ ପାଓଯା ଯାଇ ନାହିଁ,—ଅନ୍ତଃ : ଆମାଦିଗେର ଦୃଷ୍ଟିତେ ତାହା ପଡ଼େ ନାହିଁ । ଶାରଗ ଓ ଏହି ବୁଚ୍ୟାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଯେ କୋଥାଯ ପାଇଯାଛେ, ତାହା ଓ

* ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧେରେ ଅଟ୍ଟାଳେ ଦୂରେର ଅର୍ଥ ଖକେର “କକ୍ଷୀବତ୍ତ ସଃ ଉପିଜଃ” ବାକ୍ୟାନେର ବ୍ୟାଖ୍ୟାର କକ୍ଷୀବାନ ପଦେର ଅର୍ଥ ଜଣାଯାଇଲା । (ସଂକରିତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧ-ମଂହିତାର ୧୦୬ ପାଇଁତେ, ୧୧୧ ପୃଷ୍ଠା ଦେଖନ୍ତୁ ।)

କିଛି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେନ ନାହିଁ । ଯହାତ୍ତାରତେ, ବାସୁପୁରାଣେ ଏବଂ ଅମାପୁରାଣେ କକ୍ଷୀବାନେର ଯେ ଗତ ଆହେ, ତାହାତେ କଲିଙ୍ଗଦେଶେର ରାଜାର ଦାସୀ ଉପିକେର ଗର୍ଭେ ଦୌର୍ଘ୍ୟତମା ଝାଇର ଶ୍ରୀରାମ କକ୍ଷୀବାନେର ଜୟ ହେଉଥାର ବିଷୟ ଅବଗତ ହେଉଥାର । କିନ୍ତୁ ଏଥାନେ ସାରଣ-ଭାଷ୍ୟେ ପ୍ରକାଶ,—‘ଅଞ୍ଜରାଜ (କଲିଙ୍ଗ-ରାଜ ମହେନ) ଦୌର୍ଘ୍ୟତମା ଝାଇକେ ପୁତ୍ରୋତ୍ପାଦନ କରିବାର ଜୟ ଅମୁରୋଧ କରିଯା ତୀହାର ନିକଟ ଆପନ ମହିଷୀକେ ପାଠୀଇତେ ଚାହେନ ।’ ଯାହା ହଞ୍ଜକ, ଏ ମକଳ ବିମୃତ୍ତ ବ୍ୟାପାର ସେବେର ଅଜ୍ଞେ ହାନି ପାଇବାର ଉପଯୁକ୍ତ ମହେ ଏବଂ ସେବାରେ ଏ ଭାବ ଅଧ୍ୟାହୃତ ହେଉ ନା । ଇହାଇ ଆମାଦିଗେର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ।

କେମ ଯେ ଆମାଦିଗେର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅନ୍ତର୍କଳପ ହଇଲ, ତାହାର କାରଣ-ପରିମଳା ଉଲ୍ଲେଖ କରିତେଛି । ପ୍ରଥମ ‘ଅର୍ଡା’ ପଦ । ଏ ପଦେ ମୁବତୀ ଦ୍ଵୀ ଦାନେର ଅନ୍ତ କଟକଙ୍ଗନ ମାତ୍ର । ଧାର୍ତ୍ତର୍ମନୁମାରେ ଏ ପଦେ କୁଞ୍ଜ ହଇତେ କ୍ରମବ୍ରଜିନିର ଭାବ ପ୍ରାଣ ହେଉଥା ଯାଏ । କ୍ରମୋର୍ଧତ୍ତ-ସାଧନେର ଦ୍ଵାରା, ପରିତାପୀ ପାପୀ ଯେ ତୁମେ ତୁମେ ଭଗ୍ୟପଦାଙ୍କେ ଉପନୀତ ହଇତେ ପାରେ, ଏ ପଦେ ସେଇ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଦେଖିତେ ପାଇ । ତାହାର ପ୍ରତିବାକ୍ୟେ ‘କ୍ରମୋର୍ଧତ୍ତିସାଧିକା’ ପଦ ଗ୍ରହଣ କରିଯାଛି । ତାର ପର, ‘ବ୍ରଚ୍ୟାଂ’ ପଦ । ‘ବ୍ର’ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ପ୍ରାର୍ଥନା । ଏ ଧାତୁ ହଇତେ ଉପର ‘ବ୍ରଚ୍ୟାଂ’ ପଦେ ପ୍ରାର୍ଥନା ବା ସ୍ତ୍ରତି ବୁଝାଯ । ଶ୍ରେଯସାଧିକା ପ୍ରାର୍ଥନା-ପର୍ଦତି (ସ୍ତୋତ୍ରମତ୍ର) ଭଗବାନ ହଇତେ ପାଓଯା ଯାଏ, “ଅର୍ଡା ବ୍ରଚ୍ୟାଂ” ପଦ-ସୟେ ଏହି ଭାବ ପରିବ୍ୟକ୍ତ । ‘କକ୍ଷୀବାନ’ ପଦେ ଯେ ପାପଜ୍ଞାକେ ବୁଝାଯ, ତାହା ପୁର୍ବେଇ ପ୍ରତିପଦ କରିଯାଛି । ‘କକ୍ଷୀବ’ ଶବ୍ଦେର ଚତୁର୍ଥୀତେ ‘କକ୍ଷୀବତେ’ ପଦ ନିଷ୍ପର । ଏକଣେ, ‘ଅର୍ଡା’ ‘ବ୍ରଚ୍ୟାଂ’ ଓ ‘କକ୍ଷୀବତେ’ ଏହି ପଦବ୍ରମ୍ଭର ଅର୍ଥ ଅମୁଧାବନ କରିଲେଇ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଵାରା ବିଶଦ ହେଉଥା ଆସେ । କକ୍ଷୀବାନକେ ବା ପାପଜ୍ଞାକେ ଭଗବାନ କି ଅଦାନ କରେନ ? ଅଦାନ କରେନ—‘ଅର୍ଡା ବ୍ରଚ୍ୟାଂ’ ଅର୍ଥାଂ କ୍ରମୋର୍ଧତ୍ତ-ସାଧିକା ପ୍ରାର୍ଥନା-ପର୍ଦତି ! କଥନ ?—ମେ ସଥନ ଭଗବାନେର ଦ୍ଵାରେ କରଣାର ପ୍ରାର୍ଥୀ ହେଉଥା ଦ୍ଵାରା । ପ୍ରାର୍ଥୀକେ ତିନି ବିମୁଖ କରେନ ନା ; କେବ-ନା, ତିନି ‘ଅପ୍ରତିସ୍ଥତ :’ ଅର୍ଥାଂ ନା-ପ୍ରତିଶବ୍ଦ ରହିତ । ଏହି ମନୁଲେଇ ସମ୍ପଦ ସୁଜ୍ଜର ଅଟିବ କାକେ ତୀହାର ଏହି ବିଶେଷ ଦେଖିଯାଛେ । ପ୍ରାର୍ଥୀ ହିଲେ, ତିନି ମେ ପ୍ରାର୍ଥନା ଅବଶ୍ୟକ ପୂରଣ କରେନ । “ଅର୍ଡା ବ୍ରଚ୍ୟାଂ ଅଦାନ :” ପଦବ୍ରମ୍ଭେ ଭଗବାନେର ମେଇ ମହିନେର ବିଷୟର ପ୍ରଥ୍ୟାତ ରହିଯାଛେ । ତାର ପର ଦେଖୁମ—ମେଇ କକ୍ଷୀବାନ କେମନ ? “କକ୍ଷୀବତେ ମହତେ ବଚ୍ଛବିବେ

ହୁବୁତେ ।” ମେଇ କଙ୍କିବାନ୍ (ପାପାଜ୍ଞା) ଏଥିର ପ୍ରକୃଷ୍ଟଜ୍ଞତିପରାଯଣ ଓ ସଂକର୍ମାମୁଖ୍ତାନକାରୀ ହଇଯାଛେ । ସୁତରାଂ ପାପାଜ୍ଞା ହଇଯାଓ ମେ ଯେ ଏଥିର କ୍ଲରୋମତିର ପଥେ ଅଗ୍ରମର ହଇବେ, ତାହାତେ ଆର ମନ୍ତ୍ର ଆହେ କି ? କଳତଃ, ଭଗବଦୀରାଧନାର ଫଳେ, ସଂକର୍ମର ଅମୁଖ୍ତାନେର ଦ୍ୱାରା, ପାପୀଶ ଯେ ପରାଗତି ଲାଭେର ପଥେ ଅଗ୍ରମର ହଇତେ ପାରେ, ମନ୍ତ୍ରାଂଶେ (ଏହି ଥାକେର ପ୍ରଥମ ପାଦେ) ତାହାଇ ପ୍ରଥ୍ୟାତ ଦେଖିତେଛି ।

ଆମିର ମନ୍ତ୍ରର ବିତୌଯ ଅଂଶେର (‘ଶୁକ୍ରତୋः ବୃଷଣ୍ଠସ୍ତ ମେନା ଅଭ୍ୟଃ’ ପଦ-ଚତୁର୍ଦ୍ଵାରାର) ଭାବ ପରିଗ୍ରହ କରନ । ‘ଶୁକ୍ରତୋ’ ପଦକେ ଦୁଇ ଭାବେ ଅହଣ କରା ଯାଯ । ଉହାକେ ଇନ୍ଦ୍ରଦେବେର ମନ୍ତ୍ରାଧନ ବଲିଯାଓ ମନେ କରିତେ ପାରି; ଆବାର ସର୍କିମୁତ୍ରେ ଉହାର ବିମର୍ଶ ମୋପ ପାଇଯାଛେ ଅର୍ଥାଂ ଉହାବ ଆଦି-କ୍ଲପ ‘ଶୁକ୍ରତୋଃ’ ଧରିଯା ଉହାକେ ‘ବୃଷଣ୍ଠସ୍ତ’ ପଦେର ସହିତ ମନ୍ତ୍ରବିଶିଷ୍ଟତା ବଲା ଯାଇତେ ପାରେ । ଆମିର ମେଇ ପଥଇ ପରିଗ୍ରହ କରିଯାଛି । ତାହାତେ ଭାବାର୍ଥ ପରିଷ୍କ୍ରମୁଟ୍ଟି ହଇଯାଛେ । ଯାହାରା ସଂକର୍ମକାରୀ, ଯାହାରା ପରମଦାନ-ଶୀଳ, ଯାହାଦିଗେର ମକଳ କର୍ମି ପରାର୍ଥେ ଭଗବନ-ପ୍ରଯୋଜନ-ସିଦ୍ଧିକଲେ ନିଯୋଜିତ ହୟ; ଭଗବାନ ତାହାଦିଗେର ପ୍ରଧାନ ସହାୟ ହଇଯା ଥାକେନ । ଏଥାମେ ‘ମେନା’ ପଦେ ଉପମାୟ ଭାବ ପରିବ୍ୟକ୍ତ । ସାଧ୍ୱୀ ପତିତର ସହଧର୍ମୀ ଯେମନ ଏକାନ୍ତେ ପତିର ସହାୟତା କରେନ, ଉପମାୟ ସାହାର ଅଧିକ ସହାୟତାର ବିଷୟ ଆର ବ୍ୟକ୍ତ ହଇବାର ନହେ; ଭଗବାନ ତେବେନି ଭାବେ ସଂକର୍ମକାରୀ ପରାର୍ଥେ-ଉତ୍ସୁକ୍ତପ୍ରାଣ ଜନେନ ସହାୟ ହଇଯା ଥାକେନ । ‘ମାନୁଷ ! ତୁ ଯି ମନ୍ତ୍ର-କର୍ମପର ପରମେବାତ୍ମତ ହୁ ; ଭଗବାନ ତୋମାକେ ଅଶେଷ ପ୍ରକାରେ ‘ସହାୟତା କରିବେନ ।’ ଗୁଡ଼ଭାବେ ଏବତ୍ପ୍ରକାର ଉତ୍ସୋଧନାର ଭାବ-ମନ୍ତ୍ର ଗନ୍ଧମାହାତ୍ମ୍ୟ ପରିକୌର୍ତ୍ତି ହଇଯାଛେ । ଇହାଇ ଏହି ମନ୍ତ୍ରାଂଶ ହଇତେ ଅଧ୍ୟାହ୍ଵତ ହୟ ।

ଉପମଂହାରେ ମନ୍ତ୍ରର ଶେଷାଂଶ (‘ତେ ତା ବିଦ୍ଧା ଇଂ ମବନେୟୁ ପ୍ରବାଚ୍ୟା’ ପଦ କମ୍ଯେକଟି) ମର୍ବଦୀ ଅମୁମ୍ବାର୍ଗୀୟ । କୀର୍ତ୍ତନେ ଅନୁଧ୍ୟାନେ ଯେ ତନ୍ତ୍ରାବେ ଭାବାର୍ବିତ ହେଉଥା ସାଯ, ଇହାଇ ଏଥାନକାର ମୁଖ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ତୋମାର ପତି ମବନେ—ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଂକର୍ମାମୁଖ୍ତାନେ, ଭଗବାନେର କରୁଣାର ବିଷୟ ମୁବଣ କର । ତାହାତେ ଆଗେ ଶତି ଓ ମାହନ ପ୍ରାଣ ହଇବେ । ଫଳେ, ଶୁକର୍ମଣ ସୁମଞ୍ଜାଦିତ ହଇଯା ଆସିବେ । ମେଇ ଅମୁମ୍ବାର୍ଗେଇ ହବୁମେ ମନ୍ତ୍ରଭାବ ଜ୍ଞାଗିଯା ଉଠେ । ମନ୍ତ୍ରଭାବ-ବୈଶେଷି ପରାଗତି ପ୍ରତି ଘଟେ । ଏ ପକ୍ଷେ ଏ ଅଂଶେର ଉପଦେଶ ଏହି ଯେ,—

‘ମାନୁଷ । ତୁମି ମଧ୍ୟକାଳ ତୋମାର ମକଳ କର୍ମେ ଭଗବନ୍ତାହିମା ଅନୁଧ୍ୟାନ କର ; ଆଶାତୀତ ଶୁଭଫଳ ପ୍ରାପ୍ତ ହିବେ ।’

ଏହିକଥିପେ ବୁଝା ଯାଯ, ମନ୍ତ୍ରେର ତିନଟି ଅଂଶେ ଉପଦେଶ ଆଛେ,—‘ଜୀବ । ପାପୀ ବଲିଯା ତୁମି ହତ୍ଯା ହଇଓ ନା । ସଂକର୍ମାନୁଷ୍ଠାନଭଂଗର ହଣ । ଭଗବାନ୍ ତୋମାର ମନ୍ଦିରଛା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବେନ । ତୀହାର ଅନୁଧ୍ୟାନ ଅନୁମୂଳଗାନ୍ଧି ତୋମାର ଶ୍ରେଷ୍ଠମାଧିକ ।’ (୧୯—୫୧୩—୧୩୩) ॥

— • —
ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଖକ୍ ।

(ପ୍ରଥମ: ମଞ୍ଚଃ । ଏକପଞ୍ଚାଶ୍ଚ ହତ୍କଃ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଖକ୍ ।)

ଇନ୍ଦ୍ରୋ[।] ଅଶ୍ରାୟି[।] ସୁଧ୍ୟୋ[।] ନିରେକେ[।] ପଞ୍ଜ୍ରେସୁ[।]

ତୋମୋ[।] ଦୁର୍ଯ୍ୟୋ[।] ନ[।] ସୂପଃ[।]

ଅଶ୍ୟୁଗବ୍ୟ[।] ରଥ୍ୟୁର୍ବସ୍ୟୁରିନ୍ଦ୍ର[।] ଇତ୍ରାୟଃ[।]

କ୍ଷୟତି[।] ପ୍ରସ୍ତା[।] ୧୪ ॥

ପଦ-ବିଶେଷଙ୍କ ।

ଇନ୍ଦ୍ରଃ[।] ଅଶ୍ରାୟି[।] ସୁଧ୍ୟଃ[।] ନିରେକେ[।] ପଞ୍ଜ୍ରେସୁ[।]

ତୋମଃ[।] ଦୁର୍ଯ୍ୟଃ[।] ନ[।] ସୂପଃ[।]

ଅଶ୍ୟୁଃ[।] ଗବ୍ୟଃ[।] ରଥ୍ୟୁଃ[।] ବର୍ଷହ୍ୟଃ[।] ଇନ୍ଦ୍ରଃ[।] ଇଁ[।] ରାୟଃ[।]

କ୍ଷୟତି[।] ପ୍ରସ୍ତା[।] ୧୪ ॥

• • *

ବଜ୍ରାକୁମାରିନୀ-ବାଦ୍ୟ ।

‘ଇତ୍ତଃ’ (ତଗବାନ୍ ଇତ୍ତଦେଵ) ‘ଶୁଦ୍ଧଃ’ (ଶୁଦ୍ଧିଃ, ସ୍ଵର୍ଗକାରିଣଃ) ‘ନିରେକେ’ (ନିର୍ଦ୍ଦିତେ, ଆଶ୍ରମଶୂଳେ, ନିରାଶ୍ରାବହୀନାଂ) ‘ଆଶ୍ରାରି’ (ଦେବତେ, ଆଶ୍ରମ ସାଧାତି) ; ‘ପଞ୍ଜେମୁ’ (ତଗବେଦ-ପାଠାକୁମାରଗତେବୁ ଜନେମୁ, ସାଧକେମୁ, ତେବେଂ ଜନି ଇତି ଭାବଃ) ‘ଛର୍ମୋ ନ ସ୍ମପଃ’ (ଧାରହିତଃ ହୁଲ୍ଲା ଇବ, ଘୁରକିତୋ ଅରକୁତ୍ତ ଇବ, ସହ—ଘଜବାରେ ଯୁପକାଠ ଇବ) ‘ତୋମଃ’ (ତତିମନ୍ତ୍ରଃ) ନିଶ୍ଚଲଃ ତିଷ୍ଠତି ଇତି ଶେବଃ ; ‘ରାର ଅସ୍ତା’ (ପରମଧନତ୍ତ ଅକୁଟାତା) ‘ଇତ୍ତଃ’ (ତଗବାନ୍ ଇତ୍ତଦେଵଃ) ଆର୍ଥନାପରାମଗଣେତୋ ଅନେତାଃ ‘ଅସ୍ମୁ’ (ବ୍ୟାପ୍ତିରିଜ୍ଞନ୍) ‘ଗ୍ରୟୁ’ (ଜ୍ଞାନମୌଜ୍ଞନ୍) ‘ବ୍ୟଧ୍ୟ’ (ପରିଜ୍ଞାଣପାରାନିଜ୍ଞନ୍) ‘ବ୍ୟଧ୍ୟ’ (ବସ୍ତ୍ରନିଜ୍ଞନ୍, ସର୍ବାଣି ଧନାନି ଅନ୍ତରୁଂ ଇଜ୍ଞନ୍) ‘ଈତ’ (ନିରଭରଃ, ଅବିଚଲିତଃ) ‘କ୍ଷମତି’ (ବର୍ତ୍ତତେ, ଚିରବିଦ୍ୟମାନ ଭୟତି) । ‘ନିରାଶ୍ରମ ଆଶ୍ରମତଃ ସାଧକତ୍ତ ପରମଧନତ୍ତାତା ସ ତଗବାନ୍ ଆରିନଃ ସର୍ବାଣି ଶ୍ରୋଂପି ବିଦ୍ୟାରତି’—ଇତି ଭାବଃ । (୧୩—୧୫—୧୪୩) ॥

* * *

ବଜ୍ରାକୁମାର ।

ତଗବାନ୍ ଇତ୍ତଦେଵ, ସ୍ଵର୍ଗକାରୀ ଶୁଦ୍ଧିଗଣକେ ନିରାଶ୍ୟ ଅବସ୍ଥାଯ ଆଶ୍ୟ ଦାନ କରେନ । ତଗବେଦପାଞ୍ଚାମୁରୀ ସାଧକଗଣେର ହଦୟେ ତ୍ରୀହାର ସ୍ତ୍ରି-ମସ୍ତ୍ର, ଦ୍ୱାରହିତ ଶୁଣ୍ଗାମ ଶ୍ରାୟ (ସିଂହଦ୍ୟାରେ ବିଜୟ-ସ୍ତରେର ଶ୍ରାୟ, ଅର୍ଥକୀ ଘଜବାରେ ଯୁପକାଠେର ଶ୍ରାୟ) ଅବିଚଲିତ-ଭାବେ ଅଣ୍ଟିଷ୍ଠିତ କବେ । ପରମଧନ-ଅଶ୍ରମତା ତଗବାନ୍ ଇତ୍ତଦେଵ, ଆର୍ଥନାପରାଯଣ ଜନଗଣକେ ବ୍ୟାପ୍ତିଦାନେ (ଅନିମାଦି ଗ୍ରେହର୍ଯ୍ୟମାନେ) ଇଚ୍ଛୁକ ହଇୟା, ଜ୍ଞାନଦାନେ ଇଚ୍ଛୁକ ହଇୟା, ପରିଜ୍ଞାଣପାଯ-ଦାନେ ଇଚ୍ଛୁକ ହଇୟା, ଏବେ ସକଳ ପ୍ରକାର ଧନ-ପ୍ରଦାନେ ଇଚ୍ଛୁକ ହଇୟା, ଅବିଚଲିତ ଭାବେ ଚିରବିଦ୍ୟମାନ ଆଛେନ । (ଭାବ ଏହି ଯେ, ନିରାଶ୍ରମେର ଆଶ୍ୟ-ଶାନ୍ତି, ସାଧକେମ ପରମଧନଅଶ୍ରମତା ମେହି ତଗବାନ୍, ଆର୍ଥଗଣେର ସକଳ ପ୍ରକାର ଶ୍ରୋଂପିବିଦ୍ୟାନ କରିଯା ଥାକେନ ।) ॥ (୧୩—୫୧୮—୧୪୩) ॥

* * *

ମାରଣ-ତାତ୍ତ୍ଵ ।

ଇତ୍ତୋ ଦେବଃ ଶୁଦ୍ଧଃ ଶୋଭନକର୍ମଣେ ସଜମାନାନ୍ ଶୋଭନପରାଜ୍ୟାନ୍ ବା ନିରେକେ ଲୈଖିତେ ନିରିଷ୍ଟତ୍ତ୍ଵେ ମତି ଭାବ- ବନ୍ଦିତୁମଧ୍ୟାଯି । ଅସବିଟ । ପଞ୍ଜେମୁ । ପଞ୍ଜା ଉତ୍ତାନ୍ତିରସାମାଧ୍ୟା । ତଥା ଚ ଶାଟ୍ଟାରମିତିରାଜ୍ୟାତ୍ତଃ । ପଞ୍ଜା ବା ଅନ୍ତିରମ୍ ପଞ୍ଜକାମାତ୍ରପୋହତପାତ୍ରେତି । ସେମୁ ସଜମାନେଷାନ୍ତିରମିତଃ

* * *

ମାରଣତାତ୍ତ୍ଵେର ବଜ୍ରାକୁମାର ।

ଇତ୍ତଦେବ ଶୋଭନକର୍ମ ସିଂହାତମାଜବିଶିଷ୍ଟ ସଜବାନଗଣେର ଧନମିରିଷ୍ଟତ୍ତ୍ଵ ହଇୟା ତ୍ରୀହାରିଗକେ ଜଳା କରିଯା ଥାକେନ । ଅନିରୁଦ୍ଧ—ପଞ୍ଜା, ଅତିଥାରେ ଆଧ୍ୟାତ କମ । ଶାଟ୍ଟାରମ-ଗଣତ ତ୍ରୀହାରି ସବ୍ରିଦ୍ଧା ଥାକେନ । ପଞ୍ଜା ଅଧିକ ଅନିରୁଦ୍ଧ ପଞ୍ଜକାମୀ ହଇୟା ତମ କରିଯାଇଲେନ । ହେ ଅନିରୁଦ୍ଧଙେକ

জ্ঞোঃ জ্ঞোতঃ বিচ্ছান্তিৰ্থতি। ছর্যো ন যুপঃ। ধাৰি নিৰ্ধারা সুণেথ। কান্তু সুধা ইতি
পূর্বগীৰ্য্যঃ। ত্যাগিবানীয়পি তাৎঃ অষ্টা ধনস্ত দাতেজ্জন্তি। ইতি এব বজ্রাবানাং
সাক্ষুমখুমখানিছন্তি তথা গবুর্ণোইছন্তি বধ্যুম্ভানিছন্তি বস্তুর মুক্তিপি বক্তুমতি তদগীচ্ছন্তি
অস্তি। বৰ্ততে।

অপ্রাপি। শিঙ্গ, সেৰাবাৎ। কর্তৃর লুভি বাতাবেন চেৱিগাদেশঃ। সুধা। দীৱিতি
কৰ্মনাম। শোভনা ধৌর্য্যাবাং। নঞ্চত্যাগিত্বাত্তুত্তুপদাত্তোৰুত্বঃ। শপি ইন্দ্ৰস্তুত্বাঃ।
পা ৬ ৪ ৮৬। ইতি বণাদেশঃ। উক্তুমুৰিতযোৰ্য্য ইতি স্বীৰিতস্তঃ। নিৱেকে। নিতৰাং
ৰেচেব নিৱেকঃ। রিচিব বিৱেচেন। তাৰে দণ্ড। ধাৰাদিনোক্তুপদাত্তোৰুত্বঃ। হুৰ্মঃ। হুবে
ত্বব হুৰ্মঃ। তবে ছন্দমাতি বৎ। যতাহনাৰ ইত্যাহাদাত্তবৎ। যুপঃ। য মিশ্রে। যুত্তে
বুজ্যাতেহপ্রিণ্ডি যুপঃ। কুযুত্যাক। উ০ ৩ ২৭। ইতি প্ৰতারঃ। দীৰ্ঘ ইত্যাখ্যুতে দীৰ্ঘবৎ।
স্মৃত্যাং নিচেতামুৰ্বুত্বাবাহাদাত্তবৎ। অখযুঃ। যজমানেভোহিষ্মানিছন্তি। ছন্দসি পৰেছায়া-
মিত কাচ। ন ছন্দপাপুৰ্বত্তেতোৰ্মুৰিতোৰ্মুৰিতেবিধেঃ। অপ্রাপ্যাদিতাত্তবৎ তু ছন্দস্তাৱ ত্বতি।
ক্যাচন্দনীযুপাপ্তারঃ। এবমুওৱত্তাপি। এতাবাংস্তু বিশেষঃ। গবুরিত্যত্ব বাজো রি প্ৰত্যৱ

উচ্চারিত প্রতি বজ্রাবনগণেৰ স্বতকে নিচে থাকে (অব্যৰ্থ হয়)। ‘ছর্যো ন যুপঃ’ অৰ্থাৎ,
বাবে প্ৰতিষ্ঠিত স্বীকৃত শাখ। তাহাদিগকে ‘সুধা’ প্ৰভৃতি পূৰ্বেৰ সহিত অস্তিত। অতএব,
ইদানোঁ ধনপদ’ত। ইন্দ্ৰ দণ্ড অখলাতেছু বজ্রাবনকে অখ, গো-লাতেছু বজ্রাবনকে গো,
এবং রথালাতেছু বজ্রাবনকে গণ এবং অস্তাৰ ধনাকাঞ্জীদিগকে অস্তৰিধ ধনসমূহ প্ৰদানেৱ
অভিলাষী কৰিবা নিষ্পমান আছেন।

অপ্রাপি। শিঙ্গ-ধাৰা সেৰার্থবোধক। কর্তৃণামা লুঙ্গ বিভক্তিৰ বাতাবে চে স্থানে
চিপ আদেশ হইযাচে সুধা। ধী প্ৰভৃতি কৰ্মনামৰ অস্তৰ্ণত। শোভনা ধী বাহাদেৱ—
এই বাসবাকে ‘নঞ্চ মুভ্যা’ নিষ্পমাহসাবে উক্তুপদেৱ অনুসৰ উদান্ত হইয়াছে। ‘শপি
ছন্দশ্বাত্মণা’ (পা ৬ ৪ ৮৬) এষ পাণিনীৰ স্থানামাতে বণাদেশ এবং ‘উদান্ত স্বীৰিতযোৰ্য্য’
নিষ্পমাহসাবে স্বৰ্ণনৃহ প্ৰাপ্ত হইয়াছে। নিৱেকে। সৰ্বদা বেচন হয়—এই অৰ্থে নিৱেকে
পদ সিদ্ধ। বিৱেচনাৰ্থে ‘রিচিব’ শব্দৰ উক্তুৰ তাৎবাচে ষড় প্ৰত্যয়। ধাৰাদিষ্ট-হেতু
উক্তুপদেৱ অনুসৰ উদান্ত হইয়াছে। হুৰ্মঃ। হুৰ হু—এই অৰ্থে অযুক্ত। ‘তবে ছন্দসি’
নিষ্পমে বৎ এবং যতাহনাৰ নিষ্পমে আহুদাত হইয়াছে। যুপঃ। মিশ্রণাৰ্থক যু ধাতু হইতে
নিষ্পম। ইহাতে ষোজনা কৰে—এই অৰ্থে যুপঃ পদ সিদ্ধ। ‘কুযুত্যাক’ (উ০ ৩ ২৭)
এই ষণ্গাদিক মুক্তামূলৰ প-প্ৰত্যয়। ‘দীৰ্ঘ ইতি’ অনুব্রত-চেতু দীৰ্ঘত শব্দঃ স্বৰ্ণনৃহ প্ৰত্যয্যাং নিষ্পঃ—
এই অনুবৃত্যশতঃ আহুদাত হইয়াছে। অখযুঃ। বজ্রাবন হইতে অখ হইছা কৰেন,
এই অৰ্থে অখযুঃ পদ অযুক্ত। ‘ছন্দসি পৰেছায়া’—এই নিষ্পমে কাচ। ‘ন ছন্দত পুৰুষ’—
এই নিষ্পমে হইতেৰ দীৰ্ঘ প্ৰতিষ্ঠে অখাবস্তুদিত্য-হেতু আৰ হইসেও ছান্দপ-পুৰুষ
তাৰা নিষিদ্ধ হইয়াছে। ‘ক্যাচন্দসি’ নিষ্পমে উ প্ৰতাৰ হইয়াছে। পৰবৰ্তী পদসমূহেৰ
ঐ নিষ্পম অব্যাহত। এই সকল যুগে বিশেষ বিধি। গবুঃ। অবুলে ‘বাজো রি অভ্যৱঃ’ এই

ଇତାଥାମେଣଃ । ସାହସ୍ରେବ ସାହେଠେ । ଇହି ଗୁର୍ବିଦୀକ କାହରହାମୋହାପି ତଥାରେ ଆଶ୍ରତେ । ବନ୍ଦୁବିଜ୍ଞାନୀ
ବନ୍ଦୁନିତାର୍ଥ । ଅଖ୍ୟାତିର୍ମୁଦ୍ରା ରଥ୍ୟର୍କମ୍ଭୁରିତାପି ନିଗମେ ଭବତି । ନି ୬୩୧ । ଟତି । କରତି ।
କି କହେ । ତୋବାଦିକ । ଅସତ୍ତ । ସମ ଉପରସେ । ତାତ୍ୟକୀୟ ଇତୀଟିପ୍ରତିଶେଷଃ । ଚିନ୍ତ
ଇତ୍ୟକୋମାନ୍ତର୍ବତ୍ । କୁତୁରପଦ ଅକ୍ଷତିଶ୍ଵରତ୍ ॥ (୧୨—୧୯୪—୧୪୩) ॥

* * *

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ (୬୧୨) ଖାକେର ବିଶାର୍ଥ ।

— ୫୦୦-୦୦-୫ —

ଅନ୍ତାଟିକେ ଆମରା ତିନ ଅଂଶେ ବିଭକ୍ତ କରିଯାଚି । ଭାସ୍ୟକାର ଏବଂ
ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାରଗଣଙ୍କ ମେହ ଭାବେଇ ବିଭକ୍ତ କରିଯାଛେ । କିନ୍ତୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକ
ତାଂପର୍ୟ ବିଭିନ୍ନ-କ୍ଲପ ଦୀଡାଇଯା ଗିଯାଛେ ।

ଅନ୍ତେର ପ୍ରଥମ ଅଂଶେ—‘ଇନ୍ଦ୍ରୋ ଅଶ୍ରାମ୍ଭ ସୁଧ୍ୟୋ ନିରେକେ’ ପଦଚତୁର୍ଦ୍ଦଶେ,
ଯେ ଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ ହୟ, ତୃତୀୟକେ ପ୍ରାୟଇ ମତବିରୋଧ ଦେଖିତେ ପାଇ ନା ।
‘ନିରାଶ୍ରୟ ସୁଧିଗଣକେ ଇନ୍ଦ୍ରଦେବ ଆଶ୍ରାୟ ଦାନ କରେନ’—ସକଳ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତେଇ
ପ୍ରାୟ ଏହି ଭାବ ପରିବ୍ୟକ୍ତ । କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତା ଦୀଡାଇଯାଛେ—“ପଞ୍ଜେସୁ ଦୁର୍ବ୍ୟୋ ନ
ୟୁପଃ” ବାକ୍ୟାଂଶ ଲଇଯା । ‘ପଞ୍ଜେସୁ’ ପଦେ, ଅଖ୍ୟ ସାମଣେରଇ ଅନୁମରଣେ,
ସକଳେଇ ‘ଅଞ୍ଜିରଃମ୍ଭ’ ଅର୍ଥାଏ ଅଞ୍ଜିରା ଖମି ପ୍ରଭୃତିତେ ପ୍ରତିବାକ୍ୟ ଗ୍ରହଣ
କରିଯାଛେ । ତାହାତେ ଅର୍ଥ ଦୀଡାଇଯାଛେ,—“ଅଞ୍ଜିରା ପ୍ରଭୃତି ସଜ୍ଜାନ
ସକଳେବ ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ତବ, ଦ୍ୱାରାହିତ ଯୁପେର ଶ୍ରାୟ ସ୍ଥିବ ।” କେହ ବା ‘ପଞ୍ଜେସୁ’ ପଦେ
‘ପଞ୍ଜଦିଗେବ’ ପ୍ରତିବାକ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରେନ ; ତୋହାବା ଅଞ୍ଜିବାଦିର ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଵାକ୍ଷର
କରେନ ନା । ତାର ପର, ଅନ୍ତେର ତୃତୀୟ ଅଂଶେ (“ଅଖ୍ୟାତିର୍ମୁଦ୍ରା” ହିତେ “ଅସତ୍ତ”
ପର୍ୟାପ୍ତ ଅଂଶେ) ପ୍ରାୟ ସକଳେଇ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଯା ଗିଯାଛେ ସେ,—“ଧନଦାତା
ଇନ୍ଦ୍ର (ସଜ୍ଜାନଦିଗେର ଜନ୍ମ (ଅଶ ଇଚ୍ଛା କରେନ, ଗୋ ଇଚ୍ଛା କରେନ, ରଥ
ଇଚ୍ଛା କରେନ, ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଧନ ଇଚ୍ଛା କରିଯ ଅବହିତ କରେନ ।” ଏହି ପ୍ରକାର

ନିରସ ଅବ୍ୟାମେଣଃ । ଯାହା ଏତିଥିର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଯାଛେ । ଇତା କାମରହାନ, ଅତେବ ତୃତୀୟ
ଅର୍ଥେ ଅସୁତ୍ତ । ‘ବନ୍ଦୁ’ ପଦେ ବନ୍ଦୁମାନ ଇନ୍ଦ୍ର ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୟ । ଏତିଥିରେ ନିକଳୁଣ୍ଡ ଶୂନ୍ତ;
ବ୍ୟା—‘ଅଖ୍ୟାତିର୍ମୁଦ୍ରା ରଥ୍ୟର୍କମ୍ଭୁରିତାପି ନିଗମୋ ଭବତି’ (ନି ୬୩୧) । କରତି । କି ଧାତୁ
ଅକାର-ବୋଧକ । ତୋବାଦିକ ତେତୁ କଃ-ପ୍ରତାର । ଅସତ୍ତ । ଉଗରବାର୍ଧକ ସମ୍ ଧାତୁ ହିତେ
ଲିଙ୍ଗର । ‘ତୃତୀୟକୀୟ’—ଏକ ନିରସ ଟଟ ପ୍ରତିବେଶ । ‘ଚିତ୍ତ’ ଏହି ବିଧାନମୁଦ୍ରାରେ ଅନ୍ତର୍ବତ୍
କିମ୍ବାତ୍ । ତୃତୀୟ ହେତୁ ଉତ୍ସରପଦେ ଅକ୍ଷତିଶ୍ଵର ହିତାହେ ॥ (୧୨—୧୯୪—୧୪୩) ॥

ଅର୍ଥ୍ୟେ ଅଧ୍ୟାହତ ହୁଏ ନା, ତାହା ଆମରା ବଲି ନା । ସୀହାରା ରୋଡ଼ା, ଗୋର୍କ୍ଷ, ମାଡ଼ୀ ଓ ଅର୍ଥାଦିକେଇ ସାମ୍ବ ମାମଗ୍ରୀ ବଲିଯା ମନେ କରେନ, ତୋହାଦିଗେର ପ୍ରାର୍ଥନା ତୋ ଦେଇ ଭାବିତ ଦୋଷରୀ କରିବେ । ବେଦବାଣୀ ମକଳେର ମକଳ ପ୍ରକାଶ କାମନାଇ ପୂରଣ କରିଯା ଥାକେନ ।

ସାହା ହଟୁକ, ଏଥନ ଆମରା ଥେ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରିଯାଛି, ତେବେଳିକେ ହୁଇ ଏକ କଥା ଆଲୋଚନା କରିତେଛି । ସୀହାରା ସଂକର୍ମକାରୀ ଶ୍ଵରୁଦ୍ଧିମଞ୍ଚର, ତୋହାରା କଥନିଇ ନିରାଶ୍ୟ ନହେନ । ସାଧାରଣ ମଂସାରୀର ଦୃଷ୍ଟିତେ ତୋହାରା ସଦି କଥନା ନିରାଶ୍ୟ ବଲିଯା ପ୍ରତିପନ୍ନ ହନ, ତାହା ନିରର୍ଥକ । କେବ-ନା, ଭଗବାନ୍ ସ୍ଵର୍ଗ ତୋହାଦିଗେର ଆଶ୍ୟ-ଶାନ୍ତିଯ ହଇଯା ଆଛେନ । ଭଗବାନ୍ ସୀହାଦିଗେର ଆଶ୍ୟ, ତୋହାରା କି କଥନା ନିରାଶ୍ୟ ହନ ? ମନ୍ତ୍ରେର ପ୍ରଥମାଂଶ ଏହି ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିତେଛେ ; ଉପଦେଶ ଦିତେଛେ,—‘ମାନୁଷ ! ଶଂକରେର ଅମୁଷ୍ଟାନ କର ; ଶ୍ଵରୁଦ୍ଧିମଞ୍ଚ ହୁଏ ; ନିରାଶ୍ୟ ହଇଲେଓ, ଭଗବାନ୍ ତୋମାର ଆଶ୍ୟ ହଇବେ ।’

ମନ୍ତ୍ରେର ବିତ୍ତୀଯାଂଶ, ଆମରା ମନେ କରି, ପୂର୍ବ-ମନ୍ତ୍ରେର (ତ୍ରୈୟୋଦଶ ଖକେର) ଅମୁରୁତି ବା ବିଶ୍ଵେଷଣ । ପୂର୍ବ-ମନ୍ତ୍ରେ ଭଗବଂପରାୟଣ ସାଧୁଜନେର ସ୍ଵରୂପ ପରିକୌଣ୍ଡିତ ହଇଯାଛେ । ଶ୍ଵରୁଦ୍ଧିକାରୀ ପ୍ରାର୍ଥନାପରାୟଣ ଜନେର ପ୍ରତି ଭଗବାନ୍ କେମନ-ଭାବେ ଅମୁଗ୍ରହ-ପ୍ରକାଶ କରେନ, ମେଥାମେ ତାହା ପରିବ୍ୟକ୍ତ ଆଛେ । ଭଗବାନେର ସ୍ତୁତି-ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରଣ ବା ଭଗବାନେର ପ୍ରାର୍ଥନା, ତୋହାଦିଗେର ମକଳ ବିପଦ ପରିବ୍ରାଣେର ଅମୋଦ ଅନ୍ତସ୍ଵରୂପ । ଏଥାମେ ବଲା ହଇତେଛେ,—ମେହି ଅନ୍ତେର ବା ମେହି ମହାମନ୍ତ୍ରେର ଅଧିକାରୀ ହନ କାହାରା ? ସୀହାରା ‘ପଞ୍ଜ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଭଗବଂ-ପାଦାମୁଗ୍ରତ, ତୋହାରଇ ପ୍ରକୃତ ସ୍ତୋତ୍ର ମନ୍ତ୍ରେର ଅଧିକାରୀ ହଇଯା ଥାକେନ । ‘ପଞ୍ଜେମୁ’ ପଦେ ଆମରା ପଞ୍ଜଗଣ ବା ଅଞ୍ଜିରଳ ପ୍ରଭୃତି ଖରିଗଣ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରିଲାମ ନା । ମେ ଅର୍ଥ ସ୍ତୀକାର କରିଲେଓ, ଭଗବଂପଦାମୁମାରୀ ଏବଂ କାଳଚକ୍ର ଚିରବିଦ୍ୟାନ ମେହି ଝବିଗଣକେ ମନେ କରାଯାଇବାକୁ ଆବଶ୍ୟକ ହିତ । ଆମରା ‘ପଞ୍ଜ’ ଏହି ପ୍ରାକୃତ ଶବ୍ଦେର ମୂଳ ବଲିଯା ‘ପଞ୍ଜ’ ପଦକେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି । ଭଦ୍ରମୁମାରେ ଏହି ପଦେ ପାଦୋଂପର ବା ପାଦାମୁଗ୍ରତ ବା ଦେବାପରାୟଣ ଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହିଏ । ମନ୍ତ୍ରେର ପ୍ରଥମାଂଶ୍ୟେ ଯେ ନିରାଶ୍ୟକେ ଭଗବାନ୍ ଆଶ୍ୟ ଦେନ ଥିଲା ହଇଯାଛେ, ଏଥାମେ ‘ପଞ୍ଜେମୁ’ ପଦେ ମେହିଙ୍କପ ଆଶ୍ୟ-ପ୍ରାପ୍ତ ଜନେରଇ ପ୍ରତି ଲଙ୍ଘ୍ୟ ଆସେ । ଭଗବଂପଦାମ୍ଭିତ ଭଗବଂ-ମେବାପରାୟଣ ପ୍ରକ୍ରିୟ ଜମେଇ

(ପଞ୍ଜେମ) ନିକଟେଇ ପ୍ରକୃତ-ତୋତ୍ରବ୍ରତ ଦୃଢ଼ ଅବିଚଲିତ-ଭାବେ ବିଷ୍ଣୁମାନ୍ ଥାକେ । ତଗବେଂପରାଯଣ ସାଧୁଗଣଙ୍କ ଭଗବାନେର ଉପାସନାରେ ଉପଥେଗୀ ତୋତ୍ରାଦି ପ୍ରାପ୍ତ ହମ ଏବଂ ତଦ୍ଵାରା ଇଷ୍ଟଫଳ ଲାଭ କରିଯା ଥାକେନ । ଆମରା ଅନେ କରି, ଏହି ନିତ୍ୟସତ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ଵରେ ଏଥାନେ ପରିବ୍ୟକ୍ତ ।

ମନ୍ତ୍ରେର ଶେଷାଂଶ୍ଚ-ସମ୍ବନ୍ଧେ ଆମରା ସେ ଭାବ ପରିଗ୍ରହଣ କରି, ଆମାଦିଗେର ମର୍ମାମୁଦ୍ରାଗୀ-ବ୍ୟାଖ୍ୟାଯ ଏବଂ ସଙ୍ଗମୁବାଦେଇ ମେ ଭାବ ପରିବ୍ୟକ୍ତ । ମାନୁଷେର ଚରମ ଓ ପରମ ଆକାଙ୍କ୍ଷା କି ? ମେ ଚାଯ—ଅବିନଶ୍ର ଅଛୁରଣ୍ଟ ପରମ ଧନ । ମେ ଚାଯ—ଅଜ୍ଞାନାନ୍ତକାରିନାଶକ ଜୀବନରୂପ ଧନ । ମେ ଚାଯ—ବ୍ୟାପ୍ତିକୁଳପେ ସର୍ବବ୍ୟକ୍ଷେ ବିଶିଯା ଥାକେ । ମେ ଚାଯ—ପରିତ୍ରାଣୋପଯୋଗୀ ରଥ । ମେ ଚାଯ—ସକଳ ଧନେର ସାରଧନ ସର୍ବସ୍ଵରେର ସଂହତି-ଲାଭ । ମେ ଚାଯ—‘ଅଶ୍ୱଃ’, ‘ଗର୍ବ୍ୟଃ’, ‘ରଥ୍ୟଃ’, ‘ବସୁମୁଃ’ । ଏ ଧନ (ବନ୍ଧ) —ଟାକାକଡ଼ି ନଯ ; ଏ ରଥ—ଗୋକୁ-ଘୋଡ଼ାର ଗାଡ଼ି ନଯ ; ଏ ଗୋ—ଗୋକୁ ନଯ ; ଏ ଅଶ—ଘୋଡ଼ା ନଯ । ଧନ—ଏଥାନେ ସଂକର୍ମ ; ରଥ—ଏଥାନେ ନିର୍ମଳ ଅନ୍ତଃକରଣ ; ଗୋ—ଏଥାନେ ଜ୍ଞାନକିରଣ ; ଅଶ—ଏଥାନେ ବ୍ୟାପ୍ତିକୁଳପେ ସମ୍ମିଳନ । ଶେଷେ ଦିକ ହଇତେ ଝାଙ୍କିପାଇଲେ ଏହି ପଦଚତୁର୍ଷୟର ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଲେ,—କି ଧନ ପାଇଯା, କି ଉପାୟେ, ଜ୍ଞାନକିରଣାତେ, ବ୍ୟାପ୍ତିକୁଳର ସହିତ ଯିଶିତେ ପାରିବେ, ତାହାଇ ଉପଲକ୍ଷ ହୁଏ । ପରମଜୀବୀ ସାଧକେର ଇହାଇ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ମେହି ଲକ୍ଷ୍ୟଇ ଏଥାନେ ପ୍ରଥ୍ୟାତ ଦେଖି । (୧ୟ—୫୧୮—୧୪୫) ॥

— • —

ପଞ୍ଚଦଶୀ ଋତୁ ।

(ପ୍ରଥମ ମଶ୍ରଣ । ଏକପଞ୍ଚାଶ୍ର-ମୃତ୍ୟୁ । ପଞ୍ଚଦଶୀ ଋତୁ ।)

ଇଦେଃ ନମୋ ବୃଦ୍ଧଭାଯ ସ୍ଵରାଜେ ସତ୍ୟଶୁଦ୍ଧାୟ ତବମେହବାଚି ।

ଅଞ୍ଚିମିନ୍ଦ୍ର ବୃଜମେ ସର୍ବବୌରାଃ ମୁହଁ ସୁରିଭିନ୍ତୁବ

ଶର୍ମନ୍ତଶ୍ତାମ ॥ ୧୫ ॥

• • •

ପଦ-ବିଶ୍ଲେଷণ ।

ଇନ୍ । ନମଃ । ବୃଷଭାସ । ସ୍ଵହରାଜେ । ମତ୍ୟଶୁଦ୍ଧାଃ । ତବସେ । ଅବାଚି ।

ଅଞ୍ଚିନ୍ । ଈତ୍ର । ବୃଜନେ । ସର୍ବଦୀରାଃ । ଆସ । ସୂରିହତିଃ । ତବ ।

ଶର୍ମନ୍ । ଶ୍ରାଵ ॥ ୧୫ ॥

ଶର୍ମାଶୁଦ୍ଧାରିଣୀ-ବ୍ୟାଖ୍ୟା ।

‘ଇନ୍’ (ଅପହଚକାରିତଃ) ‘ନମଃ’ (ତୋବ୍ ୧) ‘ବୃଷଭାସ’ (ଅତୌଈଶବ୍ଦକାର) ‘ସ୍ଵହରାଜେ’ (ଅତେ-
ଜୀବ ଦୌପାମାନାର, ଅପକାଶଶୀଳାର) ‘ମତ୍ୟଶୁଦ୍ଧାଃ’ (ଅବିତଥବଲଯୁକ୍ତାର, ଅଭିତଥଶୁଦ୍ଧମପ୍ରାପ୍ତାର)
‘ତବସେ’ (ଅବୁଦ୍ଧାର, ଶ୍ରେଷ୍ଠାର—ଦେୟାର ଭଗ୍ୟତେ ଈତି ସାବ୍ଦ ୧) ‘ଅବାଚି’ (ଅଜ୍ଞାତିଃ ଆହୋଜି,
ଅଯୁକ୍ତଃ ରିଲିତଃ ବା ତବତୁ ଈତି ତାବଃ ୧) ; ‘ଈତ୍ର’ (ହେ ଭଗ୍ୟନ୍ ଈତ୍ରଦେବ ୧) ‘ଅଞ୍ଚିନ୍’
(ନିତ୍ୟମଞ୍ଜଟିତେ) ‘ବୃଜନେ’ (ସଂସାର-ସଂଶୋଧେ, ରିପୁଶକ୍ରଣୀ ସହ ଦୟେ) ବରଂ ‘ସର୍ବଦୀରାଃ’
(ସକଳଶକ୍ରମନମର୍ଥାଃ—ଡୃଷ୍ଟା ଈତି ସାବ୍ଦ ୧) ‘ତବ’ (ତାବା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟିଷ୍ଟ) ‘ଶର୍ମନ୍’ (ଶର୍ମଣି, ଶର୍ମଣେ,
ଆଶ୍ରମେ) ‘ସୂରିହତିଃ’ (ଆନିତିଃ ମହ) ‘ଆସ ।’ (ତୁଠୁ, ଶୁଦ୍ଧେନ) ‘ଶ୍ରାଵ’ (ନିବମେଷି ୧) ।
ଆର୍ଥନାରା ତାବଃ—‘ହେ ଭଗ୍ୟନ୍ ! ଅପାକଃ କ୍ଷତିମତ୍ତଃ ଦ୍ୱାଃ ଆପୋତ୍ତ, ଅପିଚ ବରଂ
ଶକଳଶକ୍ରମନମର୍ଥାଃ ଆନିତିଃ ମହ ବାସ୍ୟୋଗ୍ୟା ଭବେଷ ୧) (୧ୟ—୧୯୯—୧୫୯) ॥

• • •

ବ୍ୟାଖ୍ୟାଦ ।

ଆମାଦିଗେର ଉଚ୍ଚାରିତ ଏହି ଶୋତ୍ର, ମେଇ ଅଭୀଷ୍ଟପୂରକ, ସ୍ଵପ୍ରକାଶଶୀଳ,
ଅଭିତଥଶୁଦ୍ଧମପ୍ରାପ୍ତ, ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଭଗ୍ୟବାନେ ରିଲିତ ହଟୁକ ; ହେ ଭଗ୍ୟନ୍ ଈତ୍ରଦେବ !
ନିତ୍ୟମଞ୍ଜଟିତ ଏହି ସଂସାର-ସମ୍ବାଦେ (ରିପୁଶକ୍ରଣେର ସହିତ ଦୟେ) ଆମରା
ସକଳ ପ୍ରକାର ଶକ୍ରମନେ ମର୍ଥ ହଇଯା, ଆପନାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆଶ୍ରମେ ଜୀବି-
ଗଣେର ମହିତ ଯେନ ଶୁଦ୍ଧେ ବାସ କରିତେ ପାରି । (ଆର୍ଥନାର ତାବ ଏହି ଯେ,
—‘ହେ ଭଗ୍ୟନ୍ ! ଆମାଦିଗେର କ୍ଷତିମତ୍ତ ଆପନାକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହଟୁକ, ଆର
ଆମରା ଯେନ ସକଳ ଶକ୍ରନାଶେ ମର୍ଥ ହଇଯା ଜୀବିଗଣେର ମହିତ ବାସେର
ଯୋଗ୍ୟ ହଇତେ ପାରି ୧) ॥ (୧ୟ—୧୯୯—୧୫୯) ॥

• • •

ସାହିତ୍ୟ-ଭାଷ୍ୟ ।

ଈଥି ପୁରୋବର୍ତ୍ତି ନଥଃ ଜ୍ଞାନକଣଙ୍ଗଃ ବାକୀ ହେ ଈତ୍ର ତୁଠାବାଚି । ଅନ୍ତାଭିଃ ଆବୋଦି । କୌତୁଳ୍ୟାର । ବୃଦ୍ଧାର । ବର୍ଣ୍ଣଶୀଳା । ପ୍ରାଣେ । ଅକୌରେ ତେଜେଶ ରାଜମାନାର । ମତାଶୁଦ୍ଧାର । ଉତ୍ସମିତି ବଲନାମ । ଶର୍ମଶୀଳ ଶୋବକବାବ । ଅବିତଥବଲୟୁକ୍ତାଥ । ତ୍ୟମେ । ଅତାହୁ । ଅବସ୍ଥାର । ବସାରେବ ତ୍ୟାର୍ଥାନ୍ ବୁଝିଲେ ବର୍ଜନବତି ସଂଗ୍ରାମେ ସର୍ବବୀରାଃ । ବିଶେଷେଣେଇସୁର୍ଯୁକ୍ତିଦ୍ୱାରାନିତି ବୀରା ଭଟ୍ଟାଃ । ଭାବୁଶେଃ ଶର୍ମେର୍ଜଟେକପେତା ବରଃ । ଅନ୍ତିମି ନିପାତଃ ଶୁଖଦ୍ୱାରଃ । ତ୍ୟବ ଶ୍ରୀ ଶର୍ମନ୍ ଦ୍ୱାରା ମତେ ଶୋଭିଲେ ଗୃହେ ଦୂରିତିର୍ବିରିଷତିଃ ପୁତ୍ରାଚିତିଃ ସହ ଶ୍ଵାମ । ତ୍ୟବେ । ମିବମେତ୍ତାର୍ଥଃ । ବସା ଦ୍ୱାସରକିନି ଶୋଭିଲେ ଦେଇଗୃହେ ଦୂରିତିର୍ବିରିଷତିର୍ବିଗ୍ରହିତିଃ ସହ ଶ୍ଵାମ । ଶର୍ମେତି ଗୃହନାମ । ଶର୍ମବର୍ତ୍ତେତି ପଢ଼ିତବାବ ।

ଦ୍ୱାରାଜେ । ରାଜ୍ଞୀ ଦୌଷ୍ଟୋ । ମନ୍ତ୍ରଦ୍ୱିଷେତି କିମ୍ । ମତାଶୁଦ୍ଧାର । ମତ୍ୟଃ ଶୁଦ୍ଧିବଳେ ବଳଃ । ବର୍ଣ୍ଣଶୀଳ ପୂର୍ବପଦପ୍ରକଳ୍ପିତବର୍ତ୍ତଃ । ତ୍ୟମେ । ତ୍ୟବତିଃ ଶୌଭ୍ରୋ ଧାତୁ: ଅନ୍ତାଦୋଗାଦିକୋହମି-ଅତାରଃ । ବୁଝିଲେ । ବୁଝି ବର୍ଜିଲେ । କ୍ରମିକମିନିଧାର୍ଥା କୁଃ । ଉୠ ୨୭୯ । ଈତି କୁଃ । ଅତାରଃ । ଶର୍ମନ୍ । ଶୁଦ୍ଧିଗିତି ମନ୍ତ୍ରମ୍ୟା ଲୁକୁ । ନ ନିମ୍ନଦ୍ୱାରାନିତି ନଲୋଗପ୍ରତିବେଦଃ । ଶ୍ଵାମ । ମଞ୍ଚେତି ସଂହିତାର୍ଥ ମକାରାତ୍ ମୁଦ୍ରାଗମଃ । ସରି ଚେତି ଚର୍ତ୍ତଃ । ଚରୋ ଦିତୀରାଃ ଶରି ପୌକରଣାଦେଇତି ଲକାରତ ଧକାରଃ ॥ (୧୨—୧୯—୧୫୫) ॥

ଈତି ପ୍ରେସମତ ଚତୁର୍ବ ଏକାନଶେ ବର୍ଗଃ ॥

ସାହିତ୍ୟ-ଭାଷ୍ୟର ବଜ୍ରାହୁବାଦ ।

ପୁରୋବର୍ତ୍ତୀ ଜ୍ଞାନକଣ୍ଯୁକ୍ତ ବାକୀ, ହେ ଈତ୍ର ଆମରା ଆପନାର ଉଦ୍‌ଦେଶେ ଅରୋଗ କରିତେହି । କିମ୍ରପ ଈତ୍ର ? ବର୍ଣ୍ଣଶୀଳ, ବକୌର ତେଜ ରାଜୀ ଦୌଷ୍ଟୋମାନ୍, ମତାଶୁଦ୍ଧ । ଶୁଦ୍ଧିବଳ ବଳ ନାମେ ମଧ୍ୟେ ପଢ଼ିତ ହୁଏ । ଶକ୍ତିଗଣେ ଶୋବକବ-ହେତୁ ଅନ୍ତିତିହତ ବନ୍ଦୁକ । ଅତାହୁ ଅବସ୍ଥ । ଯେହେତୁ ଈତ୍ରଦେବ ଏବରିଥ ଶୁଣସମ୍ପର୍କ, ଲେଇ ହେତୁ ଏହି ସଂଗ୍ରାମେ ବିଶେବକ୍ରମେ ଅମିତହାନୀୟ ଶକ୍ତ କତ୍ତ କତ୍ତିଯୁକ୍ତ ଆମରା ଆପନାର ଶୋଭିଲେ ଗୃହେ ପୁତ୍ରାଦି ସହ ବାସ କବିବ, ଅଥବା ଆପନାର ମନ୍ତ୍ରକି ଶୋଭିଲେ ଯଜଗୃହେ ବିଶାନ୍ ର୍ବାଚକ୍ର-ଗଣେର ସହିତ ଅବସ୍ଥାନ କରିବ । ଶର୍ମ ବର୍ଷ ପ୍ରତ୍ୱିକିତ କ୍ରମ ପଢ଼ିତ ହୁଏ ବଲିରା ଶର୍ମନ୍ ପରି ପୃତ୍ତିମ-ବାଚକ ।

ଦ୍ୱାରାଜେ । ଦୌଷ୍ଟୋକ ରାଜ୍ଞୀ-ଧାତୁର ଉତ୍ସର 'ଶ୍ରୀ ଦିତ୍ୟ' ଈତ୍ୟାଦି ବାକୋ କିମ୍ ପ୍ରତାର । ମତାଶୁଦ୍ଧାର । ମତ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧ ବଳ ଶାହାର—ଏଇକପ ବହାରୀହି ମୟାମେ ପୂର୍ବପଦେର ଅନ୍ତିତିହର ହଇଯାଇଁ । ତ୍ୟମେ । 'ତ୍ୟବତିଃ ଶୌଭ୍ରୋ ଧାତୁ: ' ଏହି ହେତୁ ଔଣାଦିକ ଅମି (ଅମ) ଅତାର । ବୁଝିଲେ । ସର୍ଜନାର୍ଥକ ବୁଝି ହିତେ ନିଶ୍ଚିର । 'କ୍ରମିକମିନିଧାର୍ଥା କୁଃ' (ଉୠ ୨୭୯)—ଈତ୍ୟାଦି ଔଣାଦିକ ଶ୍ଵାମାହରେ କୁଃ-ଅତାର । ଶର୍ମନ୍ । 'ଶୁଦ୍ଧିବଳକୁଃ' ଏହି ନିଯମ ମନ୍ତ୍ରମ୍ୟ ବିଭକ୍ତ ଲୁକ ବା ଲୋଗ । 'ନ ନିମ୍ନଦ୍ୱାରାନିତିଃ' ଏହି ନିଯମ ନ-ଏହ ଲୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ମାମ । 'ନର୍ତ୍ତ' ଈତ୍ୟାଦି ନିଯମେ ସଂହିତା-ଧିକ୍ରେ ମକାରେର ଥାମେ ଧୂତ୍ ଆଗମ ହଇଯାଇଁ । 'ସରି ଚ' ନିଯମେ ଚହୁ । 'ଚହୋ ଦିତୀରାଃ' ଈତ୍ୟାଦି ନିଯମେ ଶ-କାରେର ଥାମେ ଧ-କାର ଆଦେଶ ହଇଯାଇଁ । (୧୨—୧୯—୧୫୫) ॥

ଈତି ଅଥବା ଜ୍ଞାନକଣ୍ଯୁକ୍ତ ବର୍ଗାରେ ଏକାନଶେ ବର୍ଗ ମଧ୍ୟାତ୍ ॥ ୧୫୨ ॥

পঞ্চদশ (৬১৩) থাকের বিশেষার্থ।

সূত্রের এই শেষ মন্ত্রটিতে সকল প্রার্থনার উপসংহার করা হইয়াছে। অখনে প্রার্থীর সকল প্রার্থনার সার প্রার্থনা প্রকাশ পাইয়াছে। মানুষ কি চায় ? কি তাৰ প্ৰথম প্রার্থনা ? মানুষের আকাঙ্ক্ষা যাহাই ধাৰুক, প্ৰথমে সেই এই চায়,—যেন তাহার প্রার্থনাটা, যাহাৰ উদ্দেশে প্রার্থনা, তাহার নিকট পৌছিতে পাবে। এই মন্ত্রের প্ৰথম পাদে—সেই প্রার্থনাই প্রকাশ পাইতেছে। তত্ত্ব সাধক যিনি যথনই ভগবানের চৱণে আত্ম-নিষ্ঠেনে প্ৰবৃত্ত হইবেন, তাহার প্ৰথম প্রার্থনাই এই হইবে—‘হে ভগবন ! আমাৰ এই প্রার্থনা যেন আপনাৰ চৱণে উপস্থিত হয়।’

আমন্ত্রণ যেন পুজ্য বসিয়া প্ৰথমেই বলিতে পারি,—

“হেং নমো ব্ৰহ্মার স্বৰাজে সতান্তুৰ তবমেহবাচ।” *

এই প্রার্থনায়, যাহাৰ উদ্দেশে প্রার্থনা, তাহার স্বৰূপ একটু পরিবৰ্ণিত দেখি। আমাদিগেৱ নমস্কাৰ কাহাৰ নিকট পৌছাইবাৰ কামনা কৱিতেছি ? ‘ব্ৰহ্মায়’ !—তিনি অভীষ্টবৰ্ধণশীল ; যে কামনায় যে প্রার্থনা কৱিব, সে কামনা তিনি পূৱণ কৱিয়া থাকেন। আৱ তিনি কৈমন ?

কিন্তু কি পারতাপেৰ বিষয়, মন্ত্রাংশেৰ কি বিস্তৃণ অৰ্থই অধুনা প্ৰচলিত রহিয়াছে ! প্ৰচলিত হৃষ্টী বঙানুধান উক্ত কৱিতেছি। দেখুন—কি ভাবে কি অৰ্থ পৰিগ্ৰাইত !

(১) “তে ইহু। তুমি বৃষ্টিমান কৰ, তুমি নিজ তেজে বিশাল কৱিতেছ, তুমি প্ৰকৃত বলসম্পন্ন ও অভিশৰ মৃৎ, আমৰা তোমাকে এই জুতিবাক্য অংশে কৱিয়াছি,”

(২) “হে ইহু, বৰ্যগলীণ, দীৰ্ঘ তেজ ধাৰা দীৰ্ঘ, সত্ত্বসমস্পন্ন, অজ্ঞাত প্ৰযুক্ত আপনাৰ প্ৰতি আমাৰগেৰ এই জুতিবাক্য উচ্চারিত হইয়াছে।”

অভীত-কাল জাপক (‘লুঙ’ বিজ্ঞান-বিশিষ্ট) ‘অৰাচি’ ক্ৰিয়াপূৰ উপজক্ষেই প্ৰথমেৰ ঐক্য অৰ্থেৰ সম্ভাবনাৰ বিষয় মনে আসে। কিন্তু “হৃষ্টমি লুঙ্গলিট্ট ইতি বৰ্তমানে”, এই নিখয়ে আমৰা ‘অৰাচি’ ক্ৰিয়াপূৰে বৰ্তমানকালোৱ অৰ্থ প্ৰদণ কৰি। সাধাৰণ ধৰণে এই লিখনে অৰ্থ নিশ্চাৰ কৰিয়া গিয়াছেন। তাৰ পৰ, ‘ব্ৰহ্মার’ অংশটি পদেৰ কিমুচি অৰ্থে তে সকল বাধাৰ প্ৰকাশ কৰা হৈ বসিয়াই আমাৰিগেৰ ব্যাখ্যাৰ মহিত ছুঁ অংশটি ব্যাখ্যাৰ দাবজ্ঞা উপলক্ষ হইতেছে।

‘ଅନ୍ତରୀଳ’;—ସର୍ବ ଦୀପଯଥାବୁ; ଅପରେର ଜ୍ୟୋତିତିତେ ତିନି ଜ୍ୟୋତିଷାନ୍ତ ମହେନ, ପରମ ତ୍ରୀହାର ଜ୍ୟୋତିତିତେଇ ବିଶ ଜ୍ୟୋତିର୍ଗମ୍ୟ। ଯିନି ସେ ମମ୍ପଦେଶ ଅଧିକାରୀ, ତିନି ତାହାଇ ଦାନ କରିତେ ପାରେନ। ଯାହାର ସ୍ଵରାଜ ଆଛେ, ତିନିଇ ସ୍ଵରାଜେ ଅଭିଷିତ କରିତେ ସାମର୍ଥ୍ୟବାନ୍। ତାଟ ତ୍ରୀହାର ପରିଚୟ ପାଇ—‘ସ୍ଵରାଜେ।’ ଆର ତିନି କେବନ ? ତିନି ‘ମତ୍ୟଶୁଦ୍ଧାରୀ’। ବ୍ୟାସ-ବାକେଯ ମାଯଗ ଶୁଦ୍ଧର ଅର୍ଥ ପରିଚ୍ଛୁଟ କରିଯାଛେ—‘ମତ୍ୟ’ ଶୁଦ୍ଧଂ ବଲଂ ସନ୍ତ୍ତ୍ୱ’; ଅର୍ଥାତ୍, ମତ୍ୟଇ ଯାହାର ବଲ। ମନ୍ତ୍ୟର ଅଧିକ ବଲ ମଂମାରେ ଆର କି ଆଛେ ? ତାଇ ତ୍ରୀହାକେ ପରମଶତିଶାଳୀ ବଲା ହୁଯା। ମତ୍ୟ-କ୍ରମ ବଳ, ଏକମାତ୍ର ତିନିଇ ଆମାଦିଗକେ ଦିତେ ପାରେନ। ତାଇ ପ୍ରାର୍ଥନାର ବଳା ହଇଯାଛେ,—‘ମତ୍ୟଇ ଯାହାର ବଲ, ତ୍ରୀହାର ନିକଟ ଆମାଦିଗେର ଏଟ ମନ୍ତ୍ୟକାରୀ ଉପଶ୍ରିତ ହଟକ।’ ଶେଷ ବଳା ହଇଯାଛେ—ତିନି ‘ତବମେ !’ ତିନି ସେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗରିଷ୍ଠ, ଏହି ମନେ ମେହି ଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା। ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ଗରିଷ୍ଠ ହଇବାର ଆକାଙ୍କ୍ଷା ଥାକିଲେ, ଶ୍ରେଷ୍ଠର ଓ ଗରିଷ୍ଠର ଶରଗାପନ ହେଯାଇ ବିଧେଯ। ମେହି ମନେ, ଅନ୍ତରେ ପ୍ରଥମାଣେ ମେହି ସର୍ବଶତିଶାଳୀମେ ଶରଗାପନ ହେଯାଇ ଭାବଇ ପ୍ରକାଶ ପାଇଯାଛେ; ବଲା ହଇଯାଛେ,—‘ହେ ମର୍ବାଭୌଷିତ୍ରପଦ, ହେ ଦିବ୍ୟ-ଜ୍ଞାନେର ଆଧାର, ହେ ମତ୍ୟବଳାଶ୍ରମ, ହେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗରିଷ୍ଠ ! ଆମାର ଏହି ପ୍ରାର୍ଥନା ଯେମେ ଆପନାର ଚରଣେ ଗିରୀ ଉପଶ୍ରିତ ହୁଯା !’

ତାର ପର, ଯଜ୍ଞର ବିତ୍ତୀର ପାଦ । ଏ ପାଦଟିଓ—ମଂମାରୀର ପକ୍ଷେ ନିତ୍ୟ ଅନୁଶ୍ରାନୀୟ । ମଂମାର-ସୟରାଙ୍ଗନେ ଅନ୍ତଃଶତ୍ରୁ ବହିଃଶତ୍ରୁ ବିବିଧ ଶତ୍ରୁର ମଂଗାରେ (ବୁଝନେ) ମାନୁଷ ଅହନିଶ ନିବ୍ରତ ହଇଥା ଆଛେ । ମେ ମଂଗାରେ ଶତ୍ରୁ-ମକଳକେ ଦନ୍ତନ କରିତେ ନା ପାରିଲେ, ଉଦ୍ଧାବେର ଆର ଉପାର୍ଥ ନାଇ । ମେ କ୍ଷେତ୍ରେ ତାଇ ସର୍ବମନ-ସାମର୍ଥ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକ । ପ୍ରାର୍ଥନାଯ ତାଇ ‘ମର୍ବବୀରାଃ’ ପାଇ ପ୍ରଯୁକ୍ତ । ତାହାତେ ବଲା ହଇଯାଛେ,—‘ହେ ଭଗନ୍ନ !’ ଆମାଦିଗକେ ମକଳ ପ୍ରକାର ଶତ୍ରୁଦଗନେର ସାମର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କର ।’ ଆର ବଲା ହଇଯାଛେ କି—“ମୁଦ୍ରଭିତ୍ତବ ଶର୍ମନ୍ ସ୍ତାମ ।” ଅର୍ଥାତ୍, ‘ଆମଙ୍କ ଯାହାତେ ଜ୍ଞାନିଗଣେର ମଧ୍ୟେ ସାମ କରିତେ ପାରି, ତ୍ରୀହାର ଉପାୟ-ବିଧାନ କରିଯା ଦେମ ।’ ମଂମାରୀର ପକ୍ଷେ ଏହି ପ୍ରାର୍ଥନାଇ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରାର୍ଥନା । ଜ୍ଞାନିଗଣେର ମାଧୁଗଣେର ମଂସର୍ଗେ ଥାକିଯାଇ ପାପୀ ପରିତ୍ରାଣ ଲାଭ କରେ,—ଜୀବ ଭରିଯା ଘାର । ମାଧୁମଂସର୍ଗ-କରାତ୍ମକ ତାଇ ପାଜ୍ଞାର ଅକେ ଅକେ ଏକଟିତ । ମୁଖ୍ୟ ଅଜାନୀ ଅଜାନୁ-

ସଙ୍ଗେ ସର୍ଗେ ଯାଇଯାଉ କୁଞ୍ଚିତାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଶୁଣୀ ଜାନୀ ମାଧ୍ୟକେରେବାଦି ସଜ୍ଜାତ ହୁଏ, ତାହାତେ ଅରକ-ସ୍ତରଣାଓ ନିରୁପି ପାର ।

ଜାନି ନା—କତଦିନେ ମାନୁଷେର ଅତ ମାନୁଷ ହଇଯା ଆମରା ଏହି ପ୍ରାର୍ଥନାର ସମର୍ଥ ହଇବ ? ଜାନି ନା—କତଦିନେ ଆମରା ମନସ୍ଵରେ ଏହି ବେଦ-ବାଣୀ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିଯା ତୁଳାର ଶରଣାପତ୍ର ହଇତେ ପାରିବ ? ଏହି ଧର୍ମ କି ଆମାଦିଗଙ୍କେ ସମ୍ମୋଦନ କରିଯା କହିତେଛେ ନା,—‘ଏସ—ପାପୀଭାଙ୍ଗୀ ନରନାରୀ କେ କୋଥାଯ ଆଛ—ଏସ ! ଯୁଦ୍ଧକରେ ଯୁଦ୍ଧକଟେ ଏକବାର ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଯା ଦେଖ ଦେଖି— ତୋମାର ପ୍ରାର୍ଥନା ଭଗ୍ୟବଂପାଦପଦ୍ମେ ଉପଚିହ୍ନିତ ହୁଏ କିନା । ତୋମରା ବଳ—ବଳ ଏକବାର ତାରସ୍ଵରେ ବଳ—“ଅଞ୍ଜିମିଶ୍ର ବୁଜନେ ମର୍ବଦୀରାଃ ସ୍ମେ ସୂରିଭିଲ୍ଲବ ଶର୍ମନ୍ ସ୍ତ୍ରୀମ ।” ଆର, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍କାନ କରିଯା ଲାଭ—କୋଥାଯ ଦେ ସାଧୁମଜ୍ଜନ—କୋଥାଯ ମେ ପୁଣ୍ୟପୂତ ଆଶ୍ରୟ—କୋଥାଯ ଦେ ଶାସ୍ତ୍ରନିକେଜନ ଶୁଭଫଳ ଅବଶ୍ୟକ ଲାଭ କରିବେ । (୧୯—୫୧ସୁ—୧୫୩) ॥

ଶିପଞ୍ଚାଶ୍ୟ-ସୂର୍ଯ୍ୟାନୁକ୍ରମଣିକା ।

(ମାର୍ଗାଚାର୍ଯ୍ୟକ୍ରତା) ।

ତ୍ୟାଂ ଶୁ ମେଧମିତି ପଞ୍ଚଦଶର୍ତ୍ତେ ବିତୀର୍ଣ୍ଣ ଶୁର୍କଂ ସବ୍ୟାଦ୍ସାର୍ଥମୈତ୍ରଃ । ଅରୋଦଶୀ ପଞ୍ଚଦଶୀ ତ୍ରିତୁତ୍ତେ ଶିଷ୍ଟା ଅଗତା । ତ୍ୟାଂ ଶୁ ଅରୋଦଶ୍ୱେ ତ୍ରିତୁତାବିତି । ଗବାମରନେତ୍ର ମଧ୍ୟମେହତନି ବିଶ୍ୱବ୍ସଂଜ୍ଞକେ ମର୍ବଦତ୍ତିରଶତ୍ର ଇମଃ ଶୁର୍କଂ । ବିଶ୍ୱାଳିବା କୀତ୍ୟଃ ଇତି ଧର୍ମ ଶୁର୍ଗିତଃ । ତ୍ୟାଂ ଶୁର୍ମେଷ୍ଟ କରା ଶୁଭେତି ଚ ମର୍ବଦତ୍ତିର୍ବା । ଆଠ ୮୬ । ଇତି ।

ଶିପଞ୍ଚାଶ୍ୟ-ସୂର୍ଯ୍ୟାନୁକ୍ରମଣିକାର ସଙ୍କାନ୍ୟାନ ।

‘ତ୍ୟାଂ ଶୁ ମେଷ୍ଟ’ ଟିତାରି ପଞ୍ଚଦଶ ଧର୍ମଶତ ବିତୀର୍ଣ୍ଣ ଶୁର୍କଂ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଏବଂ ଦେବତା ଇତା । ଇତାର ଅରୋଦଶ ଏବଂ ପଞ୍ଚଦଶ ଧର୍ମରେ ହନ୍ତଃ ତ୍ରିତୁତ୍ତ ଏବଂ ଅବଶିଷ୍ଟ ଧର୍ମମୁହେତ୍ର ହନ୍ତ ଅଗତା । ତ୍ୟମେହତେ ଏହିକଥା ଅମୁକ୍ରାନ୍ତ ଇତ୍ୟାହେ ; ସଥା,—‘ତ୍ୟାଂ ଶୁ’ ଅଭ୍ୟତି ଅରୋଦଶ ଧର୍ମରେ ପର ତ୍ରିତୁତାବି ହନ୍ତ । ଗବାମରନେତ୍ର ମଧ୍ୟମ ଦିଲେ ବିଶ୍ୱବ୍ସଂଜ୍ଞକ ମର୍ବଦତ୍ତିର ଶତ୍ର ଏହି ଶୁର୍କଂର ଅରୋଗ ଆପି । ‘ବିଶ୍ୱାଳିବା କୀତ୍ୟଃ’ ଇତାରି ଧର୍ମ ଏତବିଶ୍ଵର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହିନ୍ଦାହେ ; ସଥା,—‘ତ୍ୟାଂ ଶୁର୍ମେଷ୍ଟ କରି ଶୁଭେତି ଚ ମର୍ବଦତ୍ତିର ଇତ୍ୟାଦି । (ଆଠ ୮୬) ॥